

**Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова**

На правах рукопису

ПІТИК ГРИГОРІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 94(477):338,439.02*1918-1919

**СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ В ПОЛІТИЦІ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ,
ДИРЕКТОРІЇ УНР, РАДНАРКОМУ УСРР
(КВІТЕНЬ 1918 – СЕРПЕНЬ 1919 РР.)**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Чернега Петро Макарович
доктор історичних наук, професор

Київ – 2008

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень.....	3
Вступ.....	11
Розділ 1. Історіографія та джерельна база дослідження.....	11
1.1. Аналіз історичної літератури.....	11
1.2. Огляд джерельної бази.....	19
Розділ 2. Селянське питання в Українській Державі П. Скоропадського.....	25
2.1. Крах політики Центральної Ради. Відродження гетьманства.....	25
2.2. Земельна політика і аграрне законодавство уряду П.Скоропадського...47	47
2.3. Українське селянство у боротьбі з австро-німецьким окупаційним режимом і гетьманщиною.....	62
Розділ 3. Місце і роль селянства у відновленні Української Народної Республіки.....	78
3.1. Селянство – головна рушійна сила протигетьманського повстання	78
3.2. Земельна політика Директорії.....	94
3.3. Селянство у війні радянської Росії проти УНР.....	109
Розділ 4. Аграрна політика радянської влади в Україні.....	124
4.1. Колонізація РСФРР Наддніпрянської України.....	124
4.2. Тотальний наступ більшовиків на українське селянство.....	140
4.3. Збройний супротив селян України політиці «воєнного комунізму»	156
Висновки.....	172
Список використаних джерел та літератури.....	178

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВРСД	– Всеукраїнська рада селянських депутатів
ВРНГ	– Вища рада народного господарства
ВУАН	– Всеукраїнська академія наук
ВУСС	– Всеукраїнська селянська спілка
ВУНК	– Всеукраїнська надзвичайна комісія
ВУЦВК	– Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ВЦВК	– Всеросійський центральний виконавчий комітет
ВЦВРК	– Всеукраїнський центральний військово-революційний комітет
ЗУНР	– Західноукраїнська народна республіка
КП (б)У	– Комуністична партія більшовиків України
НКВС	– Народний комісаріат внутрішніх справ
НКЗ	– Народний комісаріат землеробства

НАРКОМЗЕМ – Народний комісаріат землеробства

НАРКОМПРОД – Народний комісаріат продовольства

ПРОТОФІС – Всеукраїнська спілка працівників промислу, торгу, фінансів, сільського господарства

РАДНАРКОМ – Рада народних комісарів

РЕВВІЙСЬКРАДА – Революційна військова рада

РСФРР – Російська соціалістична федеративна радянська республіка

РУП – Революційна українська партія

СЗВ – Союз земельних власників

УДХП – Українська демократично-хліборобська партія

УДП – Українська демократична партія

УНГ – Українська народна громада

УНДС – Український національно-державний союз

УНР – Українська народна республіка

УНС – Український національний союз

УРДП – Українська радикально-демократична партія

УПСР – Українська партія соціалістів революціонерів

УПСС – Українська партія соціалістів-самостійників

УПСФ – Українська партія соціалістів-федералістів

УРП – Українська радикальна партія

УТП – Українська трудова партія

УСДРП – Українська соціал-демократична робітничая партія

УСРР – Українська соціалістична радянська республіка

УЦР – Українська Центральна Рада

ЦР – Центральна рада

ВСТУП

Актуальність теми. Проголошення наприкінці ХХ ст. незалежності України робить особливо актуальним завдання об'єктивного вивчення і переосмислення історичного досвіду українського народу в суспільно-політичному й економічному житті.

Селянство, головна рушійна сила Української революції 1917-1921 рр., посідає провідне місце в українській історії, адже в різних регіонах Наддніпрянської України воно нараховувало від 80-90% населення, тому від його позиції залежала доля будь-якої влади. Наукова значимість теми обумовлена також потребою об'єктивного відтворення аграрної історії, соціальної поведінки селянства, як основи нації. Селянське питання виступало головним чинником соціально-політичної напруги, основною складовою аграрної і національної політики кожної з політичних сил, що претендували на владу. Політичне лідерство і влада діставалися тим партіям, які мали широке народне опертя, насамперед у селянському середовищі. Нехтування ж його інтересами призводило до краху владних структур.

Дослідження напрямів та змісту аграрної політики урядів Української Держави П. Скоропадського, Директорії і Радянської влади має важливе і не перехідне значення для вироблення належно обґрунтованої стратегії реформування сучасного сільського господарства в Україні. Потреба вивчення місця і ролі селянства доби національно-визвольних змагань українського народу обумовлена також необхідністю подолання марксистсько-ленінських концептуальних догм, міфологізації, апологетики колективних форм господарювання й об'єктивного осмислення ринкових методів сільськогосподарського виробництва.

У національній історіографії останнього десятиріччя ХХ ст. і до теперішнього часу спостерігається прагнення вчених якомога повніше висвітлити проблеми Української революції, натомість селянське питання, що посідало провідне місце в ієрархії історичної проблематики радянської доби, не викликало помітного інтересу дослідників.

Наукова й суспільна вагомість проблеми, теоретичне та практичне значення її розв'язання, відсутність у вітчизняній історіографії спеціальної роботи спонукали дисертанта до проведення даного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дана дисертація є практичною реалізацією частини наукового напрямку «Дослідження проблем гуманітарних наук», що проводиться професорсько-викладацьким складом Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова. Тема дисертації затверджена Вченою Радою університету 29 грудня 2005 р., протокол № 5.

Об'єктом дослідження є соціально-економічне і політичне становище України в добу національно-визвольних змагань 1917-1921 рр.

Предметом вивчення є селянство України, державні, громадсько-політичні та культурно-освітні установи й інституції, які організовували діяльність і виражали чи протистояли його інтересам протягом квітня 1918 - серпня 1919 рр.

Хронологічні рамки дисертації – квітень 1918 - серпень 1919 рр. Нижня межа визначена гетьманським переворотом і активною розробкою урядом П.

Скоропадського аграрної програми, верхня – обумовлена тотальним наступом більшовиків на українське селянство, запровадженням політики «воєнного комунізму» і втратою ними влади в Україні.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію України у діючих на той час адміністративних кордонах, окрім західних областей.

Мета роботи – здійснити аналіз й критично переосмислити програми, завдання, заходи й основні етапи реалізації земельної політики Української держави, Директорії УНР і Раднаркому УСРР у боротьбі за владу. Відповідно до мети визначено виконання наступних завдань:

- з позицій сучасної методології, рівня конкретно – історичних знань проаналізувати стан наукової розробки та джерельну базу дисертації;
- розкрити основні причини краху аграрної політики Центральної Ради й показати передумови формування, за активної підтримки німецько-австрійського командування, нового державного управління – Української Держави П. Скоропадського;
- здійснити аналіз земельної політики і аграрного законодавства гетьманського уряду; охарактеризувати причини боротьби селянства з австро-німецьким окупаційним режимом і владними структурами;
- показати суперечливий характер земельної політики Директорії щодо селян та її негативні наслідки;
- проаналізувати основні етапи наступу більшовицько-комуністичного режиму на українське селянство й запровадження політики «воєнного комунізму»;
- висвітлити збройний супротив селян антинародному більшовицькому режиму;
- узагальнити результати й наслідки аграрної політики українських урядів П. Скоропадського, Директорії УНР і Раднаркому УСРР.

Методологічною основою дисертації є принципи історизму, об'єктивності й науковості. Ці принципи були реалізовані за допомогою загальнонаукових та спеціальних історичних методів: проблемно-хронологічного (для поетапного аналізу аграрної політики владних структур і громадсько-політичних організацій, їх боротьби за завоювання на свій бік селянства); порівняльно-історичного (для визначення характерних рис і особливостей програмних засад земельної політики державних органів та втілення її у практику життя); історико-генетичного (для виявлення й аналізу причин краху аграрної політики урядових структур Гетьманату, Директорії і Раднаркому УСРР); історико-типологічного (для розкриття основних форм і напрямів розвитку й організації сільськогосподарського виробництва, підтримки чи протистояння їм широких верств сільського населення); аналітично-критичного (для вивчення, систематизації і обробки інформації з метою виокремлення достовірних конкретно-історичних фактів) та методу статистичного аналізу (для визначення чисельності селян, земельного забезпечення їх господарств, розмірів земельного та резервного фондів, площ наділів радгоспів, комун, артілей тощо).

У роботі використані також фундаментальні теоретичні положення й категоріальний апарат політології, соціології й статистики.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що вона стала спробою комплексного дослідження проблеми, яка не знайшла всебічного та об'єктивного висвітлення в історичній науці.

На основі сучасних методологічних засад, аналізу й узагальнень джерельної бази, насамперед архівних документів і матеріалів, інтеграції статистичних даних, автор досить глибоко розкрив складний і суперечливий характер, особливості аграрної політики державних структур та громадсько-політичних сил України протягом квітня 1918 - серпня 1919 рр. Найсуттєвіші результати дослідження в розробці даної проблеми зводяться до наступного: максимально повно подано історіографічний аналіз теми, який показав відсутність її цілісного вивчення; систематизовано й розкрито основні причини політичного краху Центральної Ради, зокрема її земельної політики; доведено, що державний переворот і обрання гетьманом П. Скоропадського не було одноденним актом 29 квітня 1918 р., як довгі роки стверджувала радянська історіографія, а наслідком довготривалої боротьби, протистоянь, суперечок українських політичних сил, як у самій Центральній Раді так і в селянському середовищі, переговорів представників УЦР і П. Скоропадського з верховним командуванням окупаційних військ; показано, що в охопленій революцією Україні, за втручання збройних сил іноземних держав (Росії, Троїстого Союзу і Антанти), широкого антиокупаційного і антигетьманського руху населення, П. Скоропадський не в змозі був провести консервативну аграрну реформу, що примирила б крайні верстви українського суспільства і сприяла утворенню численного прошарку середніх селян-хліборобів; встановлено організаційну й партійну приналежність учасників конспіративного засідання у ніч з 13 на 14 листопада 1918 р., на якому було обрано Директорію; уточнено дату затвердження Декрету про землю Другим Всеросійським з'їздом рад – 27 жовтня 1917 р., а не 26. Друге засідання його відкрилося 26 жовтня о 21 годині вечора, де і був прийнятий одноголосно близько 23 години вечора Декрет про мир, а Декрет про землю, при одному голосу проти і 8-ми, що утрималися, з'їзд затвердив 27 жовтня о 2-й годині ночі; здійснено аналіз основних причин поразки Директорії, а саме: відмежування від своїх попередніх демократичних заяв і декларацій; нездатність вирішити національні й соціально-економічні проблеми та погіршення умов передачі землі у користування селян, що призвели до втрати зв'язків з народом, а згодом і самої влади; розкрито сфальсифіковане і помилкове твердження радянської і сучасної новітньої української історіографії про дату і орган, який прийняв постанову про масову організацію великих радянських господарств, комун і громадського обробітку землі в Україні. Його приписують III з'їзду КП(б)У. Насправді ж таке рішення під впливом керівника Наркомзему В. Мещерякова прийняв I Харківський губернський з'їзд рад робітничих і селянських депутатів 19 лютого 1919 р.; проаналізовано радикальну зміну земельної політики більшовиків в Україні у 1919 р. у порівнянні з періодом кінця 1917 р. - початку 1918 р.; названо конкретних ініціаторів та організаторів насильницького й примусового переходу до колективного господарювання в Україні у 1919 р.; визначені основні етапи становлення назви Центрального Всеукраїнського органу влади, який діяв протягом 1917-1938 рр.; підраховано загальну кількість землі, залишеної у резервному фонді Наркомзему УСРР для

організації якомога більше радгоспів і комун, яка у кінцевому підсумку бур'янувала, що і викликало крайнє невдоволення селян діями так званої радянської влади; наведено розгорнуту характеристику основних напрямів, форм і змісту політики «воєнного комунізму», що призвела до радикальних змін у сільськогосподарському виробництві та трагічних наслідків для селян; доведено, що всі урядові інституції, що діяли на теренах України у 1917-1919 рр., орієнтувалися на іноземну підтримку і не знайшли порозуміння з власним народом, основну масу якого становило селянство, й зазнали поразки.

Науково-теоретичне і практичне значення дослідження полягає в тому, що його зміст, положення і висновки можуть бути використані науковцями, політиками, працівниками державних і господарських органів для аналізу й виявлення глибинних коренів проблем, існуючих в аграрному секторі нашої країни. Матеріали і документи дисертації можуть стати у нагоді викладачам і студентам вузів для вивчення історії України, підготовки узагальнюючих праць, підручників, навчально-методичних посібників, розробки нормативних та спеціальних лекційних курсів.

Апробація результатів дослідження. Головний зміст, теоретичні положення й висновки дисертації викладені автором у чотирьох статтях, що опубліковані у фахових виданнях.

Основні положення дослідження були оприлюднені на науково-методичних семінарах кафедри етнології, звітно-наукових конференціях професорсько-викладацького складу НПУ імені М.П. Драгоманова у 2006-2007 рр. та міжвузівській науково-практичній конференції «Михайло Драгоманов у контексті європейського просвітницького руху» (НПУ імені М.П. Драгоманова, 27 лютого 2007 р.); міжнародних наукових конференціях у Ніжинському державному університеті імені М. Гоголя «Знаки питання в історії України: регіональний вимір української історії (19-21 квітня 2007 р.)» та «Українська діаспора: історичні пошуки, еміграційні явища, культурно-мистецькі набутки, функціонування наукових установ» (30-31 травня 2007 р.)

Історіографія та джерельна база дослідження

Тема дисертації «Селянське питання в політиці Української Держави, Директорії УНР, Раднаркому УСРР (квітень 1918 - серпень 1919 рр.)» ні в українській, ні у радянській історіографії не знайшла належного висвітлення. У радянський період на розробку історії Української Держави і Директорії УНР (крім Раднаркому УСРР) взагалі було накладено табу. Земельна політика названих урядових структур протягом останніх 20-ти років розглядалася лише у загальноісторичному контексті, тобто фрагментарно, мимохідь і побічно.

Розпад СРСР і відродження незалежної України, відкриття фондів «спеціального зберігання» дозволили перейти до об'єктивного й всебічного відтворення історичного процесу, виявлення його внутрішніх і зовнішніх протиріч, тенденцій розвитку, вивчення боротьби українського селянства за землю у період національно-визвольних змагань 1917-1921 рр.

1.1. Аналіз історичної літератури

Діяльності українських урядових структур, їх аграрній політиці за період з квітня 1918 р. до серпня 1919 р., боротьбі селян за землю присвячена велика кількість наукових праць, мемуарів, спогадів свідків і учасників революційних подій. За приналежністю, умовно, розіб'ємо історіографію проблеми на кілька груп: українська національна, радянська, еміграційна чи діаспорна і зарубіжна.

Більша доля об'єктивності, на нашу думку, притаманна дослідженням українських державних діячів, лідерів і провідників політичних партій і рухів, істориків, літераторів тієї доби. Необхідно відразу зазначити, що у висвітленні ними революційних подій зустрічаються суб'єктивістські підходи і оцінки, випячування власних заслуг, але нерідко знаходимо певний фактологічний матеріал, який не відклався в жодному архіві чи періодичному виданні, і це спонукає нас використовувати його як джерелознавчий матеріал при дослідженні історії України цього періоду.

Головною ідеєю їх праць є боротьба за створення незалежної української національної держави. Відразу зазначимо, що це були лише теоретичні, абстрактні розробки, що не пройшли перевірки практикою життя.

Конкретна концепція Української революції 1917-1921 рр. обґрунтовувалася безпосередньо керманічами Центральної та Малої Рад, спочатку Генерального секретаріату, а пізніше Ради народних комісарів, лідерами провідних політичних партій УПСР, УСДРП, УПСС, УПСФ у процесі революційних подій. До них, першочергово, необхідно віднести М. Грушевського [208; 209; 210; 211; 212; 213], В. Винниченка [180; 181; 182], Д. Дорошенка [221; 222; 223; 224], П. Христюка [416; 417; 418; 419], М. Шаповала [428; 429; 430; 431; 432; 433], С. Петлюру [340; 341; 342; 343], І. Мазепу [297; 298; 299; 300; 301], П. Скоропадського [368].

Для об'єктивного аналізу й розкриття аграрної політики РКП (б) і КП(б)У дисертант опрацював і використав матеріали праць основоположників комуністичної ідеології К. Маркса [311], Ф. Енгельса [226] і В. Леніна, який відводив «особливу роль» селянству України у забезпеченні перемоги

більшовиків [279; 280; 281; 282; 283; 284; 285; 286; 287; 288; 289].

Аналізуючи творчий доробок істориків, що за останні вісім десятиріч склав понад три тисячі узагальнюючих і монографічних досліджень, документальних і науково-популярних збірників, брошур і статей, присвячених історії Української революції і національно-визвольним змаганням 1917-1921 рр. та участі в них широких верств селянства, можна погодитись з думкою В. Капелюшного, який, солідаризуючись з Я. Калакурою [253] та іншими вченими, пропонує виокремити п'ять основних історіографічних періодів означеної проблеми [256. – С 23]. До першого найкоротшого у хронологічному плані – він відніс 1917-1921 рр., коли національно-демократичні сили вели боротьбу за відродження української державності, що у підсумку завершилася їх поразкою. Саме в ці роки побачили світ перші публікації досліджуваної проблеми Української революції, написані безпосередніми її учасниками і свідками [157; 158; 159; 183; 184; 186; 273; 327; 352; 365; 391; 423; 439]. Окремі аспекти аграрної політики в Україні знайшли відображення у працях М. Баєра [157], Є. Бош [170], М. Возняка [184], Д.

Дорошенка [424], С. Єфремова [229], В. Качинського [257], В. Мещерякова [317], Н. Плюсній [346], Є. Пославського [349], Марії Скрипник [369].

У другий період – 1920-ті - початок 1930-х рр., коли зі створенням СРСР Україна остаточно втратила незалежність, дослідження проблеми велось у різних ключах, хоча ще проглядався плюралізм думок й допускалося обговорення спірних питань. У радянській історичній науці утверджується партійно-класовий принцип, була вихолощена українська національна символіка, а окрема схема української історії М. Грушевського оголошена «буржуазно-націоналістичною, антинауковою й контрреволюційною».

Публікації другого періоду носили скоріше мемуарний, утилітарний, ніж науковий характер, хоча в окремих зроблена спроба провести об'єктивний аналіз явищ і подій, що відбувалися в Україні. Комуністичний режим допускав ще відносну свободу дослідників у використанні й викладі документального матеріалу, не змушував їх до відкритої фальсифікації історичної дійсності [149; 163; 164; 168; 169; 171; 251; 258; 260; 261; 330; 407]. Натомість, позитивний процес накопичення документально-фактологічного матеріалу, за контролю й ідеологічного тиску політичної системи, що стверджувалася в Україні, йшов повільно, а праці дослідників виглядали стереотипними і однобічними, тенденційно висвітлювали події. Науковий рівень багатьох публікацій був низьким і поверхневим, у них розглядалися тільки загальні питання «Жовтневої революції» і громадянської війни, а селянському руху 1917-1921 рр. відводилися лише не значні фрагменти й епізоди [151; 152; 153; 154; 276; 303; 370; 387; 389; 392; 435]. Проте, навіть ці скупі дані дозволяли провести окремі статистичні підрахунки для створення певної узагальнюючої картини селянських виступів. В окремих дослідженнях робилися спроби аналізу помилкових рішень владних структур щодо селянства [156; 171; 216; 217; 218; 235; 294; 297; 309; 314].

На увагу дослідників заслуговують праці Г. Карпенка [251], В. Качинського [257; 258; 259; 260], А. Шліхтер [438], В. Якиманського [444], звіт Наркомзема УРСР [262; 395], в яких здійснена спроба аналізу аграрної революції в Україні та її наслідки. Саме такі публікації із-за відсутності в архівах і періодичних виданнях

необхідних матеріалів можуть слугувати дослідникам вагомими джерелами. Невдовзі й ці незначні напрацювання були закриті в спецфондах й втрачені для дослідницького загалу за сталінського режиму 1930-1955 рр.

Для утвердження в українській науці ідеології марксизму-ленінізму, як «єдино правильної» і пануючої, ще на початку 1930-х років за постановами ЦК КП(б)У була створена низка спеціальних і навчальних закладів серед них: Всеукраїнська комісія з вивчення історії Жовтневої революції і Комуністичної партії (Іспарт), перетворена у 1929 р. в Інститут історії партії та Жовтневої революції і Український інститут марксизму-ленінізму з кількома історичними кафедрами, реорганізованих у 1931 р. у Всеукраїнську асоціацію марксо-ленінських інститутів з інститутом історії у своєму складі. У 1936 р. останній був виділений у самостійну наукову установу.

До середини 1930-х рр. компартійній системі вдалося підпорядкувати собі наукову спільноту Академії наук. Відразу ж розпочалася, в котрий раз, нова реорганізація історичних установ. Заходами ВУАМЛІН, Комуністичного університету ім. Артема, Інституту червоної професури були підготовлені нові дослідники. «Оволодівши марксистсько-ленінським підходом до розуміння історичного процесу», вони розпочали боротьбу за «чистоту марксистсько-ленінської теорії» в історичному контексті, виступали проти «буржуазних, дрібнобуржуазних» проявів у розвитку науки, що призвело до застою і навіть деградації історичної науки.

Праці написані протягом 1930 - першій половині 1950 рр. науковці відносять до третього періоду вітчизняної історіографії проблеми. Концепцію і напрям історичних досліджень визначали рішення правлячої партії і догматичні настанови «Історії ВКП(б). Короткий курс» [239]. Інтерес до селянської історії у цей період спадає. Кривава боротьба селян за землю, свої людські права, за національну державу майже не знаходять відображення на сторінках праць радянських істориків [196; 234; 235; 364; 441]. Навіть у монографіях відомих українських вчених Ю.Кондуфора [264; 265].С. Королівського [271], М. Рубача [361; 362], М. Супруненка [380] великий фактичний матеріал подається однобічно й ілюстративно, що спотворює реальну дійсність.

Четвертий період розпочався з другої половини 1950-х років і тривав фактично до кінця 1980-х рр. У ньому необхідно виділити два окремі етапи. До першого належить «хрущовська відлига» і рух «шістдесятників», коли науковцями дещо пожвавилася дослідження національно-визвольних рухів, чому сприяло також полегшення доступу до архівних матеріалів. Справжнім проривом в інформаційному колі наукових здобутків істориків стало започаткування 1957 р. довгоочікуваного «Українського історичного журналу» – друкованого органу Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії при ЦК КПУ, на сторінках якого нерідко публікувалися змістовні статті з обраної теми.

У другій половині 1950-1960 рр. радянські історики роблять перші спроби відійти від сталінських стереотипів у вивченні означеної проблеми. Невдовзі світ побачили узагальнюючі праці й наукові розвідки з актуальних для КПРС проблем революції і громадянської війни в цілому та участі в них широких селянських мас України [155; 160; 162; 187; 189; 242; 243; 244; 338; 339; 358; 359; 377; 380; 381;

385; 436]. Робилися перші кроки щодо відтворення правди історії. Поступово модернізувався понятійний апарат, вивчалася і розширювалася джерельна база досліджень, впроваджувалися нові методи викладу і аналізу фактичного матеріалу. Вперше з'явилися можливості контактів із західною історіографією, але лише у формі «критики буржуазних фальсифікаторів». Інших варіантів комуністична доктрина не допускала.

У центрі уваги вчених продовжували залишатися лише загальні проблеми історії: серед них, в першу чергу, дослідження союзу робітничого класу і трудового селянства під керівництвом «розуму, честі і совісті» нашої епохи – комуністичної партії. Ретушувалися соціально-економічні, політичні і національні особливості України та її народу. Вони уніфікувалися й без жодних змін, за винятком перефразування аббревіатури з російської на українську мову, підводилися під російські схеми і трафаретно накладалися на українську дійсність. Лише в окремих працях того часу обережно говорилося про деякі прорахунки радянської влади на теренах України у земельній, продовольчій і національній політиці. І то це допускалося лише відносно оцінки подій 1919 р., коли більшовицько-комуністичне керівництво спробувало провести в життя власну аграрну політику, що закінчилася втратою ним влади в Україні.

Проте вже на другому етапі, у 1970-1985 рр., спостерігається повернення до сталінських стереотипів, згортання досліджень, зокрема, з актуальних проблем селянського руху 1917-1921 рр. Лавиноподібно зростала кількість видань з проблем революції і громадянської війни, селянсько-повстанського руху лише до ювілейних роковин так званої Жовтневої революції [165; 167; 172; 173; 175; 188; 189; 296; 321; 325; 329; 332; 367; 377; 378; 385; 393; 394; 396; 410]. Найголовнішим здобутком цього періоду є вихід у 1977-1979 рр. багатотомної Історії Української РСР, у 8 томах, 10 книгах, а у 1981-1985 рр. її 10-ти томного російськомовного видання, які увібрали в себе фактично усі здобутки і недоліки історичної науки радянської доби, однак маємо констатувати, що й досі немає подібних альтернативних досліджень узагальнюючого характеру [231].

Більш об'єктивна, на нашу думку, оцінка революційним подіям в Україні, селянським рухам і, зокрема, боротьбі за землю у 1917-1921 рр. подається у зарубіжній історіографії. Серед публікацій західних радянологів і емігрантів необхідно назвати праці А.Адамса [452], А.Безансона [161], Ю.Бориса [453], А. Граціозі [204], Т. Гунчака [214], В.Дмитришина [454], А. Каппелера [255], Р. Конквеста [266], К.Кононенка [268], В.Кравченка [455; 456], В. Липинського [290], І. Майстренка [302], М. Маля [307], І.Мазепи [297; 298; 299; 300], Б.Мартоса [313], К.Менінга [457], П. Мірчука [323; 324], І. Нагаєвського [326], Р.Пайпса [335], М.Палія [458], П. Феденка [408], І. Фещенка-Чопівського [402], П. Чижевського [423], Є. Чикаленка [424, 425], Л. Чикаленко [426], Л. Шапіро [459], О. Шульгіна [439; 440] та інших. Вивчаючи їх, слід звернути увагу на еволюцію поглядів радянологів. Вищеназвані дослідники при вивченні аграрного питання у дореволюційній Росії, а також доби національно-визвольних змагань не дійшли єдиної думки щодо оцінки місця і ролі селянства у суспільно-політичному житті. Вчені Ю.Борис, К.Кононенко, В.Кравченко, М.Палій вважали селянство антиреволюційним класом, який виступив активним прибічником різних

контрреволюційних сил, і стверджували про визрівання в середовищі селянства першої соціальної війни проти поміщиків. Визнаючи наростання економічної диференціації селянства, вони одночасно вважали селян єдиним і однорідним класом, в середині якого відсутні причини для внутрішніх конфліктів, здатним вести боротьбу не лише з гнобителями, а й за відродження української держави.

Аналізуючи соціальну політику Центральної Ради і Директорії, А.Адамс звинувачував їх у нерішучості, невмінні організувати маси на боротьбу з російською радянською інтервенцією [452; 217-224]. Натомість, більшість радянологів справедливо вважали головним недоліком революції невирішеність земельного питання. Вони наголошували, що у Росії не визріли навіть передумови проведення у повному обсязі буржуазно-демократичних перетворень, не говорячи вже про соціалістичні. Об'єктивним є їх висновок, що селянам України більше імпонувало капіталістичний, тобто товарний, а не так званий соціалістичний шлях розвитку. Автор вважає суперечливими і помилковими висновки окремих істориків української діаспори і зарубіжних вчених про пасивність селян, про те, що селянство – це стихійна, дезорганізуюча й деструктивна сила, а його боротьба з більшовиками була безперспективною із-за відсутності у селянському середовищі організованої єдності і розуміння своїх завдань та шляхів їх вирішення.

Серйозною перепоною на шляху повнокровних досліджень зарубіжних учених стала заборона їм доступу до радянських архівів. Нерідко, вони розглядали ситуацію в Україні через призму подій в Росії. Ідеологічні протистояння і упередженість років «холодної війни» також негативно позначилися на цьому процесі.

Видання зарубіжних радянологів і емігрантів до кінця 80-х років піддавалися нищівній і майже бездоказовій критиці радянських дослідників. Останні звинувачували їх у тенденційності, упередженій і необ'єктивній оцінці масового солдатсько-селянського руху в Росії, у тім числі й Україні в 1917-1921 рр. Історики КПРС особливо заперечували їх твердження про його пасивність, стихійність і анархічність, відмову селян від участі у революції взагалі, протиставлення комуністичною владою інтересів робітничого класу інтересам селянства. Дослідження вітчизняних істориків останніх років, однак засвідчили, що багато застережень і висновків учених української діаспори і зарубіжних радянологів стояли ближче до історичної правди ніж їх радянських критиків [404; 409].

Найбільш плідним щодо відновлення історичної правди став п'ятий історіографічний період, який розпочався наприкінці 1980 років ХХ ст. Це власне вже етап української національної історії, який поклав початок створенню новітньої історіографії періоду революційних і національно-визвольних змагань нашого народу в 1917-1921 рр. Перед істориками постало нелегке завдання переосмислення і переоцінки нагромаджених за радянської доби історичних знань про наше минуле. Розбудова української державності, відкриття спецховищ і поява у вільному користуванні нових документів і періодичних видань зазначеного періоду, створили для українських істориків необхідні передумови і нові можливості для поглибленого, всебічного й об'єктивного вивчення і викладу

історії України. Протягом останніх років було видано низку документальних збірників і колективних узагальнюючих праць, де на основі нових концептуальних підходів і методологічних принципів висвітлені проблеми українського селянства доби національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Серед них збірки документів і матеріалів «Українська Центральна Рада (К., 1996-1997 рр.)», у двох томах [129], «Директорія, Рада народних міністрів Української Народної Республіки», (К., 2006 р.) [98], колективні дослідження «Історія України: нове бачення» у 2 –х томах (К., 1995-1996 рр.) [246], «Українська революція і державність (1917-1920 рр.)». – К., 1998) [403], «Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси в 3-х томах» (К., 2004 р.) [401], 10 том «Історія українського селянства: Нариси у 2-х томах» (К., 2006 р.) [245]

Чільне місце серед останніх видань займає колективна праця «Історія українського селянства», яка вигідно відрізняється від подібних попередніх досліджень і, перш за все, відсутністю марксистсько-ленінських концептуальних штампів, що позбавило її від фальшивої риторики і нещирої апологетики колгоспного ладу, внаслідок чого історія селянства наблизилася до об'єктивного відтворення, стала більш оптимістичною й водночас наповненою трагедійним змістом, як і було насправді [245. – Т. 1. – С.5].

З монографічних досліджень історії українського селянства доби революційної, соціальної і національно-визвольної боротьби у 1917-1921 рр. на особливу увагу заслуговують праці В. Верстюка [176; 177; 178], С. Кульчицького [274; 275], С. Литвина [291; 292], О. Реєнта і О. Рубльова [353; 354; 355; 356; 357; 363], І. Хміля [411; 412; 413; 414; 415].

Окремі аспекти означеної проблеми знайшли відображення у дисертаційних роботах [460; 461; 462; 463; 465; 466; 469; 470]. Аграрну й продовольчу політику національних урядів, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії і Раднаркому УСРР досліджували В. Борисов [464], Н. Ковальова [467], Г. Тереля [470]. Основні етапи насадження радянського режиму в селі вивчав Я. Малик [468].

Упродовж останнього десятиліття дослідники історії української революції 1917-1921 рр. розширили коло питань дисертаційних праць, але обрана нами тема не знайшла всебічного й комплексного вивчення.

1.2. Огляд джерельної бази

Документальну основу дисертаційного дослідження склали різноманітні за походженням, видовими ознаками та змістом опубліковані документи й матеріали архівів.

Важливу групу джерел становлять універсали, грамоти, закони, розпорядження й документи Української Центральної Ради, Української Держави П. Скоропадського, Директорії УНР та їх урядів, Раднаркому УСРР, рішення й постанови з'їздів, конференцій і пленумів РКП(б) і КП(б)У, що визначали стратегію і тактику, основні напрями і завдання аграрної політики на

теренах України у добу перебування їх при владі. Вони поширювалися шляхом видання брошур, листівок, відозв, плакатів, звернень, друкувалися у періодиці. Водночас необхідно зазначити, що публікації доби так званої «радянської влади» готувалися у відповідності з установленими ідеологічними імперативами, а введені до наукового обігу документи мали «обслуговувати» визначену комуністичною партією історичну концепцію як абсолютну істину. Щоправда у своїй діяльності наказовим імперативом послуговувалися також інші урядові структури України, що в кінцевому підсумку призвело їх до втрати будь-якого впливу серед свого народу та сходження з політичної арени.

Дисертант використав у якості джерел праці й опубліковані виступи керівників держави, представників партійних і урядових органів, зокрема В. Винниченка, М. Грушевського, Д. Дорошенка, С. Єфремова, В. Леніна, І. Мазепи, Д. Мануїльського, В. Мещерякова, С. Петлюри, Х. Раковського, П. Скоропадського, П. Христюка, Є. Чикаленка, М. Шаповала. Значне місце у дослідженні проблеми зайняли збірки документів і матеріалів, що видавалися до ювілейних дат в історії радянської держави. Незважаючи на комуністичну заангажованість і зашореність, доктринерство, вони вміщують чималий хоч і тенденційний фактологічний матеріал з історії Української революції і національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. у т.ч. активної участі широких верств селянства в революційних подіях, їх невтихаючої боротьби проти іноземних поневолювачів і українських антиселянських урядових структур за справедливе розв'язання земельного питання. Автором опрацьовано близько сотні згаданих збірників [87-131].

Серед цих видань значну увагу привертають збірки, що побачили світ в останні роки і, особливо, після відкриття науковцям доступу до значної частини архівних джерел закритих до так званих спеціальних сховищ. Першочергово, серед них, необхідно назвати двотомний збірник документів «Українська Центральна Рада» (К., 1996-1997); документальний збірник «Український національно-визвольний рух, березень-листопад 1917 р.» (К., 2003); «Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: Документи і матеріали. У двох томах» (К., 2006) [98]. На часі підготовка збірки «Українська Держава П. Скоропадського». На фоні повсякденної загальної діяльності Української Центральної Ради і Директорії, становлення і розвитку українського національно-визвольного руху, вони вміщують окремі документи про хід і основні етапи підготовки й видання УЦР Тимчасового земельного закону, законодавчі ініціативи з аграрної політики та загальні законопроекти П. Скоропадського, Директорії, Раднаркому УСРР, матеріали про селянський рух, збройний опір селян окупаційним і українським урядовим антиселянським заходам, спрямованим на припинення і навіть військове придушення виступів широких селянських мас.

Основу джерельної бази дисертаційного дослідження склали архівні документи і матеріали. Дисертантом опрацьовано близько 90 справ 33 фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного історичного архіву в м. Києві (ЦДІА України), Центрального державного архіву громадських об'єднань

України (ЦДАГО України), Державного архіву Київської області (ДАКО), та архівів Росії: Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ) і Російського державного архіву економіки (РДАЕ).

Найбільш широкий пласт різноманітного за характером і змістом архівного матеріалу з досліджуваної проблеми зберігається у фондах ЦДАВО України. Зокрема у фондах 1064, 1216, 2207 відкрилися документальні матеріали Української Держави П. Скоропадського з питань утворення земельно-ліквідаційних комісій, статут і положення про губернські й повітові земельні комісії, закон про заходи боротьби з розрухою сільського господарства, зведення про становище і події в українських губерніях та телеграми повітових старост про настрої населення й політичну боротьбу у Чернігівській губернії.

Документи фондів 1065, 1076, 1077, 1078, 1092, 1429, 2208 присвячені перебуванню при владі в Україні Директорії УНР. У справах ми знаходимо відомості про розташування німецько-австрійських військ в Україні, закони, постанови та розпорядження Директорії, Трудового Конгресу, Кабінету Народних Міністрів про негайну розробку земельного законопроекту і доручення з цього приводу міністру земельних справ М. Шаповалу, журнали засідань, декларації і відозви Директорії, Головного отамана армії УНР С. Петлюри до населення, воюючих і нейтральних держав, Універсал до населення отамана Григор'єва тощо. У фондах 1076, 1216 знаходимо телеграми, рапорти, донесення про настрої робітників і селян Катеринославської губернії, про боротьбу селянських повстанських загонів Катеринославщини з австрійськими і німецькими військовими частинами.

Нарешті документи фондів 1, 2, 27, 269, 340, 352, 1738, 2579 ЦДАВО присвячені другому періоду радянської влади в Україні. Вони містять протоколи засідань ЦВК Рад України, Раднаркому УСРР, ВУНК УСРР про роботу в самій гущі населення – серед селянства, пропаганду ідеї «соціалістичного» господарювання на селі, жорстокі, репресивні методи партійних і радянських діячів у роботі з селянами, переписку телеграми, донесення про хід військових дій між більшовицькими частинами і республіканцями Директорії УНР, про діяльність губпродкомів, незадовільну роботу продапарату і заготівельних комісій, про обстеження інструкторами стану радгоспів України тощо.

Фонди ЦДА України 317, 318, 419 містять справи про звинувачення і притягнення до судової відповідальності учасників революційних подій кінця 1917 - початку 1918 рр. гетьманськими урядовцями. У фондах 606, 830, 877 знаходимо скарги поміщиків, орендарів та їх адміністрації на селян за пограбування їх маєтностей, підготовку і подання на розгляд гетьманської влади детальних описів пограбованого для стягнення їх вартості з місцевих селян.

Документи фондів 1, 5, 17 ЦДАГО України надають інформацію про незадовільну роботу партійних організацій у волостях і селах України, перегини і насильства у справі організації радгоспів і комун на місцях, резолюції повстанців про недопустимість насильств у земельній справі та вимоги про поновлення дії на теренах України Закону про соціалізацію землі, а також дані про внесення кандидатур на посаду гетьмана України.

У фондах 393, 1252, 5557 ДАРФ містяться документи про переговори Російської мирної делегації на Україні з 15 травня до 27 грудня 1918 р., про діяльність агітаційно-інструкторських поїздів в Україні, про розвиток так званого соціалістичного землеробства в Україні у 1919 р., про антикомуністичну агітацію у Лохвицькому, Лубенському, Миргородському і Роменському повітах Полтавської та Конотопському і Ніжинському повітах Чернігівської губернії. Статистичні дані про кількість колективних і радянських господарств, створених в Україні у 1919 р., факти збройних виступів селян проти насильства й терору на місцях владних комуністичних структур у сфері сільськогосподарського виробництва і зокрема, проти насадження комун й інших «соціалістичних» форм господарювання, автор почерпнув з фонду 478 РДАЕ.

Фонд 183 ДАКО містить документи про розгортання і посилення селянського повстанського руху в Україні та свідчення про збройні сутички селян з окупаційними і гетьманськими військовими силами.

Окремі прогалини в архівних фондах досліджуваного періоду дисертант заповнював матеріалами періодичних видань, газет і журналів 1918-1919 рр., що висвітлювали селянський повстанський рух, особливо в центральних областях України. Співставляючи з ними архівні свідчення, можна констатувати, що збройні виступи селян у 1918-1919 рр. охопили фактично всю Україну. З іншого боку, ці публікації засвідчили локальність селянських виступів, які звільнивши своє село, волость, а інколи й повіт, залишали повстанські загони і поверталися до роботи у своєму господарстві, на своєму клаптику землі. До таких видань необхідно віднести: Вісті ВУЦВК Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів та виконкому Київської Ради робітничих депутатів (1919); Державний вісник (1918 р.); Известия советов и фронтов (1918-1919); Известия «Протофиса» (1918); Киевская мысль (1918-1919); Коммунист (1990);

Курская правда (1918); Красный архив (1939); Нова Рада (1918); Робітнича газета (1918); Україна. Кам'янецьк-Подільськ (1919); Червоний прапор (1919) тощо.

Документи і матеріали опрацьованих фондів, журнальні і газетні публікації засвідчили, що державні інститутції України 1918-1919 рр., маючи у своєму розпорядженні потужні урядові й партійні сили фактично нічого не зробили для вирішення назрілих соціально-економічних завдань, спрямованих на задоволення вимог власного народу, в результаті чого втратили з ним будь-який зв'язок, а відтак і владу.

Завершуючи огляд наукової літератури та джерел із зазначеної теми, слід зауважити, що немало питань історії українського селянства, особливо соціальний аспект, так і не знайшли свого висвітлення в історіографії.

Розділ 2

Селянське питання в Українській Державі П. Скоропадського

2.1. Крах політики Центральної Ради УНР. Відродження гетьманства

Українська Центральна Рада знаходилася в фаворі суспільно-політичного життя України у березні 1917 - квітні 1918 рр. Її досвід в українському державотворенні має важливе і неперехідне значення для розбудови сучасної правової, демократичної, незалежної і соборної України.

Проголошення Третім Універсалом Української Народної Республіки, а Четвертим самостійності України стали безсумнівно визначним здобутком Центральної Ради. Проте 29 квітня 1918 р. її влада була повалена. Що ж сталося і що призвело до її краху? Здавалося б зовсім недавно її вплив на українські трудові верстви був незаперечним і невпинно зростав. Грудневий (1917 р.) Всеукраїнський з'їзд рад селянських, робітничих і солдатських депутатів визнав Центральну Раду «тимчасовим правомочним законодавчим органом революційної демократії України» і, на противагу більшовикам, вважав її переобрання «невчасним і непотрібним» [145. – 1917. - 2 (8) грудня]. 11 січня 1918 р. в Четвертому Універсалі Центральна Рада записала «Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу» [129. – Т. 2 – С. 101-104, 420]. 18 січня вона одноголосно затвердила Тимчасовий земельний закон [129. – Т. 2 – С. 113-114, 420]. Розроблений в середині грудня 1917 р. він, однак, не відповідав реаліям 1918р., оскільки не сприяв стабілізації соціально-економічного і політичного становища в Україні. З одного боку, земельний закон підживлював ілюзії бідноти і значної частини середнього селянства щодо землі, а з другого, налаштовував проти Центральної Ради як великих землевласників - поміщиків, так і заможних селян, котрі традиційно володіли землею на правах власності, а тому виступали проти її земельної політики, спрямованої на відміну приватної власності і на підтримку гетьманського перевороту. [247. –С. 163]. В останній день перебування при владі – 29 квітня 1918 р. – Центральна Рада затвердила Конституцію Української Народної Республіки. [129. – Т. 2 – С. 330-335, 422]. Особлива парламентська комісія, яка розробляла проект Основного Закону, планувала

внести його на розгляд і затвердження Українськими Установчими зборами, вибори до яких були призначені на 27-28 грудня 1917 р., коли революція в Україні «проходила національну політичну стадію». У проекті ж були невраховані зміни в позиції української революційної демократії кінця 1917 р. - ранньої весни 1918 р. Поспішне прийняття Конституції на базі розробленого раніше проекту, практично без обговорення і внесення змін, призвело до суттєвих відмінностей соціального курсу революції, який здійснювався Центральною Радою у 1918 р. Схвалена Конституція продемонструвала значну «внутрішню суперечність самої Української революції». Об'єктивні обставини перших весняних місяців 1918 р. свідчили про поглиблення революційних перетворень, а Основний закон Української Народної Республіки закріплював її вчорашній день, що гальмувало і стояло на шляху розвитку історичного процесу. [347. – С.206].

Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р., як довгі роки стверджувалося в радянській історіографії, – не спонтанний і не одnodенний акт. Він став наслідком довготривалої боротьби, протистоянь, суперечок, дискусій українських політичних сил як в середині самої Центральної Ради, так і поміж бідними й наближеними до них середніми селянами, робітниками й інтелігенцією, великими землевласниками – власне поміщиками та хліборобами – власниками в особі більш забезпеченої частини середнього і заможного селянства, австро-угорським і німецьким верховним командуванням, що спостерігалось з перших днів окупації України.

Згода Центральної Ради на «австро-німецьку допомогу» у боротьбі з більшовиками, в кінцевому підсумку, виявилася чисто формальним актом, адже текст її документу – звернення до урядів Австро-Угорщини і Німеччини – розробила німецька сторона і представники української мирної місії в м.Бресті М. Любинському, в силу об'єктивних обставин, в яких опинилася УНР, нічого іншого, зважаючи на чужоземний диктат, не залишилося зробити, як підписати його. «Запрошуючи» іноземні війська в Україну представники Центральної Ради розраховували, що їх формування будуть складатися виключно з Галицьких січових стрільців та дивізій, сформованих з українців-військовополонених, інтернованих під час Першої світової війни на території Австро-Угорщини й Німеччини. Разом їх нараховувалося близько 30 тис. і було цілком достатньо для звільнення території України [223. – Т.1. – С. 239-241; Т.2. – С. 195]. Німецькі ж і австро-угорські військові підрозділи передбачалося розташувати вздовж північного кордону України. Але ці «наївні надії» німецько-австрійська делегація звела нанівець ще під час Брест-Литовських перемовин, посилаючись на технічні труднощі передислокації інтернованих українських частин, щоб передати їх у розпорядження української влади. Замість цього вони зайняли всю територію України власними збройними силами. Їх головною метою було і залишилося призупинити або, принаймні, послабити, за рахунок України голод, що насувався на Німеччину і Австро-Угорщину, як наслідок поразок, матеріальних і моральних втрат на фронтах Першої світової війни.

Прихід окупаційних військ в Україну не лише допоміг Центральній Раді і Раді Народних Міністрів повернутися до Києва і відновити Українську Народну Республіку, але й остаточно вплинув на зміну соціально-політичної ситуації в

Україні. Здавалося б Центральна Рада, уряд В. Голубовича мали відповідно зреагувати на ці зміни, але вони ніби поринули в літургичний сон. У пресі окремими відбитками й листівками з'явилися публікації М. Грушевського, В. Голубовича, міністрів, які намагалися роз'яснити і переконати народ, що німці й австрійці прибули в Україну як «друзі», щоб допомогти у боротьбі з більшовиками, звільнити територію Української Народної Республіки, що вони не будуть втручатися у внутрішні справи України, а після виконання цих завдань підуть собі «геть». Однак не так сталося, як гадалося. Німецькі й австрійські війська чисельністю 450-500 тис. солдат і офіцерів, не чекаючи сприйняття населенням доцільності перебування їх на теренах України, досить швидко окупували всю її територію. Одночасно Центральна Рада розгорнула гарячкову діяльність. Перебуваючи ще в Житомирі, 1 березня 1918 р. вона ухвалила низку законів для упорядкування української державності: в УНР вводилась національна грошова одиниця – гривня; визначено державний герб республіки – тризубець – часів Володимира Великого; ухвалено закони про громадянство УНР, про адміністративно-територіальний поділ України, циркуляр Ради Народних Міністрів «Про застосування української мови» тощо. [129. – Т. 2 – С. 171-174, 181-182; 347. – С. -197; 416. – С. 143].

Проте присутність окупаційних військ на українській землі до крайнощів загострила суспільно-політичні настрої широких верств населення. У центрі цього коловороту лишалася одноосібно Центральна Рада, вірніше її есерівська частина, активно підтримувана головою ЦР М. Грушевським. 9 березня 1918 р. український есер М. Чечель, виступаючи на Малій раді, заявив, що після більшовицького перевороту і приходу в Україну німців «селяни почали опасатись, чи не будуть скасовані всі ті здобутки, які нам принесла революція. З другого боку, поміщики і багатії почали підводити голову, і ... кохати надію, що земелька тепер для селян пропаде, а як їм і дадуть землі, то хіба стільки, скільки кожен з них донесе на власних плечах». Того ж дня думку останніх спростувало Міністерство внутрішніх справ УНР. За підписом міністра П. Христюка і директора політично-адміністративного департаменту Ю. Гаєвського губернським і повітовим комісарам було розіслано розпорядження, яке зобов'язувало їх «довести до відома населення, що земельний закон буде проводитись у життя неухильно», порушення його будуть каратись «рішуче, а в разі потреби й озброєною силою». 11 березня 1918 р. непорушність урядового законодавства була підтверджена Центральною Радою у відозві-оповіщенні «До громадян Української Народної Республіки»: «Українська Центральна Рада, яка проголосила своїм Четвертим Універсалом незалежність і самостійність Української Народної Республіки, так при тій самостійності й незалежності стоїть і буде їх боронити від усякого замаху. Як віддала вона всю землю робочому народові земельним законом, так на тім вона і стоїть. Закони, видані на користь робочих, також будуть і далі в силі. Всі свободи, уставлені Третім і Четвертим Універсалами, і далі застаються. Професійні спілки, ради селянські і робітничі мають далі вести свою роботу для охорони своїх класових і професійних інтересів. Тільки на владу вони не можуть претендувати, бо влада на Україні мусить бути одна – Української Центральної Ради й міністрів» [129. – Т. 2 – С. 189-191,

197-198].

Голова Центральної Ради М. Грушевський постійно наголошував на незмінності її курсу, принаймні в основних її документах і, особливо, Універсалах. Виступаючи 20 березня 1918 р. на урочистому засіданні Малої ради з приводу перших роковин утворення українського парламенту, він підкреслив, що, не зважаючи на невдачі, помилки й прорахунки, ЦР в своїй діяльності «завжди мала єдиний критерій єдиний компас – це інтереси трудящих мас» і тут нам принагідно зазначити, що цього шляху він дотримувався до останніх днів перебування при владі Центральної Ради. [129. – Т. 2 – С. 216-218].

У березні Мала рада і Рада народних міністрів шість разів заслуховували Міністерство земельних справ про становище на селі, про хід і результати засіву полів. До роботи в цій галузі активно підключалася Селянська спілка, ЦК якої 24 березня визначив основні її прерогативи і завдання. Проблема селян опікувався також Всеукраїнський земельний комітет, що керував роботою місцевих земельних комітетів. Головні завдання, які висувалися перед цими трьома структурами – об'єднати селянство простими й зрозумілими гаслами, провести трудомістку роботу з підготовки й проведення селянських з'їздів, налагодити випуск селянських газет та іншої літератури на хліборобську тематику. Результатом їх зусиль стала робота 15 повітових селянських з'їздів, про які повідомила преса і, першочергово газета «Народна воля». Підсумком їх засідань стала масова підтримка земельної політики Центральної Ради, ідеї соціалізації землі, земельного закону від 18 січня 1918 року [129. – Т. 2 – С. 177, 190-191, 211, 214, 228-229; 245. – Т. 1. – С. 542]. Одночасно, у постановах окремих з них, проглядалися критика й претензії до Центральної Ради, намічався відхід від позицій її повної підтримки, особливо після короткотермінового перебування при владі на теренах України більшовиків з їх демагогічними заявами і обіцянками.

Такі постанови, внутрішні суперечності в самій Центральній Раді, зокрема, критика політики уряду В. Голубовича соціал-демократами, соціалістами самостійниками і соціалістами-федералістами, навіть погрози окремих їх членів про неможливість дальшої співпраці в його кабінеті і, нарешті, урядова криза призвели до того, що УЦР поступово втрачала ґрунт під ногами. Взагалі ж ідея перевороту, вимоги зміни політики Центральної Ради та її уряду «витали у повітрі» протягом останніх двох місяців після повернення їх до Києва. За два дні до гетьманського перевороту соціалісти-федералісти відкликали своїх представників: В. Прокоповича, І. Чопівського та С. Шелухіна з уряду [129. – Т. 2 – С. 313].

Особливо широкого розмаху критика діяльності Центральної Ради й уряду та запрошення ними окупаційних військ в Україну набула в міській думі, що дискредитувало українську владу, писав М. Грушевський [207. – С. 567]. Надзвичайно гостра й критична оцінка діяльності Центральної Ради та її уряду дана визначним громадським і державним діячем, вченим-істориком Д.

Дорошенком: «... всі сподівалися, що настануть якісь зміни, що навчений тяжким досвідом уряд стане на реальніший ґрунт та замість утопічних проектів та фантастичних мрій візьметься за практичну працю по відновленню зруйнованого господарського життя в краю, налаження адміністративного апарату, за ведення

порядку й ладу». Та примарними були надії й сподівання. Складалося враження, що українська влада перебуває в летаргійному сні чи навіть ніби їй наврочено й пороблено. Діячі УЦР продовжували ліводемократичний курс, накреслений Третім і Четвертим Універсалами, що викликало невдоволення й роздратування не тільки власного населення, але й окупаційного командування. Як невдовзі з'ясувалося, продовжив Д. Дорошенко: «... правительство Центральної Ради перш за все виявило свою безсилість утворити скільки-небудь сильну авторитетну владу, організувати адміністрацію, запровадити лад і спокій та установити які-небудь нормальні відносини в краю. Присутність українського правительства сяк-так відчувалася лише в Києві. Поза столицею край жив своїм власним життям». [223. – Т. 2. С. 7-8; 220.- С. 954].

Коли врахувати, що досвіду державного будівництва навіть у провідників Центральної Ради, не говорячи про затурканого, безграмотного й забитого селянина, не було, неважко здогадатися, що творилося на місцях у межах цієї країни. Хаос, безладдя й анархія охопили господарське життя «Село неначе потонуло в анархії перерозподілу», повсюдно грабунки й руйнування великих маєтків, захоплення панського майна, організація сільської самооборони для захисту приватної власності від бандитизму і пограбувань. Прямим свідченням цих подій є виступ 19 березня 1918 р. на засіданні Малої ради голови Всеукраїнської комісії у справах виборів до Українських Установчих зборів М. Мороза. Він, зокрема, зазначив, що вибори, призначені на 27-28 грудня 1917 р., не відбулися в жодній окрузі, тому скликати Установчі збори неможливо. Головною причиною зриву цих виборів він вважав анархію, бо селяни з села Хабного, наприклад, у день виборів грабували горілчані склади, а виборці іншого села займались «продажем сіна якогось панка». [129. – Т. 1 – С. 411, 569; Т. 2. – С. 216; 245. – Т. 1 – С. 543]. Того ж дня один із засновників Української партії соціалістів-самостійників О. Степаненко, виступаючи на засіданні Малої ради при обговоренні питання про зміну складу уряду, піддав гострій критиці урядову політику: «Сучасний склад Ради народних міністрів не відповідає моменту. Попередня політика Українського уряду довела до повного зруйнування державного господарства: маємо повний хаос і анархію в народному господарстві; в селах анархія і братовбивча війна (село на село, чи протистояння між кількома селами – Г.П.), в містах те ж саме, залізниці майже стали, старий державний апарат зруйновано, новий не утворено, податки майже не поступають. Необхідно утворити новий кабінет міністрів на принципі діловому». Наступного дня на урочистому засіданні з нагоди перших роковин Центральної Ради з критикою діяльності уряду виступили: від соціалістів-федералістів – М. Кушнір, Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії – Ю. Новаковський, соціал-демократів – М. Порш, бундівців – М. Рафес, російських есерів – Й. Скловський. [129. – Т. 2 – С. 216-219].

В опозиції до урядової політики знаходилася також українська ліберально-демократична інтелігенція. Про настрої громадсько-політичних діячів цього періоду зробив запис у своєму щоденнику засновник газети «Нова Рада» – Євген Чикаленко. Повернувшись 25 березня (7 квітня) 1918 р. з святкування першої річниці газети, він занотував: «Всі висловлювались, що краще було б, якби німці

взяли все в свої руки і самі посадили міністрів, бо наші ладу не дадуть і не заведуть спокою в нашій молодій державі. Наш уряд на чолі з Грушевським думав опиратися на сільську голоту, на наших більшовиків, міркуючи, що вони є сила, на якій можна збудувати державу». Зустрівшись в лютому з М. Грушевським, він переконував його, що «Україну треба будувати на середньому землевласнику, що має від 15 до 150 десятин землі, бо це є найпевніший, найздоровіший елемент в селі». Великі землевласники як російські, так і польські чужі нам. Він доводив, що шлях соціалізації землі, відібрання її (дурно, тобто безоплатно – Г.П.), як радять есери, це шлях в нікуди він настроює проти держави хліборобські верстви, які мають понад 10-15 десятин землі і веде її (державу – Г.П.) до загибелі [424. – С. 9].

Саме названі Є. Чикаленком верстви села 6 північних повітів Полтавщини, зібравшись за ініціативи Української демократично хліборобської партії на хліборобський з'їзд у Лубнах в кількості понад 2 тис. осіб, визнали земельну політику уряду В. Голубовича руйнівною. З'їзд прийняв постанову про відновлення приватної власності на землю, живий і мертвий реманент, продуктивну худобу, вимагав залишити великим господарствам визначений мінімум землі, решту передати безземельним і малоземельним в оренду. Для зустрічі й порозуміння з Малою радою з цих питань з'їзд обрав делегацію в числі 205 землеробів, яка увечері 7 квітня виїхала до Києва. Як з'ясувалось пізніше, ні М. Грушевський, ні В. Голубович не сприйняли серйозності загального становища, пов'язаного з появою делегації та її вимогами. М. Грушевський взагалі заборонив членам Малої ради зустрічатися з делегатами, а В. Голубович на їх запит відповів, що земельний закон, затверджений Центральною Радою, ніяким змінам не підлягає [245. – Т. 1. – С. 544].

Така нерозважлива поведінка керівництва української влади викликала неадекватну поведінку провідних діячів різних кіл київської громади. Противники Ради намагалися налагодити контакти з делегацією хліборобів з Полтавщини, проте останні твердо відстоювали свої вимоги й ні на які перемовини будь з ким не йшли. Натомість, всередині Центральної Ради просіялися непорозуміння і сум'яття, адже з'ясувалось, що далеко не увесь трудовий люд України поділяє принципи Третього Універсалу і урядового закону [368. – С. 136-137].

Невдовзі помірковані представники Центральної і Малої Ради, очолені членом обох рад М. Поршем, розробили проект змін до земельного закону від 18 січня 1918 р. і планували внести його на розгляд ЦР. Апробацію проекту змін провели на спільному засіданні ЦК УПСР та ЦК Всеукраїнської Селянської спілки, де з доповіддю виступив член ЦК УПСР М. Салтан. У підсумку він висловився за прийняття проекту М. Порша. Різні думки й оцінки дискутувалися в процесі його обговорення, край їм, однак, поклав М. Грушевський. Він рішуче висловився проти внесення будь-яких змін до земельного закону і обґрунтував це двома причинами: перша – Українська революція справа «головним чином селянських мас і гаслом цієї революції була націоналізація землі та її розподіл, друга – відступ від ідей закладених Третім і Четвертим Універсалами – аморальне явище» [245. – Т. 1. – С. 545; 261. – С. 477-478].

Відверто ворожу позицію щодо Центральної Ради, її уряду та земельного закону зайняли великі землевласники. Через голову Центральної Ради вони

безпосередньо зверталися до німецьких і австро-угорських військових підрозділів з вимогами повернути їм конфісковані й захоплені землі та майно, заборонити селянам анархічні дії і накласти на них контрибуцію для відшкодування завданих збитків. У боротьбі за повалення української влади ображені у Києві полтавські хлібороби відверто солідаризувалися з «Союзом земельних власників» і також зверталися за допомогою до окупаційного командування. [417. – С. 159].

Проте, Центральна Рада вперто просувалася до свого невтішного фіналу керівництва УНР. 9 квітня Мала рада заслухала питання про хід виборів до Українських Установчих зборів. Голова Всеукраїнської виборчої комісії М. Мороз доповів, що на сьогодні є неповні дані про вибори у Київській, Полтавській і частково Чернігівській губерніях. Член Центральної і Малої рад М. Стасюк навів дані виборів, що відбулися на Катеринославщині. За підсумками М. Мороза, загальне число делегатів, обраних у грудні 1917 р. – січні 1918 р., склало 172 особи: у т.ч. українських соціалістів–революціонерів – 118, більшовиків – 34, євреїв – 5, поляків – 3, українських соціал-демократів – 1, московських лівих есерів – 1, «безпартійних руських» – 1, кадетів – 1, Бунду – 1, хліборобів-власників – 1 [129. – Т. 2 – С. 261]. 11 квітня 1918 р. Мала рада знову повернулася до розгляду питання про скликання Українських Установчих зборів. Представник фракції українських соціалістів-революціонерів М. Шраг запропонував скликати їх 29 квітня (12 травня) 1918 р. Один з лідерів українських соціал-демократів М. Порш вимагав провести нові вибори й скликати Установчі збори 12 червня за новим стилем. Член ЦК партії соціалістів-федералістів М. Кушнір висловився за реорганізацію Центральної Ради шляхом поповнення її представниками тих кіл, які зараз не мають місць у Раді, і скликання нових Установчих зборів. За підсумками голосування, перемогу отримала пропозиція українських есерів про скликання Установчих зборів 12 травня 1918 р. Наслідки цього рішення відомі. 17 квітня збори великих і малих землевласників, торгівців і підприємців відбулися у Харкові. Обговоривши питання про діяльність Центральної Ради, її уряду, хід виборів до Українських Установчих зборів, збори зазначили, що Центральна Рада, яка покликана до життя для утворення самостійної України, свої завдання не виконала, нові закони її уряду вносять лише хаос і анархію в господарське життя країни. Вибори до Установчих зборів, які мали місце лише в окремих губерніях та й то «за часів большевізму», мають бути анульовані. Необхідно розробити новий закон про ці вибори. Відзначивши повне безсилля української влади й те, що члени уряду не користуються народним довір'ям, збори вимагали негайного переобрання їх, організації місцевого самоврядування і введення національної валюти, відновлення приватної власності на землю, утворення державного фонду для викупу великих маєтків, їх парцеляції, вжиття заходів для переведення промисловості з воєнного на мирний стан, запровадження примусової державної внутрішньої позики [129. – Т. 2 – С. 269-270; 223. – Т. 2. – С. 16].

Така непроста ситуація в Україні доповнювалася окупаційним режимом. Спочатку командування німецьких і австро-угорських частин декларувало своє невтручання в українські справи і одночасно активно вивчало український уряд, шукало шляхи переконання його у необхідності поміркованих дій [245. – Т. 1. – С. 542]. Наприкінці березня міністр закордонних справ Австро-Угорщини отримав

досить об'ємний реферат про австро-німецьку політику в Україні, в якому зазначалося, що дотеперішня військова окупація і вигнання більшовицьких військ з України не призвели їх до вирішення питання про постачання «необхідної суми харчових продуктів, які нам потрібні для продовження війни і уникнення катастрофічних явищ у нашому запіллю». Австрійська влада вимагала негайної заміни українського уряду. Німеччина, яка проводила виразну українофільську політику прийшла також до висновку, що безпорадність і безсилість теперішнього уряду не дає змоги виконати їх домовленості про постачання продуктів та іншої необхідної сировини до Німеччини [223. – Т. 2. – С. 10-13].

Австро-угорський посол у Києві, проф. Й. Форгач, який з перших днів був настроєний проти і не довіряв українському уряду, 3 квітня повідомив у Відень про «повну ізольованість українського правительства». [223. – Т. 2. – С. 8].

Німецький посол барон А. Мумм фон Шварценштайн у своїх перемовинах з міністром об'єднаного Міністерства земельних і продовольчих справ М. Ковалевським у березні – квітні 1918 р. відносно земельної реформи висловив тривогу з приводу поділу великих землеволодінь на дрібні наділи (парцели – Г.П.), що, на його думку, негативно позначиться на продуктивності сільського господарства. Ще більше німців дивувала постанова про безоплатний перехід землі до селян, адже продаж державної землі селянам не тільки стабілізувала б фінансову систему, але викликала б підтримку й розуміння з боку великих земельних власників [261. – С. 471-472; 129. –Т. 2. – С. 372].

Щодо далі більше загострювалися відносин між українським урядом і окупаційним командуванням. Подальші події докорінно змінили соціально-політичну ситуацію в Україні. Закликані «на допомогу» окупанти невдовзі перетворилися у господарів становища в чужій країні. 23 березня 1918 р. міністр судових справ (юстиції - Г.П.) М. Ткаченко у циркулярі до прокурорів окружних судів підкреслив, що німецькі й австрійські військові суди не мають права судити громадян Української Народної Республіки, що такі дії є втручанням у законну судову владу і внутрішні справи країни в цілому. Через три дні (26 березня) головне німецьке командування заявило протест проти тону й форми циркуляру, а також про те, що його не було узгоджено з німецькою стороною [223. – Т. 2. – С. 15]. Ще серйозніші протистояння виникли на ґрунті аграрних відносин. Про це переконливо свідчать два накази головнокомандувача німецьких військ генерал-фельдмаршала Г. фон Ейхгорна: про повний засів земельних площ від 6 квітня та про запровадження дії німецьких військово-польових судів від 25 квітня 1918 р. Ці накази стали фактичним та неприхованим втручанням у внутрішні справи України і викликали величезний політичний резонанс не тільки на засіданнях Малої ради, але й у країні в цілому [129. – Т. 2 – С. 272, 273, 287, 288, 315-323; 223. –Т. 2. – С. 15-17, 25, 26]. Селянські верстви не тільки відмовилися від підтримки провідників української влади, але й вдалися до збройної боротьби проти іноземних поневолювачів і тих, хто запросив їх в Україну.

Чому ж так раптово і в лічені дні докорінно змінилася ситуація в Україні? Відповідь очевидна, німці знайшли шляхи вирішення питання про зміну влади, в якій Центральній Раді не знаходилося місця. Очевидно і те, що це рішення тісно пов'язане з діяльністю у Києві політичної організації консервативного

спрямування – Української Народної Громади, яка наприкінці березня спільно з П. Скоропадським розробила програму згуртування консервативних сил навколо гетьмана-диктатора. Згідно програми, до скликання Союму, в Україні встановлювалася авторитарна диктатура обмежена рамками закону. Оскільки німецьким верхам імпонувала ідея консервативного уряду, в середині квітня 1918р. вони пішли на переговори з Громадою, яка і за їх сприяння 29 квітня 1918 р. здійснила в Україні державний переворот [220. – С. 923-924; 348. – С. 489].

Центральна Рада стала заложницею безсилості, безпорадності, а інколи й байдужості своїх лідерів до проблем українського суспільства. Заключивши 23 квітня 1918 р. господарчий договір між Українською Народною Республікою та Німеччиною і Австро-Угорщиною, вона фактично підписала собі «смертний» вирок. Згідно цього документу Україна зобов'язалася поставити цим державам 60 млн. пудів зерна, 400 млн. яєць, значну кількість м'яса, цукру, картоплі, овочів та інших продуктів і сировини. Надалі потреби в її послугах відпали. Плани щодо зміни Центральної Ради, що розроблялися німецько-австрійським командуванням перейшли в реальну площину. Йшов активний пошук претендентів на владу в Україні. Німецькими службами вивчалися біографічні дані, задатки, якості, потенційні вади і можливості кандидатів. Загалом було висунуто, щонайменше шість кандидатур? Німецька військова контррозвідка запропонувала три: щирого українця, лікаря – І. Луценка, політичного авантюриста і провокатора – І. Полтавця-Острияницю, командувача І-го Українського корпусу, почесного отамана Вільного козацтва – П. Скоропадського [347. – С. 218; 46. – Арк. 57]. Інші німецькі підрозділи запропонували також трьох: правника і журналіста, члена Українського генерального військового комітету – М. Міхновського, знову П. Скоропадського та відомого публіциста, мецената української культури – Е. Чикаленка [46. – Арк. 57; 348 - 489]. Проводар вінницького повітового дворянства, один з лідерів союзу земельних власників Д. Гейден вніс на розгляд кандидатуру нащадка гетьмана М.Ханенка – українського поміщика Б.Ханенка [347. – С. 219; 368. – С. 337]. Після перемовин з кожним претендентом залишилося дві кандидатури: П.Скоропадського і Е.Чикаленка. Невдовзі відпала і кандидатура Е. Чикаленка, що пояснювалось двома причинами: перша – відмова самого Євгена Харламповича, друга – не бажання німців і багатьох впливових українців обирати главою держави в час воєнних катаклізмів цивільну людину. Репутація видатного воєначальника покликала на цю посаду Павла Петровича Скоропадського – представника старої української аристократії з глибокими патріотичними переконаннями [348. – С. 489].

24 квітня 1918 р. начальник штабу німецьких військ в Україні генерал В. Гренер скликав нараду за участю німецького посла барона А. Мумма, австрійського посла графа Й. Форгача, німецького військового аташе полковника В. Штольценберга-Вернігороде, австрійського військового аташе майора Фляйшмана, австрійського посланника Р. фон Принцінга. Зваживши на те, що співпраця з урядом Центральної Ради, утворення генерал-губернаторства і насильне усунення теперішнього уряду не можливі, а німецьке і австро-угорське командування влаштував лише залежний від них уряд, учасники наради

ультимативно вимагали:

1. Утриматись від формування української армії, крім поліційних відділів.
2. Всі злочини і виступи проти окупаційних військ мають каратися німецькими й австро-угорськими польовими судами.
3. Земельні й інші комітети мають бути негайно розпущені і замінені нормальними державними або земельними органами з усуненням з них усіх неблагонадійних елементів.
4. Всі недосконалі українські військові судові закони повинні бути замінені відповідними законами центральних держав.
5. Допустити вільну торгівлю тільки з Німеччиною і Австро-Угорщиною під контролем союзників і українського правительства.
6. В аграрному питанні повинна зберігатись приватна власність на землю, селяни виплачують власникам кошти за розподілену ними землю, залишаються недоторканими великі земельні господарства в межах, визначених законом.
7. Фінансове і валютне питання вирішуються на основі взаємного порозуміння сторін.
8. Відмінити постанови Ради щодо наказів фельдмаршала Є. Ейхгорна.
9. Усунути з посад міністра земельних і продовольчих справ М. Ковалевського та керуючого міністерством закордонних справ М. Любинського [223. – Т. 2. – С. 23-24; 129. – Т. 2. – С. 272-273].

У цей же день відбулася зустріч генерала Гренера у присутності його помічника, майора німецького генштабу Яроша і начальника відділу розвідки майора Гассе з П.Скоропадським. Німці виклали свої умови, на яких вони погоджувалися визнати і підтримати новий український уряд. Вони склалися з дев'яти пунктів, серед яких: визнання Берестейських угод, розпуск Центральної ради, відкладення Установчих зборів до повного заспокоєння краю, покарання німецькими й австралійськими польовими судами всіх, хто виступає проти окупантів, вільна торгівля, зміна земельного законодавства, оплата за військову поміч Україні тощо [368. – С. 147-149; 348 – С. 490].

26 жовтня погодився на зміну української влади німецький імператор Вільгельм II [246. – С. 51]. В ніч з 26 на 27 квітня 1918 р. німецьке командування, посилаючись на згоду військового міністра О. Жуковського, роззброїло і розформувало 1-шу дивізію синьожупанників, формування якої розпочалося з колишніх військовополонених-українців інтернованих у німецьких таборах Венцляр, Зальведель, Раштадт, а завершилася у селі Глобове на Волині. У середині березня 1918 р. дивізія була переведена до Києва. Така ж участь спіткала і 2-гу дивізію синьожупанників, що формувалася також на Волині [129. – Т. 2. – С. 347; 220. – С. 752; 223. – Т. 2. – С. 25].

28 квітня 1918 р. біля 16 години німецький підрозділ на чолі з трьома офіцерами ввірвався до залу і закрив засідання Малої ради. Старший офіцер вимагав від М. Грушевського видати для арешту міністрів О. Жуковського, М. Ковалевського, М. Любинського, М. Ткаченка і директора адміністративно-політичного департаменту Ю. Гаєвського, на що отримав відповідь, що в залі цих людей немає. Під час перевірки і обшуку депутатів були виявлені і заарештовані Ю. Гаєвський і М. Любинський, решту трьох не знайшли. О 17 годині 30 хвилин

всіх присутніх на засіданні депутатів відпустили [129. – Т. 2. – С. 324-325].

29 квітня 1918 р. з ініціативи Союзу земельних власників зібрався Всеукраїнський хліборобський конгрес. Він розпочав роботу об 11 годині у приміщенні Київського цирку. На конгрес прибули 6 432 делегати від 8 губерній України: Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Харківської, Херсонської і Чернігівської. До них приєдналася частина делегатів з'їзду Української демократично-хліборобської партії, що відкрився напередодні. Загальне число делегатів Конгресу складало близько 8 тис., серед яких було багато селян. Вони одностайно обрали Гетьманом України Павла Скоропадського. О 16 годині дня єпископ Никодим поблагословив і миропомазав гетьмана у соборі святої Софії, потім відбувся молебень і хресний хід на Софіївському майдані. Того ж дня оприлюднено гетьманський маніфест «Грамота до всього Українського Народу». У ній П. Скоропадський повідомив, що тимчасово перебирає владу і оголошує себе гетьманом всієї України. Конгрес схвалив також «Закони про тимчасовий державний устрій України», згідно яких уся законодавча і виконавча влада зосереджувалася в руках гетьмана, він ставав верховним головнокомандувачем армії, призначав голову ради міністрів і затверджував її склад. Грамота і закони закладали основи Української держави, загальні напрями діяльності уряду до обрання і початку діяльності Союму [223. – Т. 2. – С. 26-30, 35-38; 348. – С. 490-491].

Отже, 29 квітня 1918 р. в Україні відбувся державний переворот. Його здійснили прихильники генерала П. Скоропадського за сприяння і підтримки німецького командування. Його наслідком стали: розпуск Центральної Ради, скасування законодавства УЦР і Тимчасового уряду, ліквідація Української Народної Республіки, проголошення Української держави на чолі з гетьманом П. Скоропадським.

Центральна Рада опинилася в повній ізоляції, лишилася підтримки будь-яких сил і остаточно втратила свій вплив в Україні. Продовжуючи перебувати у стані протрації, вона відмовлялася здати владу і апелювала з цього приводу до німецького уряду.

Її делегація у складі В. Голубовича, М. Корчинського та М. Порша двічі відвідала німецького посла. Зранку делегація заявила йому про розпуск міністерства земельних і продовольчих справ та про обрання його нового складу, що Центральна Рада зобов'язується переглянути земельний закон і відновити приватну власність на землю для дрібних землевласників. Обидва рази посол відповідав, що ці заяви занадто запізнілі і виправити становище уже неможливо. 29 квітня Центральна Рада схвалила проект Конституції («Статут про державний устрій права і вольності УНР»). А пізньої ночі, на нараді у приватній квартирі прийняла постанову про свій саморозпуск [129. – Т. 2. – С.326-330].

Які ж основні причини поразки Центральної Ради? Досвід світової історії свідчить, що при погіршенні соціального становища загострюються і національні проблеми, отже, шлях до національної консолідації пролягає через розв'язання соціально-економічних проблем. Тому і не дивно, що національно-визвольна революція в умовах розпаду Російської імперії неминуче повинна була проявити себе, як соціальна революція, за якої влада мала перейти до рук трудових верств

народу задля перерозподілу власності у їх користування. Лише заради такої революційної програми українські селяни й робітники могли б піти на тяжкі й виснажливі жертви боротьби, адже ніхто інший в Україні не міг забезпечити завоювання влади тією чи іншою політичною силою. Таких слухних нагод в Україні було кілька, але вони не були використані недолугими політичними лідерами.

Поразка Центральної Ради визначалася слабкістю її влади. Представлена різновекторними політичними силами, нерозвинена і неструктурована вона не змогла розробити чіткого плану національно-визвольних змагань, програми соціально-економічних перетворень ні в сільському господарстві, ні в промисловості бодай яких-небудь доктринальних настанов, а відтак заручитися підтримкою широких народних мас.

Революція вибухнула тоді, коли національно-визвольні сили ще не визріли. А рівень національної і політичної свідомості народу був не розвиненим. Головні рушійні сили: селянство, робітництво й інтелігенція – не були організовані, а їх неорганізованість засвідчила неготовність до революційних потрясінь нації в цілому. Отже, трагізм української революції проявився в її незрілості і неорганізованості.

У період національно-визвольних змагань провідники ЦР не запропонували адекватних сподіванням більшості населення соціальних програм. Саме неспроможність поєднати національні домагання з назрілими соціально-економічними завданнями відвернуло від Центральної Ради низи, широкі селянські маси, а історія, як відомо, не вибачає ігнорування інтересів, за якими стоять мільйони людей.

На заваді реалізації української державної ідеї стояли також незрілість українського загальнодемократичного процесу, його строкатість, своєрідний комплекс неповноцінності, «запаморочення» від можливостей, що відкривалися з ліквідацією самодержавства, низький рівень національної і політичної свідомості основної частини населення. Переважаюча його частина вважала, що лише сильна влада спроможна покласти край анархії і руїні.

Нерішучість і безпорадність у цьому плані Центральної Ради сприяли росту популістської програми більшовиків-ленінців не лише серед зрусифікованих громадян, але й найбідніших верств села. Саме вміння маніпулювати настроями мас давали перевагу противникам національної держави і зрештою визначили її долю. Зневажаючи український національний фактор, більшовики, водночас, зуміли переконати українське селянство в тому, що лише під їх керівництвом воно здобуде віками очікувані «землю і волю». Соціально-політичні гасла при добре поставленій агітації, виявилися сильнішими і привабливішими ніж національні, а відтак значна частина українських трудових мас пішла за більшовиками. За таких умов Центральна Рада відразу втратила ініціативу й опинилася у хвості революційних подій. Лідери національно-визвольної боротьби не побачили, що за більшовицькою демагогією ховалися великодержавницька й колонізаційна політика Росії щодо України: її економічна залежність від російського ринку, значення економічного потенціалу України для Російської держави, поголовна русифікація головних промислових центрів, губернських і

багатьох повітових міст України.

Головною причиною поразки національно-визвольних змагань стало й нерозуміння керівниками УЦР необхідності реалізації української національно-ідеї, утворення самостійної, суверенної держави. На заваді цьому стали їх автономістські й федералістські позиції, що вело до певних політичних зобов'язань перед центральним урядом Росії. Значна провина сходження Центральної Ради з політичної арени лежить на політичних партіях, особливо соціалістичних представлених у Центральній і Малій радах та Генеральному секретаріаті. Постійні чвари, амбіційність, конфронтація – перешкодили їх єднанню, подоланню недовіри однієї до другої, бажанню йти на компроміси і поступки, врешті решт консолідуватися навколо загальнонаціональних інтересів, піднятися до рівня державних завдань, зокрема, для здійснення соціально-економічних перетворень, українські есери і соціал-демократи неодмінною умовою висували здобуття Україною автономії, вирішення назрілих соціальних проблем перекладали на російську демократію. Саме нерозуміння українською інтелігенцією необхідності використати і направити в єдине русло революційну енергію мас, по-справжньому очолити їх боротьбу за незалежність і призвела їх до краху.

Найважливішим чинником поразки національно-визвольних змагань стала відсутність харизматичного лідера нації, здатного на прийняття неординарних і одноосібних рішень, об'єднати і повести за собою увесь загаль українського народу.

Успіхи у боротьбі за національну державу залежали від створення української регулярної армії, використання військового потенціалу українізованих частин, чого зроблено не було. Керівники Центральної Ради не доклали також значних зусиль для визнання державницьких устремлінь на міжнародній арені.

Не маючи чітких орієнтирів боротьби і широкої суспільної підтримки, діячі Української революції поступово еволюціонізували до пошуку іноземних покровителів, що взагалі дискредитувало національно-визвольний рух [245. – Т. 1. – С. 545; 246. – С. 50-52; 347. – С. 89-101, 199-207; 202. – С. 33].

Вся багатотисячова українська історія засвідчила приреченість державотворчих зусиль за відсутності відданої ідеалам нації, політично диференційованої, але вихованої та діючої у дусі демократизму політичної еліти. Український національно-визвольний рух доби Центральної Ради переконливо довів, що між інтелігенцією та селянством і робітництвом була безодня. Виходячи з цих передумов необхідно особливо наголосити, що український народ не зумів самоорганізуватись у власну державу, яка б діяла у його власних інтересах, а не сусідів.

Таким чином, 29 квітня 1918 р. ознаменувалося в Україні двома вікопомними подіями. Зазнала поразки засновниця самостійної і незалежної держави – Українська Центральна Рада, а будівничим нового життя в Україні було висунуто гетьмана Павла Скоропадського. Як же сприйняло населення України гетьманський переворот? Зі слів Д. Дорошенка, «Населення Києва зустріло переворот спокійно. Так само спокійно прийняла вістку про київські події вся

Україна. Зараз же до гетьмана почали являтися делегації та депутації від різних кругів громадянства з цілого краю, щоб скласти привіт і висловити побажання. Виявилось, що ніхто й не спробував ставати в обороні поваленого уряду». Справедливості ради, необхідно зазначити, що будинок УЦР все ж таки спробували боронити підрозділи січових стрільців, але після перемовин з гетьманцями вони відійшли до своїх казарм, де наступного дня були роззброєні, тим більш, що їх командувач Е. Коновалець о 20 годині з'явився до П. Скоропадського і запропонував свої послуги. Загалом підготовку бойових частин до перевороту здійснював генерал В. Дашкевич – Горбацький. Для формування офіцерських загонів до всіх українських військових частин направили агітаторів. Відразу ж на бік гетьмана перейшов загін оборони УЦР під командуванням підполковника М. Аркаса. Вночі гетьманські підрозділи зайняли головні державні установи: військове міністерство, міністерство внутрішніх справ, державний банк тощо. Протести проти державного перевороту надходили від різних партійних зборів і з'їздів, організацій, що відбулися легально і нелегально протягом двох тижнів травня. Зокрема, за даними Д. Дорошенка, резолюцію протесту до німців надіслала Головна рада Всеукраїнської поштово-телеграфної спілки, яка заявила, що вона виступає проти підтримки «правительства Скоропадського, яке спирається на незначні, чисто російські групи, котрі ставляться вороже до самої думки про самостійність України» та громада села Гавриловки на Катеринославщині, яка у телеграмі до німецького посла у Києві барона Мумма протестувала проти «мілітарної підтримки німцями нашої буржуазії» і вимагала повернення влади Центральній Раді [223. – Т. 2. – С. 28, 31; 220. – С. 160-161; 368. – С. 156].

Гетьманський переворот засудили революційно-демократичні сили. Опозиційна до Центральної Ради Українська демократично-хліборобська партія (УДХП) відмовилася працювати у гетьманському уряді [245. – Т. 1. – С. 547]. Таку ж позицію зайняла і партія соціалістів-федералістів, яка на своєму з'їзді 10-13 травня 1918 р. у Києві зречлася федеративного зв'язку з Росією, визнала гетьманську конституцію абсолютистичною і антидемократичною, а кабінет Міністрів реакційним. З'їзд заборонив своїм членам вступати до гетьманського уряду [223.–Т.2.–С.33]. Українські соціал-демократи і соціалісти-революціонери, які перейшли на нелегальне становище, на своїх травневих з'їздах внесли уточнення до аграрних програм. V з'їзд УСДРП визнав за селянськими господарствами право на земельну власність «у межах місцевих норм», тоді як попередній IV з'їзд затвердив фактично «націоналізацію землі, вилучення її із товарного обороту, створення українського земельного фонду та господарювання окремих господарств під контролем державної влади і органів самоврядування». V з'їзд УПСР визнав соціалізацію землі програмою майбутнього, а на сучасному етапі «залишити у приватному володінні певну життєву норму землі, яка б передавалася у спадщину». На з'їзді відбувся розкол партії на ліву і праву з правом самостійності кожної. Ліва частина стала називатись «боротьбистами» – похідне від назви часопису «Боротьба» [245. – Т. 1. – С. 547; 223. – Т. 2. – С. 32; 348. – С. 494].

У підтримку гетьмана і за участь у його уряді висловилися з'їзди: конституційно-демократичної партії (кадети 8-11 травня) та представників промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства, так званого «Протофісу» 15-18 травня [223. – Т. 2. – С. 32, 334; 348. – С. 494-495].

Різко засудив гетьманський переворот Всеукраїнський селянський з'їзд 8-10 травня 1918 р. Проведення з'їзду (під назвою Другий Всеукраїнський селянський з'їзд) намічалось на жовтень – листопад 1917 р., проте нестабільність політичного розвитку, наростання соціальної й національної напруги перешкодили його скликанню. Час його засідань було перенесено на початок травня 1918 р. Перші делегати прибули до Києва ще до гетьманського перевороту. Інші дізналися про нього в дорозі, ще частина селянських посланців була заарештована або повернута назад німцями чи гетьманцями. Такі дії окупаційних військ і гетьманської адміністрації отримали гнівний осуд з боку широких верств селянства. На початок роботи з'їзду у Києві зібралося близько 10 тис. селян. П. Скоропадський заборонив з'їзд. 8 травня було розігнане силою зброї перше засідання, а найбільш активних делегатів заарештовано. Засідання з'їзду 9-10 травня проводили нелегально у Голосіївському лісі. З'їзд засудив гетьманську владу, як самочинну, визнав неправомірним втручання окупаційних військ у внутрішні справи України. На доповідь О. Щадилова делегати з'їзду прийняли постанову про відмову визнати гетьманську владу та його грамоту про необхідність відновлення Української Народної Республіки. Центральною українською владою з'їзд визнав Установчі збори і закликав робітничі й демократичні інституції України об'єднатись з селянами для організації партизанської боротьби з гетьманським режимом [417. – Т. 2. – С. 15]. Подібні рішення прийняв і Всеукраїнський робітничий з'їзд, який відбувся також нелегально 13-14 травня [417. – Т. 2. – С. 16-17].

Особливого значення для налагодження боротьби проти гетьманщини набуло створення 21 травня координаційного центру українських політичних партій центристського й правочентристського спрямування - Українського національно-державного союзу (УНДС), який діяв у травні-липні 1918 р. До нього увійшли УПСС, УПСФ, УДХП, УТП, Об'єднана рада залізничників України та Головна рада Всеукраїнської поштово-телеграфної спілки. Головною метою УНДС вважав «гарантування української державності перед загрозою реставрації російського правління в Україні». 24 травня УНДС у зверненні до П. Скоропадського висловив недовіру уряду Ф. Лизогуба, бо до нього не увійшли члени українських груп, які творили державу, що уряд складено переважно з представників російських партій кадетів і октябристів. УНДС звинуватив також окремих міністрів в антиукраїнській діяльності [220. – С. 971-972; 348. – С. 495].

Поразка Центральної Ради визначалася слабкістю її влади. Представлена різновекторними політичними силами, нерозвинена і неструктурована вона не змогла розробити чіткого плану національно-визвольних змагань, програми соціально-економічних перетворень ні в сільському господарстві, ні в промисловості бодай яких-небудь доктринальних настанов, а відтак заручитися підтримкою широких народних мас.

У період національно-визвольних змагань провідники ЦР не запропонували адекватних сподіванням більшості населення соціальних програм. Саме неспроможність поєднати національні домагання з назрілими соціально-економічними завданнями відвернуло від Центральної Ради низи, широкі селянські маси, а історія, як відомо, не вибачає ігнорування інтересів, за якими стоять мільйони людей.

Недолуга земельна політика Центральної Ради, протистояння різних політичних сил, намагання німецько-австрійського окупаційного режиму жорстокими засобами виконати господарчий договір між УНР, Німеччиною та Австро-Угорщиною створювали передумови для захоплення влади П. Скоропадським.

На його підтримку і участь у гетьманському уряді виступили: Союз земельних власників, протофіс і партія кадетів, проти – селяни, робітники, частина української інтелігенції, ліві, центристські і правочентристські партії.

2.2. Земельна політика і аграрне законодавство уряду П. Скоропадського

Для розуміння сутності Української держави П. Скоропадського звернімося до творчого доробку В. Липинського. Поляк за походженням і українець за політичними поглядами, він виступив її теоретиком і ідеологом, історіографом і пропагандистом. Напрацювання В. Липинського високо оцінив директор Інституту Східноєвропейських досліджень Національної академії наук України Ярослав Пеленський. У передмові до праці В. Липинського «Лист до братів – хліборобів» він назвав його «найоригінальнішим українським політичним теоретиком, провідним істориком й соціологом, визначним ідеологом та політичним діячем ХХ століття». Центральною темою його творчості стала «будова української самостійної держави і організація її суспільства». Спираючись на ідеологію українського консерватизму, він обґрунтував концепцію української гетьмансько-монархічної держави; в економічній сфері – становлення й організацію її аграрної системи, особливо наголосивши, що головною підставою цивілізаційного та культурного розвитку кожної держави і суспільства є право приватної власності на засоби виробництва і, зокрема, на землю [290. – С.12-14].

Ідейні вимоги аграрної програми гетьманської держави сягають у 1917 р. 29 червня у повітовому місті Лубни, Полтавської губернії відбулися Установчі збори Української Демократичної партії консервативного спрямування за участю 1500 селян і 20 поміщиків. Збори ухвалили основні принципи її діяльності: досягнення суверенності українського народу, збереження приватної власності на засоби виробництва, вирішення земельного питання Українським Соймом на основі парцеляції поміщицьких земель за викуп. Згідно ухвалених основних принципів партійної діяльності членам організації В. Андрієвському, С. Шемету і В. Липинському було доручено розробити проект програми. Перемогу отримав проект В. Липинського, обнародований у жовтні. Згідно нього організація дістала назву Українська Демократично-Хліборобська партія (УДХП). Програма передбачала здобуття Україною політичної самостійності, формування провідної

верстви суспільства «правлячої національної аристократії» з державницькою свідомістю, розробку демократичного проекту державного устрою, проголошувала ідею утворення єдиного національного фронту для розбудови української держави, загальні громадянські права, автокефалію релігійних конфесій. Головними завданнями в економічній сфері висувалися: встановлення державного контролю за національним господарством, співіснування орендної та приватновласницької форми землеволодіння [220. – С.917].

Подальший розвиток та обґрунтування теоретичні розвідки В. Липинського отримали у програмних засадах політичної організації також консервативного спрямування – Української народної громади (УНГ), утвореної наприкінці березня 1918 р. у Києві з ініціативи П. Скоропадського. До неї увійшли близько 500 осіб у Києві й провінції: одноступці П. Скоропадського, старшини колишнього 1-го Українського корпусу, члени проводу вільного козацтва М. Воронович, М. Гижицький, В. Кочубей, В. Липинський, Д. Манько, І. Пащевський, М. Устинович, провідний політичний діяч, кадет М. Василенко. З Громадою тісно співпрацювали члени УДХП: В. Липинський, М. Міхновський, брати В. і С. Шелести та Союз земельних власників (СЗВ), створений у травні 1917 р. в Константиноградському повіті на Полтавщині з ініціативи поміщика В. Коваленка [223. – Т. 2. – С. 23; 348. – С.489; 220. – С. 805, 917, 924].

Проаналізувавши неспроможність соціалістичного перевороту Центральної Ради, УНГ розробила проект переходу до більш важливої конструктивної позиції, з урахуванням інтересів усіх верств країни. Вона підготувала й здійснила гетьманський переворот та заклала ідейно-теоретичні підвалини політичного курсу Української Держави. В останні дні березня П. Скоропадський разом з Громадою склав програму дій консервативних сил, що передбачала створення в Україні сильної влади в особі диктатора-гетьмана. Основною формою державного правління, до скликання Сойму, встановлювалася авторитарна диктатура, у межах обґрунтованих відповідним законодавством. Головними суспільно-політичними орієнтирами програма висувала забезпечення компромісу для вирішення соціальних і національних завдань при збереженні демократичних свобод. Висувалася також нова концепція української нації – поступовий перехід до українізації зрусифікованих верств населення. В аграрній частині програми передбачалася розробка численних реформ за непорушності права приватної власності. З метою уникнення спекуляції землею, її купівля і продаж мали регламентуватися спеціальним законом. Уряду надавалися самі широкі повноваження для викупу землі у великих приватних власників і наступної передачі її хліборобам, селянам, і першочергово козакам [194. – С. 209-210; 220. – С. 923].

З подібними вимогами до майбутньої української влади виступила німецька сторона у перемовинах генерала Гренера з П. Скоропадським 24 квітня 1918 р. В аграрній справі німці вимагали: ліквідації земельних комітетів і заміни їх державними або органами місцевого самоврядування, вирішення земельного питання шляхом відновлення приватної власності на землю, сплати селянами грошового викупу за землю, яку вони отримали незаконним шляхом, збереження великих приватновласницьких маєтків у межах, визначених законом у кожному

конкретному випадку [223. – Т.2. – С. 24]. Як бачимо, великих розбіжностей між планами П. Скоропадського і німецькими вимогами у аграрній справі не спостерігалося. Гетьманський переворот ліквідував усі демократичні засади Української Центральної Ради.

У грамоті «До всього Українського народу» та «Законах про тимчасовий державний устрій України» (Конституції – Г.П.), оприлюднених 29 квітня 1918 р. була скасована Українська Народна Республіка, усунута від влади Центральна Рада і проголошена Українська Держава на чолі з гетьманом П. Скоропадським. Управління державою здійснювалося через посередництво уряду – Ради міністрів Української держави, яка призначалася гетьманом [223. – Т. 2. – С.35-38].

Формування гетьманського уряду розпочалося ще до перевороту й завершилося на середину травня. Спочатку (28-29 квітня) організацію його гетьман доручив одному з провідних членів Української народної громади М. Сахно – Устимовичу – отаману (голови Ради міністрів), а з 30 квітня й М. Василенку. Гетьман радив обом провести переговори з українськими національними діячами для утворення дійового уряду, головним завданням якого висувалося національне відродження України й проведення земельної реформи у відповідності з принципами, закладеними у гетьманській «Грамоті» від 29 квітня. Проте, їх переговори, що велися в основному з партією соціал-федералістів, виявилися невдалими і закінчилися повним провалом. У першій декаді травня головою уряду було призначено Ф. Лизогуба, який і закінчив його формування у складі 15 осіб: Голова Ради міністрів і міністр внутрішніх справ – Ф. Лизогуб; керуючий міністерством закордонних справ, з 2 вересня міністр – Д. Дорошенко; військовий міністр – О. Рогоза; міністр фінансів – А. Рженецький; міністри земельних і харчових справ В. Колокольцев і Ю. Соколовський; торгівлі – С. Гутник; міністр культів (сповідань) – В. Зінківський; міністр народного здоров'я – В. Любинський; міністр освіти – М. Василенко; міністр шляхів – Б. Бутейко, міністр юстицій – М. Чубинський, міністр праці – Ю. Вагнер; державний контролер, з 14 листопада міністр закордонних справ – Г. Афанасьєв; державний секретар з липня міністр внутрішніх справ - І. Кістяківський [368. – С. 161-171, 177, 178; 223. – Т. 2. – С. 38-46]. Партійна приналежність членів уряду: 5 кадетів, 1 – народний соціаліст, 1 – соціал-федераліст, 8 – не визначена. Щодо національності: 11 міністрів - українці за походженням, 1 – поляк (А. Рженецький), 1 – єврей (С. Гутник) і 2 – росіянина (Ю. Вагнер, Г. Афанасьєв). Сучасники, преса, а пізніше й окремі історики, як стверджує Н. Полонська-Василенко «оголосили всіх міністрів не українцями». Зроблене це тому, що 13 міністрів (все ж таки Ю. Вагнер – народний соціаліст, Д. Дорошенко – соціаліст-федераліст – Г.П.) не належали до соціалістичних партій, тоді як в Україні головним гаслом висувалося: «не потрібна не соціалістична Україна!» Виходячи з цього погляду, «дійсно, міністри гетьманського уряду, як і сам гетьман, не були українцями» [348. – С. 492-493; 368. – С. 342, 350, 356-358, 361, 363, 372].

Проведення земельної реформи в Україні гетьман вважав своїм найголовнішим і першочерговим завданням. П.Скоропадський ділив хліборобів-селян на дві категорії: великих та середніх і дрібних землевласників. До перших він відносив 1 млн. 930 тис. господарств, кожне з яких мало понад 5 десятин землі

, до других – тих, хто мав менше 5 десятин землі або 1 млн. 640 тис. господарств. Найбільшою земельною ділянкою у володінні однієї особи або сім'ї, за П. Скоропадським, вважалася ділянка площею 25 десятин, а норма встановлена 22 квітня 1918 р. Українською Центральною Радою складала 30 десятин [368. – С. 201, 202, 284-287, 374; 405. – С. 218].

Таким чином, за статистикою Української Держави, більше половини селян були великими землевласниками-хліборобами. Землеволодіння відроджувалося у формах, що існували до часів Російської імперії: приватне, надільне, державне, церковне, монастирське, заводське, фабричне та інші. Для підготовки й проведення аграрної реформи планувалося створити особливі наради з цих питань [405. – С. 218].

Майбутня аграрна реформа мала проводитися за наступним принципами: цілковита відповідальність уряду за її проведення; утворення державного земельного фонду за рахунок державних, церковних, і частини приватних земель, з повним відшкодуванням за них; продаж ділянок малоземельним селянам і козакам; організація дрібних, але економічно міцних господарств; забезпечення ефективної роботи цукрової промисловості як головного джерела багатства України; докорінне поліпшення справи дрібного меліоративного сільськогосподарського кредиту [405. – С. 218].

Державна політика гетьманату повністю відродила приватну власність на землю, надала широкі права вільної купівлі-продажу землі, скасувала всі попередні розпорядження Генерального Секретаріату і Ради міністрів УНР. У центрі цей курс запроваджувало міністерство земельних справ, на місцях регіональні управління хліборобства й державного майна та губернські, повітові, волосні особливі, земельні і земельно-ліквідаційні комісії. Особливі комісії вирішували питання про право на врожай 1918 р. із земель колишніх землевласників, відповідно до спеціального закону, ухваленого 27 травня 1918 р. Вони обиралися у кількості трьох осіб. Голова призначався міністерством, один член обирався землевласниками, другий – сходами сільських громад. Земельні і земельно-ліквідаційні комісії зобов'язувалися повсюдно відновити приватновласницьке землеволодіння і забезпечити відшкодування нанесених збитків колишнім господарям великих маєтностей.

Голів губернських земельних комісій також призначав міністр земельних справ. До складу комісії входили: начальник місцевого управління та державного майна (товариш голови), інспектор сільського господарства, управляючий земельно-технічним відділом земельних комісій, представник державного земельного банку, голова або член губернської земельної управи, 2 представники від великих землевласників, які володіли ділянками понад 5 десятин, 2 представники місцевого окружного суду, губернський земський агроном і 2 постійних члени міністерства земельних справ. Загалом 16 осіб. Усіх членів комісії обирали чи призначали з свого складу державні інституції або громадські організації.

Повітова комісія включала від 14 до 16 членів. Її голова призначався міністром земельних справ, а його товариш обирався самою комісією. До складу комісії входили: голова або члени повітової земської управи, землемір,

представник державного земельного банку, 2 представники від великих землевласників, 2 – від середніх і дрібних, представники повітової адміністрації, представник з'їзду мирових судів, земський агроном, від 2 до 4 постійних членів міністерства земельних справ. Повітові земельні комісії приймали у своє тимчасове управління земельне майно за проханням власників і дозволом губернських комісій на строк більше року з правом його продовження, знову ж таки за прохання господаря і відповідним дозволом. Маєтки, за відсутності господарів, приймалися до управління за розпорядженням губернської комісії без заяви власника або його повіреного. Управління здійснювалося шляхом передавання маєтків у оренду або прямим господарюванням (мається на увазі повітовою комісією – Г.П.) за допомогою призначених фахівців. Видатки на цю справу здійснювали із спеціальних кредитів міністерства і повертали з одержаних господарством коштів. Чистий прибуток передавався власникові, який міг у будь-який час вимагати повернення йому маєтку.

Губернським земельним комісіям, крім вказаного, надавалися надзвичайні права. Вони могли у примусовому порядку вилучати живий і мертвий реманент, який, на їх погляд, погано використовувався, для застосування його в інших господарствах, для державних перевезень. Губернські комісії могли також у примусовому і позасудовому порядку залучати місцеве населення на термінові сільськогосподарські роботи тощо [405. – С. 215-217].

Водночас із земельними, Рада міністрів створила тимчасові губернські та повітові земельно-ліквідаційні комісії. Губернська комісія нараховувала 12 членів. Її очолював губернський староста (голова губадміністрації). До складу їх входили службовці міністерств: внутрішніх, земельних, судових справ, фінансів, член місцевого окружного суду, голова або член губернської земської управи, представник міністерства державного контролю, 2 представники від великих і 2 – від середніх і дрібних землевласників. Аналогічним був і склад повітових земельно-ліквідаційних комісій. Єдина відмінність їх полягала у тому, що в них були задіяні представники повітового рівня, причому рішення повітової оскаржувалися у губернській комісії, яка остаточно відміняла та затверджувала його. Ці інституції, як і попередні, утримувались за державний рахунок [245. – Т. 1. – С. 548]. Вони розглядали питання про відновлення порушеного володіння і користування землею, про повернення підприємств, маєтків, рибних ловів, знаряддя та всякого рухомого майна, відібраних після 1 березня 1917 р., про відшкодування збитків і винагороду за користування майном, про розрахунки за посіви на чужих землях без дозволу власників чи орендарів. Ці справи вилучалися з компетенції судових установ, до яких вони належали у відповідності з «Статутом цивільного судочинства». Їх рішення не погоджувалися з рішенням організацій та інституцій часів Центральної Ради і більшовицького правління, тобто вони проводилися за законами колишньої Російської імперії зі змінами і доповненнями уряду П. Скоропадського.

Всі справи, майно, кошти колишніх земельних комітетів, рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, інших організацій, що виникли після 1 березня 1917 р. і видавали розпорядження про землю, переходили до новостворених органів, які при виявленні зловживань організацій та інституцій, що

діяли у березні 1917 - квітня 1918 р. на території України, могли притягнути їх до карної чи адміністративної відповідальності. Заяви про відновлення порушеного землеволодіння можна було подавати протягом 6 місяців від дня оголошення про початок роботи тієї чи іншої повітової комісії. Для тих, хто з поважних причин пропустив цей термін, міністр земельних справ встановив додатковий тримісячний термін, і навіть після цих строків надія на повернення втраченого залишалася, адже справу продовжували розглядати судові установи. Заяви про відшкодування вартості втраченого майна подавалися до комісії, на території якої знаходився маєток. Постанови й рішення повітової комісії могли оскаржуватися у губернській комісії, рішення якої вважалися остаточними і оскарженню не підлягали. Стягування збитків відбувалося на добровільній основі або через Державну варту чи через губернські скарбниці [405. – С. 217].

У відповідності з урядовими розпорядженнями колишні землевласники склали детальні описи конфіскованих чи розгромлених маєтностей і направляли їх повітовим комісіям, вимагаючи відшкодування заподіяних збитків. У ці описи нерідко включали дані, що не мали ніякого відношення до описуваних подій, тобто: старі, не придатні до експлуатації будівлі, збитки завдані стихійними лихами тощо. Сам гетьман свідчив, що українські, а особливо російські і польські поміщики вимагали повернення до старих земельних відносин: «Вони хотіли не тільки до копійки отримати за все, що було у них забрано чи знищено під час аграрних заворушень, але й, на жаль, нерідкими були випадки, коли розмір своїх збитків вони сильно перебільшували». [368. – С. 183, 285-287]. Зокрема, один з поміщиків Ямпільського повіту Подільської губернії примусив селян сплатити йому 250 тис. крб. компенсації, тоді як все його майно, згідно офіційних документів, оцінювалося у 150 тис. крб. [405. – С. 7].

Просторі описи були складені й направлені у повітові земельні і земельно-ліквідаційні комісії управителем Волинськими маєтками графині Шувалової, конторою Медведівського маєтку Харитоненка у Костянтиноградському повіті на Полтавщині, економією поміщика Лінке Херсонського повіту. Понад 6 233 тис. крб. планувалося стягти з селян грошової компенсації за 14 описами економій, ферм і лісництв М.Ф. та В.В. Муравйових-Апостолів у Канівському і Київському повітах Київської та Путивльському повіті Курської губернії. З 1 634 тис. крб. збитків, нанесених селянами, згідно опису Червінського маєтку Терещенка, до 27 серпня 1918 р. їх примусили повернути 211 голів коней і великої рогатої худоби, нерозтрачене майно на суму 699 тис. крб., сплатити грошову компенсацію у розмірі 163,5 тис. крб. За ними залишилося також боргу на загальну суму 772 тис. крб. [405. – С. 7]. Всі необхідні, до найменших дрібниць дані про названі описи зберігаються в архівних особистих фондах Центрального державного історичного архіву України у Києві [68. – Арк. 14-27; 69. – Арк. 1-75; 70. – Арк. 1-7, 19-26, 29-30, 49-50; 71. – Арк. 1-7, 41-47, 47, 66-74; 72. – Арк. 1-21; 73. – Арк. 21-28; 74. – Арк. 1-8].

Після створення виконавчих органів розпочалась робота з підготовки аграрного законодавства. 10 травня 1918 р. Рада міністрів повідомила, що вона приступила до розробки концепції аграрної реформи, спрямованої на забезпечення селян землею. При цьому вона наголосила, що виступає проти

відміни приватної власності, безвладдя, погромів і хаосу, що широкою лавиною заповнили українські села, руйнування сільськогосподарської культури як основи господарства України [305. – С. 98].

18 травня Міністерство внутрішніх справ опублікувало циркуляр за підписом Ф. Лизогуба, який зобов'язав губернських старост повсюди оповістити населення про необхідність негайно повернути власникам відібране у них селянами майно, вирубаний ліс, незважаючи навіть на дозвіл земельних комітетів та інших органів. У разі невиконання селянами циркуляру, влада мала вжити рішучих заходів до їх примусового повернення, не зупиняючись навіть перед застосуванням сили поліції, а в разі потреби і військових частин [245. – Т. 1. – С. 547].

27 травня за підписами голови Ради міністрів Ф. Лизогуба і міністра земельних справ В. Колокольцева був обнародований, уже згаданий закон «Про права на врожай 1918 р. на території Української Держави». Згідно нього: право на врожай озимини, засіяної восени 1917 р., належало власникам чи орендарям; право на врожай ярини, засіяної весною 1918 р. на захоплених приватновласницьких землях, належало селянам, які засіяли ці землі. Одночасно вони зобов'язувались: а) повернути поміщикам або орендарям натурою чи грошми третину вартості врожаю; б) компенсувати всі господарські затрати власників або орендарів, що вони понесли внаслідок обробітку цієї землі після жнив 1917 року; в) сплатити всі державні та земські податки й повинності. Всі спірні питання мали вирішуватися особливими комісіями. На додаток до названого закону, 14 червня БУЛО затверджено закон «Про забезпечення цукроварень буряками врожаю 1918 р.», який визнав буряк, посіяний селянами на землях цукроварень власністю заводів [223. – Т. 2. – С. 57; 245. – Т. 1. – С. 546].

14 червня 1918 р. Рада міністрів ухвалила закон «Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями». Ним скасовувались усі попередні постанови Тимчасового уряду і влади Української Народної Республіки про тимчасову заборону купівлі-продажу землі і дозволялось проводити з нею торговельні операції. Право продажу землі надавалось кожному власнику сільськогосподарських та лісових маєтностей на місцях без будь-яких обмежень. Однак, права всіх фізичних і юридичних осіб, крім Державного земельного банку, обмежувались при купівлі землі. Куплені або прийняті в дар землі не повинні були перевищувати 25 десятин. Закон передбачав повну ліквідацію колективного господарювання. Якщо ділянки купувало земельне товариство, то їх розмір також обмежувався 25 десятинами на кожного члена товариства, які протягом двох років мали розмежувати куплену землю на дрібні ділянки між своїми членами. У випадку відмови щодо розмежування, воно здійснювалося повітовими земельними комісіями, рішення яких вважались остаточними і оскарженню не підлягали. Інші ж порушення закону, окрім розмежування, могли бути скасованими Генеральним судом. Лісові площі надавались за такими ж нормами, тобто 25 десятин, але тільки за дозволом міністра земельних справ. Перевищувати норму наділу можна було лише за письмовим обґрунтуванням наявності громадських промислових або інших культурно-господарських потреб. Покупець при цьому зобов'язувався здійснити усі намічені заходи протягом року і водночас сплатити передбачені борги іпотечним банкам і приватним особам у відповідності

до розміру земельної чи лісової ділянки. Без обмеження розміру дозволялося купувати маєтності, що продавалися на прилюдних торгах у випадку примусового стягування боргів, але такі торги мали узгоджуватися з повітовою земельною комісією, а у випадку заборони вирішуватися окружним судом. Якщо земельна ділянка була понад 25 десятин, то за рішенням суду лишки переходили в казну. Контроль за додержанням цих правил покладался на повітові і губернські земельні комісії. Залишалися у силі лише права спадкоємства земельних маєтностей як за законом, так і за заповітом, якщо вони були оформлені до 31 грудня 1917 р. [405. – С. 218-219].

Отже, в охопленій революцією Україні гетьман намагався провести консервативну аграрну політику, що примирила б дві крайні верстви українського суспільства. Про це він досить принципово й докладно говорив на зустрічі 21 червня 1918 р. з великою делегацією хліборобів Волинської, Полтавської, Харківської та Херсонської губерній. Відповідаючи на численні запитання членів делегації, П. Скоропадський говорив, що у відповідності з проектом нового земельного закону великі маєтки розформовуються, а їх «земля передається хліборобському населенню, але площею не більше 25 десятин в одні руки, при чому купівля одною особою в різних кінцях також не дозволена. За цим наглядатимуть власті і прокурорський догляд». Він закликав поміщиків «продати всю землю Державному земельному банку для утворення земельного фонду Держави», з запасів якого уряд буде сам розподіляти землю. Гетьман наголосив, що усім землі не вистачить, тому необхідно піднести на більш високий рівень промисловість, зокрема, текстильну та «заснувати по всій Україні кооперативи, що значно поліпшать життя рідного краю» [223. – Т. 2. – С. 57; 245. – Т. 1. – С. 546]. Ці наміри гетьманської влади не знаходили розуміння серед провідних тогочасних громадських і політичних діячів. В. Липинський, зокрема, оцінюючи роботу гетьмана і його уряду, спрямовану на відновлення приватної власності на землю, «вважав, що це був стратегічний прорахунок влади, яка у революційній правосвідомості сприймалася як реставраційний режим». З його оцінкою повністю солідаризується і Д. Донців. Говорячи про постанову Союзу земельних власників від 4 червня 1918 р., «за повну реставрацію земельних відносин без жодних уступок селянству», він підкреслив, що поміщики відмовлялися взагалі рахуватися з позицією гетьманської влади. А 26 червня, відвідавши гетьманську резиденцію, він занотував: «Гетьман зависає в повітрі. Від нього вже починає відвертатися його підпора – великі землевласники, а симпатій дрібних хліборобів режим, здається, ще не здобув». [245. – Т. 1. – С. 549]. Від себе додамо, що гетьман цих симпатій серед поголовної більшості селянських мас не мав від першого дня приходу до влади.

Наприкінці серпня Рада міністрів дозволила продавати навіть ті маєтки, що були здані в оренду, за умов зібрання орендаторами вирощеного врожаю й повернення їм сплаченої наперед орендної плати. Орендний договір після оформлення документації про продаж землі втрачав силу.

У листопаді гетьман затвердив законопроект В. Леонтовича, про скуповування Державним банком всіх земельних ділянок площею понад 200 десятин і розподіл їх між малоземельними по тих же 25 десятин на господарство.

Лише господарства культурного значення, племінні заводи для розведення худоби і коней, і ті, що обслуговували цукроварні могли мати 200 десятин землі. Але всі ці заходи щодо землевласності й землекористування, ні повернення права на врожай 1918 р., ні заміна земельних комітетів особливими земельними й земельно-ліквідаційними комісіями, ні заснування 23 серпня Державного земельного банку, а у жовтні Вищої земельної комісії на чолі з гетьманом, не змогли виправити тяжке становище з продовольством та задовольнити земельні інтереси великих, середніх і дрібних, за оцінкою П. Скоропадського, землевласників [305. – С. 219; 228. – Т. 1. – С. 549; 348. – С. 499-500].

Чому ж так сталося? Чому Українська Держава гетьмана П. Скоропадського, який протримався при владі лише 7, 5 місяців канула у вічність, змушена була, вслід за Українською Центральною Радою, зійти з політичної арени? Спробуємо пояснити це приведеною порівняльною таблицею.

**Порівняльна таблиця соціальної структури
сільського господарства України у 1917 р. [368. – С. 284-285; 362. – С. 7-9,
12, 20, 31; 411. – С. 54-55].**

Соціальні верстви	За підрахунками					
	П. Скоропадського		М. Рубача		І. Хміля	
	Кількість господарств	Землеволодіння	Кількість господарств	Землеволодіння	Кількість господарств, шт	Землеволодіння
Біднота	3 млн.	29 млн. десяти н	2 293 200	5 400 тис. десятин	2 431 147	5 100 тис. десятин
Середняки	870 тис.	400 тис. десяти н	1 196 700	9 500 тис. десятин	1 273 052	9 800 тис. десятин
Заможні селяни	-	-	487 500	13 млн. десятин	519 439	13 млн. десятин
Дворяни, поміщики	-	8-8,5 млн. десяти н	33 600	8 900 тис. десятин	33 600	8 900 тис. десятин
	-		-			

Купці, міщани, торгово- промислові товариства, іноземні піддані		3 млн. десяти н		3 300 тис. десятин		3 300 тис. десятин
Уділи, церкви, монастирі, духовенство	-	2 655 тис. десяти н	-	1 600 тис. десятин		1 600 тис. десятин
Держава, міста, різні установи	-	-	-	2 400 тис. десятин		2 400 тис. десятин
Всього в Україні	3 870 тис.	43 900 тис. десяти н	Селянських 3 997 400 поміщицьких 33600	44 100 тис. десятин	Селянських 4 223 638 поміщицьких 33 600	444 100 тис. десятин

Аналіз порівняльної таблиці дозволяє зробити наступні висновки. У 1917-1918 рр. в Україні нараховувалось 44 млн. 100 тис. десятин землі (за даними П. Скоропадського 43 млн. 900 тис. десятин). Селянських господарств було

223 638, з них 2 431 147 бідних, 127 352 середніх і 519 439 заможних. Поміщицьких господарств було 33 600. Спираючись на більш повні дані І. Хміля, вирахуємо, скільки десятин землі припадало в середньому на одне господарство кожної групи селян та поміщиків. Для цього розділимо кількість десятин землі на число господарств. Підрахунки свідчать, що одне господарство бідних селян володіло трохи більше 2,1 десятинами землі; середніх – понад 7,7; заможних 25,2; поміщицьке майже 265 десятинами.

Як відомо гетьман, зберігаючи недоторканими ліси, цукрову промисловість, племінні заводи, насінневі господарства, передав для розподілу серед селян лише 4 – 4,5 млн. десятин землі за викуп. При чому ця земля для викупу і доведення розміру ділянок до 25 десятин, надавалася тільки малоземельним господарствам, що зі своїми статками наближалися до заможних і мали кошти на придбання землі. Наділення безземельних і безгосподарних верств села Українська Держава не передбачала [368. – С. 285-286, 374].

Таким чином, результатами розподілу і викупу цих 4-4,5 млн. десятин землі могли скористатися лише 160-180 тис. селянських господарств. За авторськими підрахунками із залишків землі, що перевищувала землеволодіння заможних селян, до державного фонду мало відійти 14 025 десятин землі, за рахунок яких можна було створити додатково 561 господарство розміром 25 десятин. Таким чином, головною метою аграрної політики гетьманської адміністрації було утворення численного прошарку середніх селян-хліборобів. На наш погляд, оцінка «численний прошарок» не відповідає дійсності, адже поза увагою держави залишалося 1 113 052 чи 1 093 052 господарства середніх селян з наділом 7,7 десятин і 2 431 147 бідних з наділом 2,1 десятини що разом складало 3 544 199 або 3 524 199 селянських господарств, які вступили у смертельну боротьбу з гетьманською державою і австро-німецькими інтервентами для визволення України від іноземних поневолювачів і зміни антинародної влади.

В охопленій революцією Україні гетьман П. Скоропадський намагався провести консервативну аграрну політику шляхом встановлення державного контролю за національним господарством. налагодження співіснування приватно-власницької та орендної форм землеволодіння, що примирили б дві крайні верстви суспільства – поміщиків і найбіднішого селянства.

Земельна політика і аграрне законодавство гетьманату були спрямовані на повне відродження приватної власності на землю, надання широких прав громадянам вільно її купувати і продавати, утворення державного земельного фонду, організацію дрібних і середніх економічно міцних господарств та забезпечення ефективної роботи цукрової та інших галузей виробництва, пов'язаних із сільським господарством як головним джерелом багатства України.

2.3 Українське селянство у боротьбі з австро-німецьким окупаційним режимом і гетьманщиною

Окупація України австро-німецькими військами докорінно змінила соціально-економічну обстановку на селі. У супроводі каральних загонів у свої розгромлені й пограбовані маєтності поверталися колишні поміщики, їх управителі, орендарі, інша адміністрація. Вони почали відбирати у селян землю, маєтки, реманент, все інше майно. Це доповнювалося жорстоким окупаційним режимом, який супроводжувався нескінченними реквізиційними поборами продовольчих товарів, стягненням набагато завищених контрибуцій, арештами, розстрілами і виселенням найбільш активної частини селян за межі України, спаленням як окремих будов, так і цілих сіл, вивезенням окупантами чорнозему.

Особливо широкого розмаху це набуло після гетьманського перевороту, коли губернські і повітові старости, начальники державної варти наділялися необмеженими правами на арешти й ув'язнення, без суду і слідства, десятків і сотень сільських активістів, які брали участь у конфіскації землі і розгромі маєтків, організації перших колективних господарств наприкінці 1917 р. – ранньої весни 1918 р. За допомогою каральних загонів окупаційних військ значна частина селян Волинської, Київської і Подільської губерній була виселена за межі України і відправлена на примусові роботи до Австрії й Німеччини. Тільки за рішеннями Подільського губернського старости було ув'язнено 366 селян, 156 з яких вислані за межі України. Ці дії призвели до глибокої кризи сільського господарства, скорочення майже на 35 % посівних площ, що, в свою чергу, викликало масове безробіття, голод, поширення епідемічних захворювань [415. – С. 6-7].

У містах і селах окупаційна влада вивісила численні накази й оголошення, в яких погрожувала населенню шибеницями і розстрілами за найменшу непокору, вимагала беззаперечного постачання німецької армії продовольчими ресурсами. 24 лютого 1918 р. Подільський губернський комісар попереджував населення губернії, що всі, хто виступатиме проти Центральної Ради і німецько-австрійських військ, будуть покарані за законами військового часу, аж до повішення й розстрілу [116. – С. 16-17]. 28 березня із Золотоноші Полтавської губернії повідомляли, що німці, вступаючи в села, «насамперед вимагають здати всю зброю, а потім починають реквізицію. У селян відбирають всю худобу і коней. Поміщики повсюди з радістю зустрічають німців, влаштовують обіди і вечері німецьким офіцерам. Зате і німці нічого не займають у поміщиків, оббираючи лише селян» [123. – С. 67, 71]. Подільський губернський земельний комітет постановою від 31 березня погрожував селянам притягнути їх до карної відповідальності, якщо вони негайно не повернуть реманент, зерно, фураж та інше збіжжя, відібрані у поміщиків, а Овруцька повітова продовольча управа Волинської губернії зобов'язала селян протягом трьох днів звести зерно, продукти і дрова до поміщицьких садиб, інакше проти них буде направлено каральний загін [167. – С. 140; 91. – С.121]. Окупаційні війська у березні – травні 1918 р. спалили у Подільській губернії 97 сіл, забрали увесь хліб, включаючи і посівний матеріал, що перешкодило селянам провести весняну сівбу згідно плану. У Кам'янець-Подільському, Летичівському, Новоушицькому і Проскурівському повітах у понад 20% селянських господарств були реквізовані коні, у 35 % - велика рогата худоба, що призвело до скорочення в губернії посівної площі більш ніж на 30% у порівнянні з 1917 р. [167. – С.139-140; 397. – С. 116-117].

Реальну оцінку подіям, що відбулися, висловив у своїх спогадах і сам гетьман П. Скоропадський, після офіційної зустрічі з делегатами з'їзду хліборобів. Уже тоді він відчув, що його стосунки з Союзом земельних власників не складуться. Гетьман писав: «Вони чомусь вважали, що варто мене обрати, і все піде по-старому, і що цьому старому я цілком співчуваю. Тому у всіх зверненнях до мене представники губернських та інших союзів землевласників висловлювались ... цілком визначено і вважали, що я покликаний захищати виключно їх інтереси, а відносно загального питання – народу, утвердження державного порядку – мені справи немає. Насправді ж наші інтереси й оцінки сильно розходились, думки не співпадали і вели скоріше до розриву наших взаємовідносин ніж до єдності» [368. – С. 175-176].

Поміщики, їх прибічники, що поверталися до родових гнізд, горіли злобою, прагненням помсти учасникам розгрому їх маєтностей. Вони і найбільш заможні селяни, що постраждали під час короткочасного, від декількох днів і тижнів в одних місцевостях, до трьох-чотирьох з половиною місяців в інших, владарювання більшовиків, поспішали повернути втрачене майно та відшкодувати завдані революцією збитки. При цьому вони опиралися на власноруч створені «каральні загони» окупаційні війська і місцеву адміністрацію. Їх дії супроводжувалися актами вандалізму, гвалтування і насильства, намаганнями якомога суворішого покарання селян, щоб це надовго запам'яталося усім, що подібна розправа настигне всіх, хто зазіхатиме на чуже майно, на «вік ами освячену приватну власність». Поміщики Волині і Поділля, а за ними Лівобережної й Степової (Південної – Г.П.) України, вимагали від окупаційних військ приборкання селян, змусити їх оплатити або відробити заподіяні збитки [223. – Т. 2. – С. 261; 348. – С. 499; 232. – С. 68].

Дорошенко Д., а за ним і Полонська-Василенко Н. вважають, що всі ці каральні акції припадають на період діяльності Центральної Ради, а всю відповідальність «навмисно перенесено на гетьманство», яке через кілька тижнів після приходу до влади зуміло зупинити насильство [223. – Т. 2. – С. 66-77; 348. – С. 499]. Такий висновок не відповідає дійсності. Документи свідчать про інше, що селянство від більш-менш мирних виступів ранньої весни 1918 р. перейшло до відкритих збройних повстань проти окупаційного режиму й гетьманської адміністрації, які завершилися зреченням П. Скоропадського влади. Це підтверджує у своїх спогадах сам гетьман. Спочатку він ніби підтримує висновок Д. Дорошенка і Н. Полонської-Василенко про те, що до налагодження гетьманської влади поміщики жорстоко розправлялися з селянами, але з посиленням її ці дії припинилися. Тут же він визнає, що у Сквирському повіті діяв якийсь загін, що «чинив сваволлю». Він видавав себе за гетьманський і збирав з селян гроші на гетьманський пайок. Гетьман направив туди слідчу групу, і винні були віддані під суд. Але найбільше П. Скоропадський нарікав на ворожі відносини німецьких і австрійських військ з селянством. Гетьман, що взявся за вирішення цієї справи за посередництвом генерала Гренера, з німцями так-сяк домовився, але грабіж і свавілля австрійських частин так і не вдалося припинити [368. – С. 183-184].

Орган Катеринославського комітету есерівської партії – газета «Мысль» – у номері від 19 квітня 1918 р. повідомляла, що австро-угорський військовий підрозділ, озброєний кулеметами, спільно з місцевими колоністами – німцями, їздять від села до села Новопокровської і Миколаївської волостей, «збирають всіх мешканців, шикують їх у лави за вказівкою німецьких колоністів-землевласників, розстрілюють, б'ють без пощади нагайками або, прив'язавши до бричок, волочать по землі». Масові екзекуції і розстріли за рішенням воєнно-польових судів, стали реаліями українського життя навесні-влітку 1918 р. Про події переконливо свідчить доповідна записка Катеринославського губернського старости в особливий департамент державної варти: 16 червня у селі Лозоватка Верхньодніпровського повіту розстріляли 10 і побили 8 селян. Інший загін наступного дня розстріляв у селі Володимирівка 16 чоловік. 19 червня у селі Гуляйполе розстріляно 14 і відправлено до в'язниці – 5 мешканців. Того ж дня у селі Якимівка за участь у грабунках, вбивствах і більшовицькій агітації за постановою австрійського воєнно-польового суду були повішені колишній голова місцевої ради Косовський, члени червоної гвардії Андрущенко й Борисенко. Далі у доповідній старости приведені дані про репресії у селах Миколаївка, Ликівка, Красний Кут, Мишурине, Роза, Куцеволівка [178. – С. 15].

Каральні експедиції й екзекуції, розпочаті окупаційними військами за часів Центральної Ради, стали неодмінною рисою гетьманського режиму. Часто вони стосувалися не лише сільської бідноти, але й гостро зачіпали інтереси середняцьких дворів, тому що карателі застосовували принцип колективної відповідальності, тобто: «розмір стягнення розподілявся між усіма мешканцями населеного пункту, незалежно від їх соціального статусу, рівня матеріального забезпечення» і від того брали вони участь у погромах, чи ні, адже, «в разі неспроможності частини населення сплачувати контрибуцію, її погашала інша частина – заможні верстви села» [347. – С. 21].

Окрім цього, окупаційне командування й гетьманський уряд намагалися відродити в Україні панщину, примусити селян обробляти повернуті поміщикам землі. Як правило, селяни відмовлялися виконувати будь-яке розпорядження окупантів і місцевої влади. За це їм погрожували усіма можливими розправами і покараннями. Німецький комендант Житомира, зокрема, 9 травня 1918 р. видав наказ, в якому погрожував селянам, що коли вони не будуть обробляти поміщицькі землі і взагалі виступатимуть проти гетьманської і окупаційної влади, до них будуть вжиті найсуворіші заходи: арешти до 6 місяців або каторжні роботи до 5 років. Ще вищу кару визначила німецька комендатура для мешканців Костянтиноградського і Полтавського повітів – довічне або на 15 років ув'язнення, а за пом'якшуючих провини обставинах – на п'ять років або контрибуція у розмірі 15 тис. марок. Полтавський губернський староста за відмову селян працювати в економії Кочубея міг накласти на них 18 тис. контрибуції. Херсонський губернський староста попередив селян, що у разі відмови їх працювати у маєтках або знищення посівів, до них буде вжито найрішучіших заходів аж до віддачі до австро-угорського суду чи застосування військової сили [91. – С. 122-123; 123. – С. 80-81; 114. – С. 126].

Такі дії окупаційного режиму і власної української влади, покликаної захищати трудівників від нестерпного примусу й дикого свавілля, викликали стихійну, але жорстоку протидію українського селянства. Документи свідчать, що як в селах, розташованих поблизу губернських і повітових центрів, так і найглухіших закутках України щоденно відбувалися напади селян на поміщицькі маєтності, що супроводжувалися влаштуванням підпалів і пожеж, вирубкою лісів і потравою посівів, розгромом і захопленням маєтків, продажем захопленого майна, опором поміщикам у налагодженні господарства, відмовою повертати їм землю та інше майно, працювати в економіях, саботажем розпоряджень окупаційного командування та гетьманської адміністрації, вбивством окупантів, поміщиків, державної варти. Одним словом опір селян засвідчив, що єдиним виходом австро-німецьких окупантів для отримання продовольчих припасів є силові методи, захватні дії, бо добровільно хліба український народ не віддасть, а його треба брати з бою, на що селяни відповідали партизанською війною [322. – С. 439-446; 397. – С. 123].

Оцінюючи становище в Україні, уповноважений німецького командування полковник Фрейгер фон Штольценберг уже 9 березня писав: «Вороже ставлення селянського населення, яке під час реквізицій фуражу й хліба не зупиняється перед збройними виступами проти наших військ, продовжує наростати... Повсякчас можуть виникнути відкриті воєнні сутички, хоча б і в формі партизанської війни». [368. – С.135-136].

Вище вже згадувалося, що у переважній більшості своїй селянські виступи носили стихійний характер. Керівниками повстанських загонів виступали активісти УПСР, «Селянської спілки», ліві-боротьбисти, місцеві й російські більшовики. Проте і за такого розкладу ці виступи були розрізнені. На початку березня до формування повстанського загону в районі Жванця Кам'янець-Подільського повіту приступив колишній командир 52-го паркового дивізіону VII армії більшовик Г. Малаштанов. Окупантам вдалося натрапити на його явочну квартиру. 10 березня вони оточили с. Кучабівку цього ж повіту, де мешкав Малаштанов, і заарештували його. При обшуку у нього знайшли листівки з закликом до повстання та програму організації повстанського загону. Каральні загоони роззброїли селян Жванецького району, а Г. Малаштанова кинули до в'язниці. 11-12 березня збройне повстання відбулося у с. Синява Таращанського повіту Київської губернії. За участі повстанців сусідніх сіл було сформовано 10-тисячний загін, який розгромив гайдамацький гарнізон на станції Рокитне і захопив кілька вагонів зі зброєю. Озброївшись гвинтівками і 24-ма кулеметами, загін протягом двох днів тримав оборону. Одним з керівників повстання виступив місцевий більшовик В. Баляс [96. – Т. 1. – Кн.1. –С.59].

16 березня 1918 р. в результаті жорстокого бою між селянами сіл Гнатів, Яланець, Клембівка, Стіна, Нетрабівка Брацлавського повіту Подільської губернії і каральними загонами знищено 73 із 80 карателів. Селяни втратили 10 чоловік вбитими, 7 було поранено [56. – Арк. 3].

19 березня Літинський повітовий комісар Центральної Ради повідомив Подільського губернатора, що у зв'язку з реквізиційними поборами польських легіонерів у Старосиняківській, Терешпільській, Уланівській і Хмільницькій

волостях селяни с. Митинець, об'єднавшись з мешканцями сіл Маркушів, Рибчинець, Качанівки і Войтівки, вчинили збройний опір легіонерам. У ході бою повстанці відбили у нападників табун реквізованих коней і один кулемет. 13 квітня відбувся бій між поляками і селянами сіл Медвеже, Лука, Селище, Супрунівка та інших Брацлавського повіту [55. – Арк. 2; 56. – Арк. 3; 5. – Арк. 20]. Дочка поміщика Косовського, власниця маєтку в с. Бузниковата Балтського повіту Подільської губернії, 8 квітня писали міністру юстицій, що 30 січня місцеві селяни розгромили маєток її батька і розібрали майна на суму 300 тис. крб. Австро-німецькі війська, зайнявши село, примусили селян повернути пограбоване. Після залишення окупантами села, селяни заявили поміщику, що все його майно – народне надбання і наказали йому виїхати з маєтку та виставили дружину для його охорони. Через кілька днів вони вбили поміщика, який не виконав їх наказу і попередили, що так буде з усіма, хто посміє повернутися до маєтку [60. – Арк. 37-38].

Повстання проти окупантів у Ямпільському повіті з квітня 1918 р. очолив Ф. Криворучко. У селі Качківцях він організував загін із 300 повстанців, який напав на армійські склади у Джурині та Ямполі, де захопив 100 гвинтівок і 26 кулеметів. На його озброєні було також 16 гармат та інша зброя. Загін швидко зростає і на 22 травня нараховував уже близько 7 тис. бійців [167. – С. 142; 76. – Арк. 300; 32. – Арк. 5].

Особливо широкого розмаху набула боротьба селянства проти окупаційного режиму у травні-червні. Політика гетьманської адміністрації в аграрному питанні носила антиселянський характер, яке у відповідь піднялося на збройну повстанську боротьбу з гетьманщиною, застосовуючи все частіше партизанські методи. Ця боротьба охопила фактично всі українські губернії. 21 травня представник німецьких окупантів Кордт телеграфував у Київ німецькому послу: «Селяни затівають партизанську війну. Зброя у них закопана у лісах. У Полтавській губернії нещодавно вбитий селянами поміщик Гриневич. У день російської Трійці селяни вбили поміщика з родиною у селі Ічня Чернігівської губернії». Практично у всій країні царюють розруха і безпорядки. Селяни говорять: «Шкода, що ми всіх буржуїв не прикінчили до приходу німців. Вони і слухати не хочуть про викуп землі». [178. – С. 15].

У с. Дроздівка на Чернігівщині селяни вбили гетьманського старосту, у Звенигородському повіті Київської губернії заарештували власників, які обирали гетьмана. Із Полтавщини 17 травня 1918 р. П. Скоропадському телеграфували, що селяни північних повітів постановили «убивати всіх тих, хто їздив до Києва обирати гетьмана». До смертної кари засудили поміщиків і представників гетьманської адміністрації селяни Ольгопільського і Проскурівського повітів Подільської і Дніпровського повіту Таврійської губернії [96. – Т. 1. Кн. 1 – С. 144; 213. – С. 92; 54. – Арк. 5; 57. – Арк. 1-2; 58. – Арк. 1-2; 59. – Арк. 1-7].

Серед повстань цього періоду треба виділити Канізьке збройне повстання на Єлизаветградщині у травні – на початку червня. Підставою до повстання стала жорстока розправа окупантів над жителями села Павлівка, куди повернувся колишній поміщик, який за допомогою карального закону відібрав у селян втрачене майно. Після залишення села карателями павлівці вбили поміщика і

звернулися за допомогою до селян Канежа. На об'єднаному сході представників селян трьох волостей (Володимирівської, Канізької і Панчівської) було вирішено розпочати спільний виступ проти окупантів та гетьманської адміністрації. За короткий час у Канежі було сформовано збройний загін чисельністю 700 бійців на чолі з командиром П.Даниловим і начальником штабу М. Сушком-Сущенком. Раптовим ударом повстанці знищили каральний загін у с. Веселівка і повели наступ на с. Арсенівка, де були зосереджені основні сили противника. Незважаючи на те, що сили повстанців на цей час зросли до 3 тис., перемогти численного й добре озброєного ворога вони не могли і змушені були відступити до Канежа. Оточивши село, окупанти буквально розстрілювали його з гармат і кулеметів. Під час запеклого бою 1,5 тис. повстанців прорвали оточення й відступили до лісу. 3 червня окупанти захопили село і вчинили над селянами криваву розправу. Протягом кількох днів було страчено 117 осіб. Невдовзі така ж доля спіткала ще 62 повстанців. У червні селянські повстання охопили 5 північних повітів Чернігівської губернії. На озброєнні повсталих були гармати й кулемети. Селяни розбрóїли німецькі й австрійські реквізиційні загопи і ліквідували гетьманську владу [96. – Т.1. – Кн. 1. –С. 177].

Особливо сильного удару австро-німецьким окупантам і гетьманській владі завдали найбільш підготовлені й організовані селянські повстання Звенигородського й Таращанського повітів Київської губернії, які нараховували від 30 до 40 тис. бійців. На озброєнні вони мали майже 200 кулеметів і більше десятка гармат. Лише у Звенигородському повіті втратити окупантів вбитими й пораненими склали 6 тис. солдат. Під їх впливом ширилася селянська боротьба у Бердичівському, Канівському, Київському, Сквирському, Уманському інших повітах Київської губернії, а також на Волині, Поділлі, Полтавщині й Херсонщині . Щоб зберегти сили і уникнути розгрому, збройні загопи повстанців Звенигородського й Таращанського повітів з боями прорвалися до «нейтральної зони», вузької смуги землі, що з травня 1918 р. розділяла кордони між Україною і Росією [249. – Т. 5 – С. 315-316; 96. – Т.1. Кн. 1. –С. 178-180, 190-191; 122. – С . 111-112, 114,118].

5 червня Лондонська газета «Дейлі ньюс» інформувала: «В Україні повстання з кожним днем розростається. Німці, підпалюючи цілі села з метою придушення повстання, тільки збуджують проти себе ще більшу лютю». [322. – С. 141].

14 червня селяни с. Середній Бикшин Зміївського повіту Харківської губернії розгромили німецький загін, який прибув у село для реквізицій. [381. – С. 61]. Подільський губернський староста 17 червня розіслав повітовим старостам спеціальне розпорядження про вжиття рішучих заходів проти підготовки повстання у Волинській і Подільській губерніях. За даними австрійського командування, повстання планувалося розпочати 19 червня 1918 р. у 300 селах з центром у Красилові. Повстанці мали знищити австрійські гарнізони, телефон, телеграф, вбивати поміщиків, гетьманську адміністрацію та підірвати мости від Волочиська до Жмеринки. Він зобов'язав повітових старост узгоджувати свої дії з окупаційним командуванням. Крім того, Проскурівський староста мав отримати у штабі 155-ї дивізії списки агітаторів і повідомити про місце їх перебування [178. – С. 54]. 22 червня кілька селянських загонів Новомосковського повіту

Катеринославської губернії, озброєних гарматами і кулеметами, напали на німецький полк. У цьому бою німці втратили близько 2 тис. солдатів вбитими і пораненими. Наприкінці червня повстанці Єлизаветградського повіту знищили 35 солдатів і офіцерів австрійського загону, що дислокувався в с. Тишківці [388. – С. 68; 178. – С.16].

Наприкінці червня-липні 1918 р. особливий відділ департаменту державної варти направив інспектора П. Полетика з інспекційною поїздкою у Гомельський (під час австро-німецької окупації знаходився у складі України), Ніжинський, Новгород-Сіверський, Новозибківський і Сосницький повіти. 17 липня він доповідав у держдепартамент державної варти, що найбільш розпропаговані Покатська, Стовбунівська, Вилівська, Речнівська і Ветківська волості Гомельського повіту, де постійно ведеться протинімецька і протигетьманська агітація. Цьому сприяє, з одного боку, посилені більшовицька агітація, з другого, нескінченні реквізиції продуктів, фуражу, худоби і відновлення за допомогою німецьких військ поміщицького та іншого приватного землеволодіння. Ведеться посилені пропаганда проти окупаційних військ та місцевих багатіїв: поміщиків і буржуазії. Серед селян поширюється думка, що незабаром повернуться «більшовики, німецькі війська будуть вигнані і тоді вони одержать знову всю землю і все майно приватних власників, які цього разу, мовляв, будуть знищені уже остаточно», що в силу цього основна маса селян виступає за відновлення радянської влади. Інспектор закликав окупаційне командування і гетьманську адміністрацію звернути особливу увагу на боротьбу з більшовиками, які посилено працюють над підготовкою збройного повстання [28. – Арк.6-8, 11-17; 96. – Т. 1. Кн. 1. – С. 224-226].

Виходячи з цього, окупанти і гетьманський уряд видавали суворі накази, посилали каральні загони, щоб припинити антиурядові і антинімецькі виступи, залякати селян, заарештувати агітаторів і пропагандистів. 20 липня командувач 92-ї німецької дивізії видав наказ про засудження до смертної кари осіб, які ведуть агітацію, поширюють листівки або нападають на німецькі війська [124. – С. 80]. Жителів Херсонського повіту В. Кононенко, А. Сковородку і В. Дехтяренка та більшовиків Е. Соломаху і О. Савеленка звинуватили у проведенні більшовицької агітації, заарештували і передали австрійському коменданту [114. – С. 129-130].

У липні - на початку серпня хвиля збройних повстань охопила всю Україну, придушена в одному – вона піднімалася в іншому місці. Зважаючи на масовість селянських виступів, Всеукраїнський Центральний військово-революційний комітет (ВЦВРК), створений ЦК КП(б)У за постановою першого з'їзду КП(б)У (5-12 липня 1918 р., Москва) для керівництва діяльністю місцевих революційних комітетів і підготовки збройного повстання проти австрійсько-німецьких окупантів і гетьманщини, 5 серпня 1918 р. видав наказ за № 1 про початок загального збройного повстання на Україні 6 серпня. Знаходячись за межами України у Курській губернії РФССР, і не маючи вірогідних даних про масштаби повстання, ступінь готовності революційних сил, ВЦВРК змушений був через два дні, 7 серпня своїм наказом № 2 скасувати попередній. У ньому також говорилися про подальшу мобілізацію і активізацію партизанської боротьби проти окупантів і гетьманщини. Вже 8 серпня розгорнулися запеклі бої під Островом і Козельцем,

Конотопом і Путивлем, Борзною і Черніговом. Три дні точилися бої за Ніжин, але перекинуті до міста два ешелони німецьких військ змусили повстанців залишити місто. У цих боях втрати окупантів і гетьманівців склали 2 тис. солдатів і офіцерів. Повстання селян спалахнули також у Кременчуцькому, Полтавському, Хорольському та інших повітах Полтавщини, охопили Харківську, Херсонську, Подільську губернії, розширялась територія, зайнята повстанцями Звенигородського й Таращанського повітів. Значну кількість населених пунктів зайняли повстанці Білоцерківського, Васильківського, Сквирського, Уманського і Фастівського повітів Київщини. У серпні 1918 р. під владою повстанців і партизанів знаходилося близько 2/3 території Чернігівської губернії. 14 серпня спалахнуло повстання у Могилів-Подільському повіті. За кілька днів воно охопило увесь повіт. У ньому брали участь 10 тис. повстанців. Двотисячний загін здійснив рейд до Ямпільського повіту, за ним у боротьбу включився Брацлавський повіт. Загалом у серпні кількість страйкарів склала 150 тис. осіб, а повстанців і партизанів 80 тис. Втрати окупантів і гетьманців у серпні становили понад 50 тис. бійців [341. – С. 268-270; 167. – С. 147-148]. Намагання окупаційних військ і гетьманських формувань локалізувати й ізолювати селянські виступи один від одного, остаточно придушити селянський рух не приносили бажаних результатів, розгромлені в одних місцях, вони спалахували в інших.

Таким чином, не зважаючи на широкомасштабні каральні акції окупаційного командування й гетьманської адміністрації, селянські повстання зривали німецькі плани вивезення з України до Німеччини продовольчих ресурсів. Окупанти вимагали від гетьмана шукати шляхів компромісу з селянством, прискорити проведення в життя аграрної реформи, залучити до урядових структур представників української демократії. Цього ж вимагала і жовтнева урядова криза. Формування нового урядового кабінету знову доручено було Ф. Лизогубу з умовою залишити кілька міністрів з попереднього уряду, решту узгодити з Національним Союзом. Непрості і тривалі перемови з приводу складу кабінету і напрямків його діяльності велися між Лизогубом і Винниченком. Останній запропонував 9 кандидатур від Союзу і домагався затвердження не менше 8 міністерських постів, протестував проти окремих кандидатур висунутих Ф.

Лизогубом. Проти домагань Національного Союзу виступили «Протофіс» і кадети. Останні поставили вимогу про відкликання своїх представників з уряду. 18 жовтня Ф. Лизогуб зібрав старий кабінет міністрів з приводу його відставки. Перед міністрами виступив П. Скоропадський. Він подякував їм за роботу і прохав залишитись на своїх місцях до сформування нового Кабінету міністрів. 19 жовтня всі питання зі складом уряду практично були вирішені і 24 жовтня кабінет остаточно було затверджено у складі 16 осіб: 6 міністрів (разом з головою) залишилося від старого уряду, 7 – представляли «Протофіс», 5 – Національний Союз і ще чотири – різні організації: державні діячі, юристи, судді тощо. На противагу вимозі «Протофіса» про необхідність відбудови єдиної, неділимої Росії, для чого Україна мала пожертвувати своєю самостійністю, перемогла національна самостійницька течія [223. – Т.2. – С.271-274; 350. – С. 294-296; 424. – С. 150-151].

Хоча Національний Союз і брав активну участь у формуванні нового гетьманського уряду, однак В. Винниченко заявив, що Союз не бере на себе

відповідальність за діяльність Кабінету міністрів і буде стояти до нього в опозиції. На сторінках «Робітничої газети» він писав, що Національний Союз «дійсно вживав певних заходів, щоб вплинути на новий Кабінет в напрямку його демократизації й націоналізації, які так необхідні в інтересах народних мас і української держави... Національний Союз гадає, що всі міністри, які зараз увійшли у кабінет, дбатимуть, аби негайно була проведена аграрна реформа, якої з такими муками домагається наше українське безземельне й малоземельне селянство». Оцінюючи ситуацію, Д. Дорошенко заявив, що саме «Національний Союз, не тільки зрікся підтримувати «українізований» Кабінет міністрів, більше того, саме в той час, коли цей Кабінет тільки що сформувався й мав почати свою працю, лідери Національного Союзу з В. Винниченком на чолі вже вирішили розпочати збройне повстання проти гетьманського правительства» [223. – Т. 2. – С. 275].

Зовсім протилежної оцінки з цього приводу дотримувався сам Володимир Кирилович. Характеризуючи внутрішню і зовнішню ситуацію, він писав, що в цей час добігала свого кінця Перша світова війна. Американський президент Вільсон виголосив свої знамениті «14 пунктів», основу яких складала «справедливість, демократія, право самовизначення народів». І справді, від цієї заяви «віяло чимось новим». Національний Союз вчасно скористався цим і «встиг прохати в Кабінет міністрів майже половину українців. Це були цілком помірковані, смиренні люди». Цей русько-український кабінет проіснував менше місяця «від 19 жовтня до 15 листопада». Стало зрозумілим, що єдиним виходом є антигетьманське повстання. Прибічників такого вирішення питання майже не було. У Національному Союзі за повстання ратували лише В. Винниченко і М. Шаповал. Проти повстання виступили Центральний комітет УСДРП, за виключенням М. Авдієнка, есери С. Єфремов, А. Саліковський і есдек В. Садовський, які вважали повстання «небезпечною авантюрою, яка принесе надзвичайну шкоду «всій українській справі». «Щирі» українські патріоти кричали: «Не чіпайте гетьмана! Не розвалюйте української держави. Він кращий українець і самостійник ніж усі ваші партії!» До підготовчої роботи було втягнуто так звану Раду залізничників на чолі з А. Макаренком та генералом О. Осецьким, який обіцяв, що невдовзі він матиме в Україні 60 полків, були б тільки гроші. Проте головною повстанською силою був лише полк Січових Стрільців галичан. Він мав 1,5 тис. багнетів, був зразково дисциплінований, складався з національно-свідомого елемента і дислокувався у Білій Церкві [180. – Ч. 3. – С. 82-84, 89-100].

Зволікання гетьмана з проведенням аграрної реформи привело, в кінцевому підсумку до розколу 20 жовтня 1918 р. Союзу земельних власників на дві групи. Перша залишалася під тією ж назвою, друга – середніх і дрібних хліборобів-власників на чолі з М. Коваленком. Остаточо розкол оформився 6 листопада, 20 жовтня дрібні хлібороби-власники вручили П. Скоропадському меморандум, в якому вимагали негайного проведення в життя аграрної реформи «в інтересах широких верств селян-хліборобів, як єдиної та міцної підвалини української державності» [245. –Т.1. – С. 550; 223. –Т. 2. – С. 273; 220. – С. 805].

У своїй заяві від 20 жовтня П. Скоропадський визнав аграрну реформу найголовнішим урядовим завданням. Він запропонував скликати під його

головуванням «Особливу нараду» і зобов'язати її виробити земельний закон у повній згоді з потребами людності. До наради пропонувалось обрати 25 осіб, серед них: К. Воблий, В. Косинський, В. Леонтович, С. Франкфурт, І. Чарниш, Є. Чикаленко та інші.

З самого початку формування нового уряду у жовтні 1918 р. до Є. Чикаленка неодноразово зверталися гетьман, голова кабінету міністрів Ф. Лизогуб, Б. Бутенко, В. Винниченко, Д. Дорошенко, В. Леонтович, А. Ніковський, В. Садовський та багато інших українських діячів з проханням зайняти пост міністра земельних справ. Він погоджувався на це лише за умов формування уряду з українців-одномумців. З міністрами російської орієнтації, зважаючи на стан свого здоров'я, Є. Чикаленко працювати відмовлявся. Нарешті на черговій зустрічі з П. Скоропадським 1 листопада він заявив: «Виразну аграрну реформу може зробити тільки міцний уряд, який спирається або на широкі маси народу, або на сильну армію, і якому не доводиться оглядатись ні наліво, ні направо. Міністерство Лизогуба все зробило, аби одвернути народні маси від Вас, пане гетьмане, і від України» [424. – С. 146-156].

Після сформування нового коаліційного уряду за участю представників українських демократичних кіл, 22 жовтня гетьман звернувся з грамотою до українського народу, в якій обіцяв твердо стояти на ґрунті незалежності Української Держави і закликав українську демократію до співробітництва у справі її розбудови. Він обіцяв також прискорити проведення аграрної реформи та підготуватися до скликання Українського Союму. Восени спеціальна комісія Міністерства внутрішніх справ розробила правило виборів до Державного Союму України, за яким держава розподілялась на 251 виборчий округ. Відкриття Союму планувалось на 15 лютого 1919 р. Але як відомо, П. Скоропадський 14 грудня 1918 р. зрікся влади, в силу чого вибори до союму не відбулися [223.- Т. 2.– С. 276-277; 368. – С. 185, 363].

Підводячи підсумки селянської боротьби з окупаційним режимом і гетьманщиною, зазначимо, що дослідниками цієї проблеми виявлено у 1918 р. понад 600 селянських виступів і збройних повстань, було сформовано більше тисячі партизанських загонів та груп. За даним іншого автора, на Україні діяло 174 великі партизанські загони і близько 800 невеликих загонів та груп [197. – С. 77,82]. Переважна більшість цих виступів носила стихійний характер.

Які ж основні причини поразки боротьби селян? По-перше, неорганізованість, роз'єднаність і локальність повстань; по-друге, відсутність єдиного керівного центру з підготовки і організації цих повстань; по-третє, невизначеність соціально-політичних гасел і, по четверте, дисциплінованість, сила і чітке розуміння завдань та значна чисельна перевага австро-німецьких регулярних частин: 6 німецьких корпусів в т.ч. 19 дивізій та 2 кавалерійські бригади і 3 австро-угорські корпуси, розгорнутих у 9 дивізій, їх дислокація в усіх українських губерніях. Представлені сили блокували селянські виступи, перешкоджали їх об'єднанню. Лише на Херсонщині і Катеринославщині більш сталими і організованими були партизанські з'єднання Н. Григор'єва і Н. Махна, навчені тримати удар [180. – Ч. 3. – С. 72, 88, 100; 191. – С. 122; 347. – С. 270-271]. Оцінюючи ситуацію в Україні восени 1918 р. П. Христюк писав, що на той час: «Гетьманщина не мала правдивої

підпори ні в одній суспільній верстві України». Керівниками окремих повстань виступили лідери «УПСР (головним чином ліва течія) та члени Селянської Спілки ; брали участь у них, як окремі особи і російські більшовики на Україні, але вони не були зв'язані організаційно ні з УПСР, а ні Селянською Спілкою».[418. – С. 123].

Повсемістні селянські повстання 1918 р. перешкодили гетьманщині та її зарубіжним покровителям набрати сили, зміцнитися і зосередитись на виконанні назрілих планів.

Неспроможність Центральної Ради вирішити назрілі аграрні проблеми відвернули від неї селянство, що сприяло захопленню влади прихильниками гетьмана П. Скоропадського.

Аграрна політика гетьманського уряду спрямовувалася на відновлення приватного землеволодіння поміщиків, церков і монастирів й утворення чисельного прошарку селян-хліборобів шляхом купівлі і продажу землі. Проте вона не була повністю втілена в життя. Понад 80% селянських господарств відчували гостру нестачу землі, що примусило селян вступити в боротьбу з гетьманським режимом і німецько-австрійськими окупантами.

Розділ 3

Місце і роль селянства у відновленні Української Народної Республіки

3.1. Селянство – головна рушійна сила проти гетьманського повстання

Антигетьманські опозиційні сили очолив, як згадувалося вище, Український національний державний союз (УНДС), утворений 21 травня 1918 р. Він являв собою міжпартійне політичне об'єднання централістського і правоцентристського спрямування та профспілкових організацій. Очолював його до 18 вересня А.

Ніковський – один з керівників Української радикально-демократичної партії (УРДП), створеної у грудні 1905 р. На червневій (1917 р.) партійній конференції вона була перейменована на українську партію соціалістів-федералістів (УПСФ). Головним завданням УНДС висувалося – «рятувати загрожену українську державність» та консолідувати сили «для праці над будовою незалежної Української держави» [304. – С. 408; 178. – С. 138].

На початку серпня 1918 р. відбулася реорганізація УНДС. Після виходу з його складу Української демократично-хліборобської партії і вступу до нього лівих українських партій його назва була змінена на Український національний союз (УНС). Він став координаційним центром українських політичних партій, професійних і культурних організацій, які знаходилися в опозиції до Української Держави П. Скоропадського. До її складу увійшли Українська соціал-демократична робітничка партія, (УСДРП), Українська партія соціалістів-

революціонерів (УПСР), Українська партія соціалістів-самостійників (УПСС), Українська партія соціалістів –федералістів (УПСФ), Українська трудова партія (УТП), Селянська спілка, Всеукраїнський союз земств, Поштово-телеграфний союз, Союз залізничників, Лікарська спілка, «Просвіта», Галицько-Буковинська рада, Холмський комітет, Кирило-Мефодієвське братство та інші.

18 вересня 1918 р. УНС очолив В. Винниченко, який спочатку негативно ставився до гетьманського перевороту. Норми представництва в УНС були наступними: від політичних партій і Селянської спілки обиралося по три представники, від українських наукових, громадських і професійних організацій – по одному. Вважаючи факт утворення УНС визначним політичним досягненням, А. Ніковський у газеті «Нова Рада» писав: «Віднині Український національний фронт можна вважати єдиним цілим...» В. Винниченко у передвиборній статті й наступних промовах зазначав, що як у добу Центральної Ради нас намагалися роз'єднати, «розбити й заклювати» брати-товариші (тобто більшовики), так і зараз у добу гетьманщини намагаються це зробити брати-реакціонери (прибічники єдиної Росії). «Як у Центральній Раді ми не давали провокаційним рухам розірвати наш фронт..., так і тепер мусимо, ... з'єднавшись на певних умовах у «Національний союз» подбати про те, щоб жодне місто, містечко й село, жодний глухий закуток - не залишився поза його впливом. Треба рятувати Рабиню-Матір, оточену розлюченою зграєю «братів» [180. – Ч. 3. – С. 73-170; 415. – С. 13-14].

Для Винниченка гетьманський режим як в соціальному, так і в національному плані був ворожим, тому ще влітку 1918 р. він налагодив контакти з керівниками більшовицької делегації Росії на мирних переговорах з Українською Державою, її головою Х.Раковським та його заступником Д.Мануїльським. Вони обговорювали можливість ведення підривної роботи проти гетьманської влади. УНС створив філії у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Кременчуці, Одесі, Полтаві. Поміркована частина членів УНС виступила за легалізацію своєї діяльності, пошуку компромісів для порозуміння з гетьманцями, опозиційна наполягала на організації й проведенні антигетьманського повстання. Головні гасла його розроблені В. Винниченком і М. Шаповалом зводилися до наступного: виведення з України окупаційних військ, повалення гетьманського режиму, відновлення Української Народної Республіки, підготовка й проведення Українських Установчих зборів. Одночасно делегація УНС у складі В. Винниченка, А. Ніковського і Ф. Швеця на зустрічі 5 жовтня 1918 р. з П. Скоропадським висловила свої погляди на внутрішню і зовнішню політику гетьманського уряду, виступила за необхідність здійснення аграрної реформи, яка передбачала б ліквідацію великого землеволодіння й наділення землею трудового селянства, вироблення демократичного виборчого законодавства і реорганізацію Кабінету міністрів шляхом введення до нього 8 представників УНС [220. – С. 968-969, 971-972; 178. – С. 32-39]. П. Скоропадський погодився сформував новий уряд за участю членів УНС, але до нього увійшли лише п'ять міністрів, про що вже йшла мова вище. Таке рішення і склад нового уряду не влаштували лідерів УНС і вони продовжували підготовку протигетьманського повстання. З цією метою УНС планував скликати й провести 17 листопада 1918 р. Український національний конгрес. П. Скоропадський спочатку прихильно поставився до ідеї скликання конгресу, сподіваючись, що

його рішення призведуть до національної консолідації і, в кінцевому підсумку, до зміцнення позицій Української Держави. Він планував з'явитися на засіданні конгресу, скласти привітання і побажати успіхів у його сподвижницькій праці на благо державних інтересів. Але невдовзі з'ясувалося, що УНС, за оцінкою Д. Дорошенка, планував надати конгресу права своєрідного передпарламенту – «народноправного органу» – для вирішення питань внутрішньої і міжнародної політики. Тобто керманічі УНС гадали використати представників конгресу у якості «господаря землі української» для здійснення державного перевороту. Тому при голосуванні про доцільність його скликання більшість членів Кабінету міністрів (8 з 15) були проти його проведення. За підсумком голосування міністри, делеговані УНС, вийшли зі складу гетьманського уряду [220. – С. 969; 223. – Т. 2. – С. 285; 368. – С. 301-305]. На підставі цього П. Скоропадський розпустив старий і 14 листопада 1918 р. затвердив новообраний Кабінет на чолі з С. Гербелем, який на думку гетьмана, міг знайти порозуміння з Антантою. До його складу увійшли: голова Ради міністрів і міністр земельних справ С. Гербель, міністр закордонних справ Г. Афанасьєв, військовий – генерал Д. Шуцький, морський – адмірал А. Покровський, внутрішніх справ – І. Кістяковський, освіти – В. Науменко, ісповідань – М. Воронович, фінансів – А. Ржепецький, шляхів – В. Ляндеберг (правильно: В. Ландсберг – Г.П) торгівлі – С. Меринг, юстицій – В. Рейнбот, народного здоров'я – В. Любинський, праці – В. Косинський, продовольчих справ – Г. Глінка, державний контролер С. Петрів [223. – Т. 2. – С. 286; 368. – С. 315-317].

Того ж дня П. Скоропадський видав чергову (третю) Грамоту до українського народу, що декларувала новий зовнішньополітичний курс Української Держави, спрямований на підтримку ідей відродження єдиної небільшовицької демократичної Росії, побудованої на федеративних засадах, яка б зберігала за Україною права на розвиток своєї державності та самобутності. Його проголошення було зумовлено зовнішніми обставинами. У силу неминучої поразки держав Четвертого союзу в Першій світовій війні, Україна шукала допомоги у держав Антанти, яка підтримувала боротьбу антирадянських і антибільшовицьких сил й одночасно хотіла бачити Росію єдиною, монолітною державою. Це й зумовило необхідність зміни в Україні зовнішньополітичної лінії, адже альтернативи практично не було. Політична переорієнтація висувалася як панацея врятування України від анархізму і більшовизму. У той же час такі дії гетьмана викликали обурення українських національно-демократичних сил, які на даний час одностайно підтримували ідею повстання і ліквідації гетьманського режиму, що, в решті решт, призвело до зречення П. Скоропадським влади [368. – С. 305-308; 228. – С. 102].

13 листопада 1918 р. у помешканні міністерства шляхів, що знаходилося на Бібіковському бульварі, відбулося таємне засідання Українського Національного союзу, яке розглянуло питання про збройне повстання проти П. Скоропадського, підтвердило й схвалило план збройного виступу, розроблений Повстанчим оперативним штабом, намітило соціально-політичні й національні гасла, під якими мало відбутися повстання, відхилило ідею негайного відновлення Української Народної Республіки і прийняло постанову про визначення форми

державного правління після усунення від влади гетьмана. У ніч з 13 на 14 листопада учасники засідання обрали тимчасовий орган революційного повстання Директорію.

Ідея й назва – Директорія – запозичена з історії Великої Французької революції. Проте, як і французький, український варіант майбутньої влади виявився не досить вдалим. Взагалі, директоріальний період української революції і на сьогодні недостатньо вивчений нашою історіографією. Відносно нього «існують різні контрверзії та позбавлені важливих деталей спрощені схеми відтворення історії УНР». З цього приводу виникає чимало питань, починаючи з першого - виникнення власне Директорії. Прогалини й білі плями названої проблеми певною мірою заповнив щойно виданий двотомник «Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: Документи і матеріали». Збірник хоч і не вирішив відразу всіх проблем, але розробив загальні настанови, намітив головні напрями подальших досліджень даної тематики [98].

Відновити історичну реальність з погляду сьогодення сьогоднішнього дня трудомістка робота, що пояснюється кількома факторами: знищення комуністичним режимом частини архівних фондів та переведення значної кількості документів і матеріалів у режим спеціального зберігання, розсекречення яких розпочалося лише в останні роки, після проголошення незалежності; вивезення певної частини документів до Австрії, Німеччини, Польщі, Росії та інших країн, в період окупації теренів України та суб'єктивістським висвітленням тогочасних подій як сучасниками, так і керманічами державної влади, насамперед такими як: М. Грушевський, В. Винниченко, Д. Дорошенко, І. Мазепа, С. Петлюра, П. Христюк, М. Шаповал та іншими.

У 1918 р. залишилося нез'ясованим питання, хто ж брав участь у виборах Директорії. Ніби-то встановлено, що Директорія це витвір УНС, але хід і сам процес її обрання надто туманний і не до кінця досліджений. За свідченнями керівників УНС В. Винниченка і М. Шаповала Директорію обирало вузьке коло людей на таємно-конспіративному засіданні президії УНС. В. Винниченко писав: ... «одбулося те історичне таємне засідання (за участю всіх партій, навіть есефів)», але конкретних учасників цих зборів не назвав. Відповідаючи на численні запитання, чому Директорія була обрана в саме такому складі, невже не знайшлося інших, більш достойних кандидатур, він наголосив, що на «момент виборів» інших не було. «Деякі не прийшли». Сумбурний і непослідовний виклад В. Винниченком цих подій можна звести до наступного: по-перше, гетьманські підрозділи розшукували місце засідання УНС, про що гетьманці, напевно дізналися від своїх інформаторів; по-друге, деяким членам, які були запрошені на засідання, забракло мужності з'явитися на нього; по-третє, частина учасників виступила проти збройного повстання і засудила його; по-четверте, окремі члени відмовилися працювати в Директорії, як це зробив, наприклад, М. Шаповал, не зважаючи на зобов'язуючу його постанову ЦК УПСР увійти до Директорії разом з В. Винниченком і С. Петлюрою. Шаповал М. відмовився, пояснюючи, це надмірною організаційною роботою під час підготовки протигетьманського повстання, слабкістю здоров'я, що підтвердив і В. Винниченко та колізіями й непорозуміннями з С. Петлюрою, коли він ще за доби Центральної Ради вніс на її

засідання пропозицію про звільнення С. Петлюри з посади Генерального секретаря військових справ, що, на думку Шаповала, могло нанести шкоду загальній справі і стати фатальним, для повстання в цілому [429. – С. 122-123].; по-п'яте, визначена кількість представників зібрання була заздалегідь попереджена про місце, день і годину засідання, дала згоду прибути на нього, але з невідомих причин (як це зробив, скажімо С. Петлюра) не з'явилася. Щодо самого С. Петлюри, то він був введений до складу Директорії і не лише членом, але й Головним отаманом Армії УНР. Петлюра ще наприкінці квітня був обраний головою Київського губернського земства й одночасно очолив Всеукраїнський союз земств. Він знаходився в опозиції до гетьмана. За видання влітку антигетьманського маніфесту, що було розцінено як спробу організації заколоту, 27 липня С. Петлюру було заарештовано. Випущений з під арешту 12, за іншими даними 13 листопада 1918 р. міністром юстицій А. Вяловим (ніби-то за розпорядженням гетьмана), він того ж дня виїхав до Білої Церкви у розпорядження Січових стрільців, не зважаючи на попередження В. Винниченка про таємне засідання [180. – Ч. 3. – С. 107-110; 220. – С. 567; 178. – С. 58].

У цьому таємному засіданні, крім президії УНС, брали участь також представники українських політичних партій, Селянської спілки, профспілки залізничників і командування Січових стрільців [98. –Т. 1. – С. 5-6]. І лише через рік автор статті «Як була вибрана Директорія», опублікованій у газеті «Україна» і присвяченій річниці протигетьманського повстання, наводить прізвища учасників цього зібрання-наради: П. Андрієвський, М. Аркас, В. Винниченко, П. Дідушок, І Кульчицький, В. Кушнір, А. Макаренко, О. Мицюк, О. Осецький, В. Тютюнник, Ю. Чайковський, М. Шаповал, Ф. Швець, О. Янко. З них УНС представляли В. Винниченко, П. Дідушок, М. Шаповал; УПСР і Селоспілку – О. Мицюк, Ф. Швець, О. Янко; УПСР – П. Андрієвський; залізничників – А. Макаренко, О. Осецький; Січових стрільців – Ю. Чайковський; Армію УНР – генерал Тютюнник і полковник М. Аркас. Організаційна чи партійна приналежність І . Кульчицького та В. Кушніра, за відсутністю даних, не встановлена. Учасники засідання обрали з свого складу чотирьох членів Директорії: В. Винниченка, П . Андрієвського, Ф. Швеця і заочно п'ятим членом, на вимогу Січових стрільців, С. Петлюру». [220. – С. 210].

Таким чином до Директорії увійшли: В. Винниченко – член РУП, організатор і лідер УСДРП – голова Директорії; Петлюра – член РУП, потім УСДРП, обраний заочно на вимогу Січових стрільців Головним отаманом Армії УНР (12 лютого вийшов із складу УСДРП і став головою Директорії до кінця 1920 р.), О.

Андрієвський – один з лідерів УПСР, А. Макаренко – голова профспілки залізничників, безпартійний; Ф. Швець – член ЦК УПСР і Селянської спілки та Всеукраїнської ради селянських депутатів – членами Директорії [98. – Т.1. – С . 611-615].

Приступивши до виконання своїх обов'язків, Директорія створила Раду завідувачів державними справами, яка вирішувала конкретні питання цивільного і військового життя. Сама ж Директорія здійснювала загальне політичне керівництво. Крім того, у Києві було обрано Український військовий революційний комітет. До його першого складу увійшли М. Авдієнко,

З. Висоцький, М. Галаган, Н. Завгородній, М. Марченко, А. Пісоцький, В. Чехівський, а невдовзі долучилися В. Мазуренко, Б. Матрос, Л. Михайлів, М. Порш, які згодом займали помітне місце у державних органах Української Народної Республіки [98. – Т.1. – С. 7].

У ніч з 14 на 15 листопада 1918 р. революційний комітет розповсюдив у Києві «Відозву до населення» написану В. Винниченком. Відозва засуджувала антиукраїнську і антинародну сутність Гетьманщини, її підступне, за сприяння окупаційних військ, захоплення влади в Україні і скасування Української Народної Республіки. Вона запропонувала гетьману і його уряду без пролиття крові відмовитись від влади, закликала російських офіцерів негайно скласти зброю і виїхати за межі України, а окупаційним військам не втручатися у внутрішню боротьбу українського народу проти монархічно-поміщицької реакції. Вона вказала, що головним завданням усіх чесних громадян як українців, так і не українців виступити монолітною силою задля повернення усіх революційних здобутків, які «Українські Установчі збори ...закріплять на вільній українській землі» [180. – Ч. 3. - С. 110-114; 415. – С. 14-15].

Як уже зазначалося, Директорія обиралася як тимчасовий керівний орган протигетьманського повстання, що логічно передбачало її підзвітність Українському Національному Союзу. Проте у своїй першій, відозві вона називає себе вищим органом державної влади: «Ми, Директорія самостійної Української Народної Республіки» [98. – Т. 1. – С. 6]. І не дивлячись на те, що у збірнику така постановка питання пояснюється словами «Очевидно в умовах повстання саме так і мало бути», то фактично УНС відсторонювався від участі в подальших подіях, хоча його діяльність тепер уже під керівництвом М. Шаповала прослідковується також після 14 листопада і навіть у січні 1919 р. [220. – С.969, 1069].

У центрі підготовки протигетьманського повстання опинилася Біла Церква, де дислокувався полк Січових стрільців і куди на день раніше інших членів Директорії прибув С. Петлюра. Він негайно від свого імені звернувся з Універсалом до українського народу, в якому закликав «усіх солдатів і козаків» піднятися на боротьбу за державну самостійність України проти узурпатора української влади, царського наймита генерала Скоропадського, який самочинно присвоїв собі права гетьмана України. Він закликав всі гетьманські військові підрозділи негайно переходити на бік республіканських військ [223. – Т. 2. – С. 288; 417. – Т. 2. – С.15].

Як бачимо, пожертва й відмова М. Шаповала увійти до складу Директорії, щоб не допустити, за його ж словами, розбрату і непорозуміння, не виправдалася. Вони досить гостро проявилися між В. Винниченком і С. Петлюрою з часу створення Директорії. Якщо перший видав «Відозву» за підписом усіх членів Директорії, то другий, мимохіть згадавши Директорію, сам підписався під Універсалом. Між ними розгорілася справжня війна за першість у владі. Поки члени Директорії добиралися до Білої Церкви, Універсал Петлюри іншими шляхами поширювався в Україні, а її автор перетворився в одноосібного вождя і поборника визволення українського народу. Зусиллями, як ворогів, так і самі повстанці називали себе не українською повстанською армією, не національно

свідомими борцями за вільну українську державність, а петлюрівцями... Назва петлюрівці, петлюрівські війська, Петлюра – це вільна Україна - надовго збереглися і в радянській і зарубіжній історіографії [180. – Ч. 3. - С. 123; 182. – С. 31; 178. – С. 39, 58; 415. – С. 16].

Суттєвим недоліком цих двох документів («Відозви» і «Універсалу») була відсутність будь-якої програми соціально-економічних перетворень, тобто їх автори в цьому плані відбулися загальними фразами, а головним завданням висувалося повалення гетьманської влади. З цього приводу один з лідерів УПСР Павло Христюк пізніше писав, що «невиразність соціально-економічної платформи Директорії ніяк не позначилася на початковому періоді протигетьманського повстання, більше того, вона збігалася з вимогами селянсько-робітничих мас, «за всяку ціну здихатись гетьмансько-поміщицького режиму». Вирішення політичних і соціально-економічних завдань, конкретизацію їх вони відклали на майбутнє. «Нині ж, сьогодні, трудове селянство хотіло тільки одного – повалити, в корні винищити гетьманщину, знищити каральні офіцерські загони, скинути з себе поміщицьке ярмо і так, щоб вже назавжди одбити поміщикам можливість і охоту повертатись у свої колишні маєтки» [400. – Т. 3. – С. 134].

Подальший виклад матеріалу П. Христюком вступає в протиріччя з цим твердженням. Воно вказує на те, що далеко не все селянство безоглядно вступало до повстанських загонів, а навпаки, висувало їх командуванню зустрічні вимоги. При перебуванні Чорноморського коша у районі Буча – Ірпінь – Ворзель сільські громади Мироцької волості та інших населених пунктів прийняли постанови – запитати керівників повстання який лад буде заведений «після повалення гетьманщини і чи буде одібрано назад землю від поміщиків?» Після отримання відповіді, «що все буде народнє, поміщиків буде знищено, а землю віддано селянам, громади не тільки давали козаків для армії, але й щиро опікувалися тією армією і всією справою повстання» [417. – Т. 3. – С. 137; 415. – С. 16-17].

Протигетьманське повстання розпочалося 16 листопада 1918 р. виступом Січових стрільців і встановленням влади Директорії у Білій Церкві. Січовики арештували тут кількох гетьманських урядовців, державна варта розбіглася. Одночасно у місті велися переговори Директорії з Великою Німецькою солдатською Радою, обраною у Києві, про невтручання німецьких частин у внутрішню боротьбу республіканських військ з гетьманцями. Натомість Директорія зобов'язалася сприяти безперешкодній евакуації окупаційних військ до Німеччини. Переговори закінчилися підписанням 17 листопада 1918 р. у Білій Церкві угоди про дотримання німецькими підрозділами «суворого нейтралітету». Угода часто порушувалася обома сторонами. Повстанці нападали на невеликі німецькі загони і обеззброювали їх, німці зупинили наступи повстанців на Київ за 20 км. від міста. Того ж дня Січові стрільці вступили до Фастова [223. – Т. 2. – С. 209-291; 415. – С. 18].

Які ж сили брали участь у цьому протиборстві? Оцінки і на сьогодні неоднозначні. За даними Д. Дорошенка, А. Буравченкова та інших напередодні протигетьманського повстання до складу збройних сил української держави входили Окрема Запорізька дивізія на Харківщині, Перша Козацько-стрілецька (

Сірожупанна – за кольором уніформи) дивізія на Чернігівщині, Запорізький кіш у Козятині й Бердичеві (за визначенням Дорошенка – «Кіш Чорноморців»), гвардійська Сердюцька дивізія у Києві, Окремий загін, старшинські та підстаршинські кадри 8 армійських корпусів, 4 кінних дивізій, корпусу кордонної охорони, корпусу залізничної охорони, який підлягав міністру шляхів сполучення, 139 піших та 86 кінних охоронних сотень, добровольчі офіцерські дружини, які формувались у Києві, під проводом генералів Киртичова (за даними П. Скоропадського Кирпичова) і Святополка-Мирського, а також гусарський Ольвіопольський і драгунський Кінбурнський полки, формування яких проводилося у місті прибічниками гетьмана. Загальна чисельність гетьманських частин становила близько 65 тис. воїнів [220. – С. 259; 223. – Т. 1. – С. 289; 368. – С. 298-299].

Цікаво, що командувач Окремої Запорізької дивізії полковник П. Болбочан на зустрічі з представниками Українського Національного Союзу, які прибули до нього у жовтні 1918 р. для переговорів про приєднання дивізії до протигетьманського повстання, єдиною і неодмінною умовою для свого переходу на бік Директорії висунув збереження недоторканим державного апарату, створеного гетьманською адміністрацією на місцях. Делегація УНС пристала до цієї умови і прийняла її, але, як і очікувалось, не дотримувалася її виконання. Причому, з'явившись до гетьмана напередодні повстання П. Болбочан звернув увагу П. Скоропадського на проросійську спрямованість його оточення, що протиприродно незалежній державі і заявив, що без зміни даної ситуації, він виступить на боці УНС [366. – С. 35-36].

Ці виступи П. Болбочана й приведена вище чисельність гетьманських військ не відповіла дійсності. Адже на цей час достеменно відомо було, що на бік Директорії у Білій Церкві уже перейшов полк Січових стрільців Е. Коновальця, який нараховував 3 500 солдат і офіцерів [381. – С. 102]. Правда, М. Шаповал на об'єднаному засіданні політичних партій у редакції «Нової Ради», користуючись, очевидно, заявами начальника корпусу залізничної охорони генерала О . Осецького про негайне сформування, при наявності коштів, 60 залізничних полків, заявив, що Директоріальне військо невдовзі нараховуватиме 40-50 тис. бійців, але ні есдеки, ні есефи йому не повірили та й необхідних грошей на це не було. «Єдиний розрахунок у нас був на Січових стрільців», – писав В. Винниченко [180. – Ч.3 – С.90-92, 94-95].

18 листопада гетьман призначив генерала Ф. Келлера Головнокомандувачем всіма збройними силами в Україні. Йому підпорядковувалися всі армії фронту і цивільна влада на теренах України. Зрозумівши це як передачу йому всієї повноти влади, він утворив при собі «Раду оборони» із заядлих монархістів, увійшов у зносини з командуванням Добровольчої армії, спробував навіть визнати себе підлеглим її головнокомандувачу А. Денікіну, повсюди насаджував контррозвідувальні підрозділи. У його оточенні зріла змова для повалення гетьманської влади. 27 листопада він був зміщений з посади і розстріляний після здобуття Києва військами Директорії [368. – С. 312-313, 377; 223. – Т. 1. – С. 289-290].

Одним з перших заходів генерала Келлера було оголошення всієї України театром військових дій та мобілізації усіх офіцерів колишньої Російської армії,

які перебували на теренах України. Ця мобілізація не дала бажаних наслідків: «У самому Києві з 15 тисяч зареєстрованих офіцерів зголосилась ледве половина та й то більшість старалась пристроїтись десь по різних тилових установах та штабах, а не йти на фронт», – писав Дорошенко [223. – Т. 2. – С. 289]. Ще більш сумну картину змальовує сам гетьман. За його даними, згідно мобілізаційних списків на фронті знаходилося 9 тис. офіцерів, а насправді їх було 800. До колосальних розмірів розрослися штаби і різні воєнні організації [368. – С. 313].

Вся кампанія вирішувалась фактично боротьбою за Київ. З Фастова Січові стрільці розгорнули наступ на Київському напрямку. 18 листопада 1918 р. відбувся жорстокий бій між гетьманцями і республіканськими військами під Мотовилівкою. Шлях на Київ перекривали 600 багнетів російської офіцерської дружини О. Святополка-Мирського, понад 1 тис. багнетів сердюків, близько 200 кавалеристів і бронепоезд. На них наступав авангард Січових стрільців у 640 багнетів й імпровізований бронепоезд. Гетьманці зазнали нищівної поразки. Під час бою загинув командувач авангарду Січовиків-сотник Ф. Черник. 19 листопада серйозний опір підрозділам Директорії вчинили гетьманські війська, які наступали на фронті Жуляни-Юрівка. Сильний контрудар завдали гетьманці також «Кошу Чорноморців» під Святошином. 20 листопада на бік республіканських військ перейшов Лубенський кінно-козачий полк Сердюцької дивізії, який очолював полковник армії УНР Ю. Отмарштейн [220 – С. 545].

З 22 листопада боротьба набула позиційного характеру Січові стрільці влаштовували часті атаки на околиці Києва, селища Красний Трактир, Голосієве, Мишоловку. Протягом тижня полк Січових стрільців розгорнувся в дивізію. На фронт прибули частини Вінницького корпусу, що перейшли на бік Директорії [368. – С. 377-378].

Як згадував П. Христюк, встановити загальну кількість повстанців було не можливо, оскільки такого обліку ніхто не вів. Для прикладу він розповів про роботу двох Галицьких старшин Бісика і Доморадського, яких спеціально залишили у колишніх казармах Січових стрільців Білої Церкви для організації селянських повстанських загонів і відправки їх залізницею із Фастова до Києва. Бісик, до якого звернувся П. Христюк з питанням про кількість організованих ним селянських загонів, відповів, що вони разом з Доморадським втратили рахунок – наскільки великим був вплив селян, проте припускає, що вдвох вони організували понад 20 тис. селян-повстанців, поділили їх на сотні й визначили їм сотників. Окремі села присилали вже готові сотні із старшинами і підстаршинами, що значно полегшило їм роботу, бо Бісик і Доморадський останнім часом змушені були навіть рядових стрільців призначати сотниками. Формуванням селянських загонів займалися також Чорноморський Кіш та інші частини Директорії [418. – Т. 3. – 136; 415. – С. 19-20].

Значний бій між першим полком Січових стрільців і німецькими підрозділами відбувся 27 листопада 1918 р. вздовж Дніпра на Гореницькому напрямі, внаслідок чого було укладено тимчасове перемир'я до остаточного від'їзду окупаційних військ до Німеччини і залишення ними Києва [368. – С. 378].

Під час переговорів з німцями 27 листопада, майор німецького генштабу Ярош передав Є. Коновальцю прохання гетьмана зустрітись з його

представниками для вирішення питання про долю Січових стрільців. Того ж дня П. Дорошенко при зустрічі з Є. Коновальцем повідомив йому про бажання П.

Скоропадського допомогти січовикам повернутися до Галичини. Є. Коновалець відповів, що зараз влада в Україні належить Директорії і вони самі спроможні вирішити це питання. Натомість він запропонував гетьману свої послуги у перемовинах з Директорією, якщо останній захоче відкликати свій маніфест про федерацію з Росією. Проте ніяких домовленостей так і не було досягнуто [267. – С. 304].

3 грудня 1918 р. завершилося формування Осадного корпусу Січових стрільців. Командування ним було покладене на Є. Коновальця, корпус складався з дивізії власне січовиків, Чорноморського коша отамана Пелешука, двох Дніпровських дивізій отаманів Зеленого і Данченка, 8-ї пішої дивізії (колишньої гетьманської), та інших підрозділів загалом до 50 (за іншими даними 20) тис. багнетів з 48 гарматами. Корпусові на цей час протистояли до 3 тис. багнетів близько 80 шабель, 109 кулеметів і 43 гармати гетьманських формувань [368. – С. 378; 220. – С. 540].

12 грудня 1918 р. радіотелеграф приніс звістку про вступ директоріальних військ до Одеси і що військ Антанти там немає [223. – Т. 2. – С. 292].

Того ж дня розпочався наступ республіканських військ на Київ. У ніч з 13 на 14 листопада в місті розпочалося повстання прибічників Директорії під керівництвом Революційного комітету. Вони захопили Арсенал, Військове міністерство, Відділ особистої охорони гетьмана, деякі інші установи. У результаті дводенних боїв супротив деморалізованих гетьманських офіцерських дружин було зломлено. 14 грудня о 13 годині дня головнокомандувач гетьманськими військами князь генерал від кавалерії О. Долгоруков віддав наказ про припинення опору і оголосив про капітуляцію своїх військ перед армією Директорії [368. – С. 378].

У другій половині дня 14 грудня 1918 р. республіканські війська вступили до Києва.³⁷

14 грудня 1918 р. Гетьман Української Держави П. Скоропадський офіційно зрікся влади: «Всім, всім в установи України. Всім військовим частинам і установам. Я, Гетьман усієї України, протягом семи з половиною місяців усі свої сили віддавав, щоб вивести країну з того тяжкого становища, в якому вона знаходилася. Бог не дав мені сили справитись з цим завданням. Нині в умовах, що склалися, керуючись виключно благом України, від влади відмовляюся». [368. – С. 378; 223. – Т. 2. – С. 292].

Після зречення П. Скоропадського Рада міністрів у складі Голови С. Гербеля, міністра торгівлі й промисловості С. Мерінга, міністра внутрішніх справ І.

Кістяківського, міністра фінансів А. Ржепецького, міністра народної освіти В. Науменка, міністра праці В. Косинського та державного контролера С. Петріва того ж дня ухвалила: «Обговоривши вимогу Директорії, Рада Міністрів постановила скласти з себе повноваження і передати владу Директорії» [368. – С. 378]. Ось що писав про подальшу долю діячів гетьманської адміністрації Д.

Дорошенко: «Голова Ради міністрів Гербель, міністр фінансів Ржепецький, міністр юстиції Рейнбот, товариш міністра продовольчих справ Гаврилів і ще

кілька інших – заарештовані й посаджені до Лук'янівської в'язниці. Міністр сповідань Воронович розстріляний повстанцями при спробі виїхати з Києва до Ясс, загинув також перший голова Ради міністрів Устимович. Влітку 1919 р. більшовики вбили міністра освіти Науменка, колишнього військового міністра Рогозу і управляючого справами мистецтв П. Дорошенка. Доля Лизогуба не відома. 18, за іншими даними 19 грудня 1918 р., Директорія урочисто вступила до Києва. Українська гетьманська Держава перестала існувати. Було відновлено Українську Народну Республіку [223. – Т. 2. – С.293].

Літописець і історіограф монархічної гетьманської держави В. Липинський у квітні 1920 р. писав з цього приводу: «...період Гетьманства Павла Скоропадського був безумовно періодом будівництва державної й національної української незалежності. Як такий він дав максимум того, що до цього часу могла здобути українська нація, зденаціоналізована і здеморалізована попереднім російсько-петербургським періодом свого державного існування. І в ньому було найбільше задатків для дальшого нормального й буйного розвитку нашої нації, не зважаючи навіть на деякі великі політичні помилки й хиби, що були й у цьому періоді». До найважливіших політичних помилок він відніс три: розгін Центральної Ради вищим німецьким командуванням і неопротестування цього гетьманом П. Скоропадським; заборона Селянського з'їзду; помилка найважливіша – безсилість і пасивність Уряду супроти «каральних експедицій». У цій останній він звинувачував не тільки гетьмана, але й представників української демократії, які бойкотуванням своєї власної держави не допомогли йому боротися з цим «розкладовим явищем» [290. – С. 8].

Підводячи підсумки протигетьманського повстання 1918 р., зазначимо, що наявні джерела наводять різні дані про кількісний склад повстанських підрозділів, які брали участь у наступі на Київ і в боротьбі за відновлення Української Народної Республіки на теренах України. Називаються 30, 40 і 50 тис. повстанців при штурмі Києва і 100, 150, 300 тис. республіканських військ, що діяли на території всієї республіки [220. – С. 210; 223. – Т. 2. – С. 292; 228. – С. 393; 368. – С. 378; 415. – С. 19]. Натомість О. Реєнт і О. Удовиченко наводять наступні кількісні показники армії Директорії. Середина грудня 1918 р. - 150 тис. багнетів, початок січня 1919 р. – 50 тис. і кінець січня - 21 тис. [363. – С.174; 398. – С. 50-51].

Приведені дані є свідченням того, що протягом місяця на бік Директорії перейшли головні сили гетьманських підрозділів і численні повстанські з'єднання і загони командувачів та отаманів Ангела, Григор'єва, Зеленого, Мельника, Павленка, Тютюнника, Хилобоченка та багатьох інших. Завдяки їм Директорія протягом другої половини листопада – першої половини грудня 1918р. встановила свою владу на більшій території України.

Так закінчилися гетьманування П. Скоропадського і доба Української Держави.

3.2. Земельна політика Директорії

Пізньої осені 1918 р. закінчилась Перша світова війна, що призвела до кардинальних змін політичного й економічного життя планети. Війну виграли країни Антанти, до яких приєдналися і США. У Німеччині і Австро-Угорщині спалахнули революції, в результаті чого остання розпалася на кілька незалежних держав. Величезне геополітичне значення для України мало проголошення на теренах Східної Галичини Західноукраїнської Народної Республіки, проте відродження водночас і Польської держави викликало поміж ними збройний конфлікт, який переріс у польсько-українську війну. У кінцевому підсумку це призвело до переходу західноукраїнських земель під протекторат Польщі. Для Наддніпрянської України негативним був той момент, що вона за підсумками Брестського мирного договору і за погодженням з Центральною Радою була окупована військами Четвертого союзу.

Після перемоги у війні країни Антанти і слухати не хотіли ні про незалежну гетьманську державу П. Скоропадського, ні про Директорію УНР. Вони вважали цю територію Південною Росією і вживали усіх заходів до відновлення єдиної неподільної, небільшовицької Росії. За підтримки Паризької мирної конференції (18 січня 1919 - 21 січня 1920 рр.) і так званої Версальської системи договорів про повоєнний світовий устрій, українські землі були розділені кордонами чотирьох держав [220. – С.556-557, 655, 738-739, 878].

Багатою на події дня – 14 грудня 1918 р. – Революційний комітет Києва утворив спеціальну Раду комісарів, на яку покладался контроль за поточною урядовою роботою. До її складу увійшли: Чехівський В. – голова та комісари міністерств – Бобир – Бухановський Л., Галаган М., Донцов Д., Ковальський М., Корчинський М., Левитський М., Лотоцький О., Мазуренко В., Мартос Б., Матюшенко Б., Михайлів Л., Пилипчук П., Пісоцький А., Симонів Д., Феценко-Чопівський І., Холодний П., Шелухін С. Рада комісарів проіснувала до 24 грудня і провела за цей час 8 засідань 20 грудня 1918 р. Директорія УНР заслухала звіти комісарів про їх роботу [98. –Т. 1. – С. 7-8]. Раді, загалом, вдалося утримати управління в своїх руках, хоча це робилося «досить спонтанно, ситуативно, без чітко продуманого плану, головне – без якоїсь політичної стратегії» [98. –Т. 1. – С. 8].

Ейфорія легкої перемоги охопила керівництво, а надто військове, Директорії при вступі 19 грудня 1918 р. до Києва. «Легка» перемога, насправді, пояснювалася майже повною відсутністю спротиву гетьманських частин, оскільки російські формування на цей час стали прибічниками «білої ідеї», а керівники інших військових підрозділів – справжні українські державники – перейшли на бік Директорії. На Київському пероні потяг Директорії урочисто зустрічали військові, представники політичних і громадських організацій, консули іноземних держав і величезний натовп киян. Потім на Софіївському майдані відбувся військовий парад та святкове богослужіння [347. – С. 296; 348. – С. 517]. Більше тижня у місті святкували перемогу: військові паради, демонстрації, мітинги, прийоми, привітання і вшанування «героїв». Справа закріплення державної перемоги відкладалася на потім.

Основну соціальну опору протигетьманського повстання склало селянство. Як наголошено, на наш погляд, дещо перебільшено, в Історії українського

селянства «повстанський елемент практично стовідсотково складався з селянства» . Виходячи з цього, Директорія та її уряд вважали першочерговим і принципово важливим вирішення земельного питання. Вже у відозві Директорії до громадян України з закликом до протигетьманського повстання від 14 листопада 1918 р. зазначалося про необхідність негайного повернення й відновлення всіх соціальних і політичних здобутків революційної демократії [180. – Ч. 1. – С. 113-114]. Одним з найголовніших своїх завдань в «Оповіщенні» від 21 листопада 1918 р. Директорія назвала вилучення поміщицької землі і передачу її безземельним і малоземельним трудівникам та повернення селянам насильно стягнутих контрибуцій [245. – Т. 1. – С. 551]. 15 грудня було заборонено продаж, заклад і оренду землі [127.- С. 65].

26 грудня Директорія обнародувала свою першу, після приходу до влади, програмову декларацію, яку інколи називають тимчасовою Конституцією УНР. У ній проголошувалися плани і дії Директорії на майбутнє [98. – Т. 1. – С.8; 245. – Т. 1. – С. 551]. У преамбулі Декларації констатувалося, що силою озброєного трудового народу «зметено з лиця землі української руйнуюче поміщицько-монархічне панування – гетьманщину», а Україну вичищено від карних експедицій, старост, жандармів, відновлено національно-персональну автономію, демократичні органи місцевого самоврядування, скасовано цензові думи та земство. Щодо найбільшого для селянства України питання – власності на землю – Директорія наголосила, що всі дрібні селянські і трудові господарства залишаються у користуванні її власників, а решта земель, в тому числі також монастирські, церковні й казенні, переходять до безземельних і малоземельних селян і насамперед тих, хто боровся з гетьманщиною. Розпочиналося слідство для повернення селянам стягнених контрибуцій, з приводу зловживань і злочинів, вчинених над селянами з боку поміщицько-гетьманської влади. Касувалися всі урядові постанови Української Держави стосовно робітничої політики. Відновлювався 8-годинний робочий день, права на колективні договори, коаліції, страйки та права профспілок.

Усі ці заходи Директорія вважала лише першим етапом соціально-політичного й національного визволення українського народу, наступним – мало стати саме державотворення, налагодження владної системи. Вона проголошувала себе тимчасовою Верховною Владою революційної доби, владою, першоджерелом якої стало право трудового народу на революцію і планувала передачу своїх повноважень власне народові. Таке твердження базувалося на переконаності в тому, що урядування має належати лише робітникам і селянам, тобто працюючим класам, які власними руками створюють матеріальні і духовні цінності.

Буржуазія і поміщики, на погляд Директорії, вже довели цілковиту нездатність і надзвичайну шкідливість для народу в управлінні державою. Зосередивши в своїх руках усі матеріальні, фізичні й державні засоби, але дбаючи лише про свої вузькокласові інтереси, пануючі класи проводили грабіжницьку політику, чим дезорганізували державне життя і пограбували Україну. Фактично вони стали чужинцями у власній країні, брутально порушували національні права і здобутки народу, застосовували терор і насильство: «закопували живцем у

землю, вирізали шматки живої шкіри, виколювали очі» і т.п. Виходячи з цих засад, Директорія заявила: «Класи нетрудові, експлуататорські, які живляться й розкошують з праці класів трудових, класи, які нищили край, руйнували господарство та відзначили своє правління жорстокостями й реакцією, не мають права голосу у порядкуванні державою». Грунтуючись на названих теоретичних засадах, вона запропонувала, по-перше, трудовому селянству з'їхатись до губернських центрів і обрати делегатів на Конгрес трудового народу України, які представлятимуть інтереси і волю не лише селянства, але й озброєного вояцтва; по-друге, міському робітництву (українському й не українському) обрати на своїх фабриках, заводах, у майстернях, конторах та інших міських трудових установах делегатів на конгрес; по-третє, обрати на конгрес представників від працюючої інтелігенції: вчених, учителів, лікарів, кооператорів, конторських службовців тощо. Конгрес розглядав як засновниками Директорії як тимчасове революційне представництво організованих трудових мас, який має всі верховні права і повновласність вирішувати всі питання соціального, політичного й економічного життя України. На нього покладалося завдання вирішувати всі проблеми влаштування влади як в центрі, так і на місцях.

Директорія проголошувала цілковитий нейтралітет і бажання мирного співіснування з народами усіх держав, намагалася спрямувати всі сили трудового народу на творення підвалин нового життя. Основоположним внутрішнім завданням вона вважала досягнення національної злагоди і єдності трудової демократії всіх націй, які населяють українську землю [109. – С. 100 - 103; 405. – С. 111-113].

Втілення в життя положень Декларації Директорія поклала на уряд – Раду народних міністрів – і закликала всеукраїнський трудовий загальний допомігти йому у цій «важливій, складній, і відповідальній роботі» [109. – С. 104]. В основу декларації був закладений так званий трудовий принцип, що мав поєднувати в собі кращі риси парламентської та радянської системи [299. –Т. 2. – С. 164]. Життя невдовзі довело, що такий підхід – не кращий вихід із ситуації, проте саме на цих засадах було утворено перший директоріальний уряд УНР. До нього послали своїх представників усі політичні партії Українського національного союзу. Персональний склад уряду, наступний: В. Чехівський – голова уряду і міністр закордонних справ; О. Мицюк – міністр внутрішніх справ; М. Шаповал – міністр земельних справ; Б. Мартос – міністр продовольчих справ; О. Осецьких – виконуючий обов'язки міністра військових справ; М. Білинський – міністр морських справ; С. Остапенко – міністр торгу і промисловості; П. Холодний – виконуючий обов'язки міністра освіти; С. Шелухін - виконуючий обов'язки міністра юстиції; В. Мазуренко – виконуючий обов'язки міністра фінансів; Л. Михайлів – виконуючий обов'язки міністра праці; П. Пилипчук – керуючий міністерством шляхів; І. Липа – керуючий управлінням віросповідань; І. Штефан – міністр пошт і телеграфів; Д. Антонович – міністр мистецтва; Б. Матюшенко – міністр народного здоров'я; Д. Симонів – державний контролер; А.Ревуцький – міністр єврейських справ; І. Сніжко – виконуючий обов'язки державного секретаря; О. Назарчук – голова управління преси. На початку січня уряд зазнав певного кадрового перегрупування: П. Холодного замінив І. Огієнко; І. Сніжко –

М. Корчинський; О. Осецького – генерал О. Греков. Уряд у своїй більшості, за рідким винятком, складався з людей мало знаних, що змусило його стати слухняним виконавцем волі Директорії. Його права і обов'язки та місце в системі влади Декларацією не були визначені. На кабінет В. Чехівського покладалося загальне завдання – забезпечити «трансформацію політичної системи та державного управління України». У політичному плані він неформально поділявся на «ліву» і «праву» частини. До «лівих» входило 11 міністрів від УСДРП та УПСР, до «правих» – 8 міністрів УПСС і УПСФ, а також О. Назарчук, який був членом галицької Української радикальної партії [98. –Т. 1. – С. 8-9; 20. – Арк. 8 і на звороті].

Оцінка Декларації широкими верствами населення України була неоднозначною. Праві назвали її «більшовицькою», ліві – суперечливим, компромісним, але поміркованим документом. В. Винниченко писав, з приводу цього, що вона багатьох не задовольняла своєю недоговореністю, непевністю позицій, але життя її виправило б, пристосувало б до себе, коли б вона безкомпромісно втілювалася у практичну роботу. Біда в тому, що Декларація лишалася тільки на папері, а діяльність Директорії «відбувалася зовсім по іншій, неписаній і неоголошеній програмі». [180. – Ч. 3. – С. 179-180].

У третій декаді грудня 1918 р. – середині січня 1919 р. на теренах України пройшла низка повітових і губернських селянських з'їздів: 21-23 грудня Уманський на Київщині, Лубенський на Полтавщині; 29-30 грудня Рівненський на Волині; 4-5 січня Золотоніський на Полтавщині; середина січня Верхньодніпровський у Катеринославській губернії та ін. Делегати цих з'їздів прийняли постанови про підтримку Директорії, схвалили відновлення Української Народної Республіки, обговорили й намітили програму політичних, економічних та соціальних перетворень.

Конкретні наголоси у відносини між Директорією і селянством розставили резолюції Київського губернського селянського з'їзду, засідання якого проходили 21-24 грудня 1918 р. Безкінечними оваціями зустріли делегати з'їзду колишнього голову Центральної Ради М.С. Грушевського, який офіційно був запрошений на з'їзд. Від Директорії на засіданнях з'їзду виступили П. Андрієвський, В. Винниченко, Ф. Швець. Підводячи підсумки, з'їзд від імені 700 делегатів висловив щире вдячність Директорії, яка очолила боротьбу широких трудових верств за повалення гетьманської влади П. Скоропадського, пообіцяв свою підтримку в її діяльності за відновлення й зміцнення Української Народної Республіки та прийняв «постанову-наказ», в якій визначив шляхи і напрямки подальшого співробітництва селянства з Директорією. Вона складалася з десяти пунктів та окремої резолюції з земельного питання і зводилась до наступного:

1. Директорія Української Трудової Республіки в самому недалекому часі повинна скликати Конгрес Трудового Народу України, тобто представників селян, робітників і вояків.
2. Директорія Української Народної Республіки повинна рішуче заявити, що трудовий народ України хоче жити у згоді з трудовим людом всього світу, але ні в якому разі не допустить чужинців порядкувати в себе.

3. До скликання Трудового Конгресу необхідно, аби Директорія негайно проводила всі реформи соціального і політичного значення, котрі зміцнили б позицію трудових мас - селян і робітників.
4. Директорія УНР мусить негайно вжити самих рішучих заходів до організації народної армії, на основі самої строгої дисципліни і порядку, і цим забезпечити землю і волю трудовому народові.
5. Уряд УНР повинен виробити негайно закон про організацію влади на місцях і творити сприяючі умови для широкої організації селянства (як основи існування Трудової Республіки) в формі селянських та робітничих спілок, котрі повинні мати право широкого контролю представників центральної влади на місцях.
6. Саме трудове селянство на місцях повинно подбати про те, аби не допустити руїни й анархії на селах, бо тільки порядок і дисципліна в цей час дасть спроможність селянству організувати й утримувати владу у власних руках.
7. Директорія УНР повинна вжити самих рішучих заходів, аби всі заарештовані з добровольческої та гетьманської армії офіцери і генерали понесли саму найтяжчу кару.
8. В обов'язок Директорії входить забезпечення сімей тих, хто поклав своє життя або став навіть калікою під час боротьби за волю трудового люду України.
9. Директорія УНР повинна вимагати аби в найближчому часі всі чужоземні війська виїхали за межі України.
10. Директорія УНР повинна всіма засобами допомогти трудовому народу Галичини, Буковини, Кубані і Чорноморщини у боротьбі за визволення як політичне, так і соціальне.

На доповідь О. Шадилова, з'їзд за участю представників від губернських та повітових спілок України, насамкінець ухвалив окрему резолюцію з земельного питання, яка вимагала «аби Директорія негайно відновила чинність земельного закону, ухваленого Центральною Радою 18 січня 1918 р.» [419. – С. 45-47; 415. – С20-24].

Отже, селяни, що визнали Директорію своїм органом влади, вимагали від неї вжити термінових заходів щодо: негайного утворення селянсько-робітничої влади у центрі і на місцях, рішучої боротьби з внутрішньою контрреволюцією та залишками гетьманства, проведення соціально-економічних реформ. Делегати селянських з'їздів зобов'язували Директорію порвати з орієнтацією на Антанту й опиратися у своїй діяльності лише на власний народ.

Порівнюючи зміст Декларації і селянських з'їздів, необхідно зазначити, що резолюції й постанови селян були більш чіткими й конкретними, а оцінка делегатами з'їздів політичних, соціально-економічних і національних перспектив виглядали радикальнішими й лівішими ніж директоріальний документ.

Зважаючи на вимоги широких селянських верств України, намагання Директорії заручитися їх підтримкою, Рада народних міністрів УНР 30 грудня 1918 р. зобов'язала міністра земельних справ М. Шаповала негайно розробити земельний законопроект, що задовольняв би вимоги селянства, а вже через тиждень (6 січня 1919 р.) уряд у присутності Директорії, обговорив і вніс істотні правки до запропонованого законопроекту. 8 січня 1919 р., після доопрацювання,

Директорія схвалила і затвердила земельний законопроект. Одночасно вона запропонувала врахувати слушні зауваження і пропозиції, висловлені й на цьому засіданні.

Рада народних міністрів доручила М. Шаповалу розробити спеціальну інструкцію з роз'ясненням статей закону, а свої служби зобов'язала терміново телеграфом розіслати закон і інструкцію на місця. За кілька днів ці матеріали були опубліковані у «Віснику державних законів УНР», та видані окремою брошурою. Статті закону, інструкції, настанови і рекомендації постійно друкувалися на сторінках популярного на той час журналу «Сільський господар». [245. –Т. 1. – С. 551-552; 21. – Арк. 21-23, 32-42 і на звороті].

Згідно закону скасовувалося право приватної власності на землю, заборонялися її продаж і купівля. Усі землі, ліси і водоймища оголошувалися добром українського народу. Право користування землею поширювалося на всіх громадян Української Народної Республіки і, першочергово на тих, хто обробляв її власними руками. Єдиним і головним розпорядником землі виступала «верховна влада УНР», діяльність якої здійснювалася за посередництвом відповідних земельних управ. Законом передбачалося дві форми господарювання: колективна й індивідуальна. Норма приватного трудового землеволодіння складала не менше 5 десятин. Право користування землею мало регулюватися окремим законом, що передбачав передачу землі у спадщину, але не більше 15 десятин. Залишки понад норму відбиралися земельними управами безкоштовно. Крім того, законом планувалося виділення землі розміром 1-2 десятин військовослужбовцям армії УНР після закінчення війни та безповоротну допомогу їм на реманент 2 тис. грн. та ще 2 тис. грн. позики на 5 років під процент.

Закон заохочував також створення трудових хліборобських спілок на базі культурних і неподільних сільськогосподарських маєтків та залишав неподільними землі для забезпечення безперебійної роботи цукрової і спиртової промисловості [132. – 23 січня. – С. 49-52; 98. – Т.1. – С. 11; 245. –Т. 1. – С. 552] М. Шаповал згадував, що короткий термін підготовки земельного законопроекту Директорії, змусив його взяти за основу відомий земельний закон Центральної Ради від 18 січня 1918 р., з внесенням до нього тільки кількох поправок [428. – С. 138]. Це викликалося необхідністю схвалення його селянством і як результат, збереження війська УНР, адже загальновідомим був той факт, що останнє після повалення гетьманської влади не тільки відразу розходилося по домівках і виявилось небоєздатним проти наступу більшовицьких військ, але часом і переходило на їх бік. Закон не вирішив також протиріч між політичними партіями й особливо між УСДРП і УПСР, які постали ще за доби Центральної Ради.

Постанови і закони Директорії та її уряду прийняті наприкінці 1918 – початку 1919 рр. носили дріб'язковий характер, зазначав П. Христюк, за виключенням хіба що про державну мову, українську грошову одиницю, Трудовий Конгрес, землю, Вищий орган Української автокефальної православної церкви. Усвідомити завдання революції і накреслити конкретні шляхи їх розв'язання, на думку П. Христюка, скінчилися невдало. «А дальша діяльність Директорії пішла вже у напрямку повної ліквідації і тих малих досягнень які дала ця справа», – писав він.

Характеристика П. Христюком законодавства Директорії привела його до висновку, що вона «випадково опинилася на чолі селянсько-робітничої революції». [416. – С. 45-47; 98. – Т. 1. – С. 11; 415. – С. 25].

Уже наприкінці грудня 1918 р. – середині січня 1919 р. відчувалася безпорадність і безсилість Директорії організувати владу як в центрі так і на місцях. 2 січня 1919 р. у наказі військовому міністерству головний отаман С. Петлюра писав, що у місцевостях, оголошених на військовому стані, «ведуть злочинну агітацію проти Української Народної Республіки та її законної влади Директорії, переважно люди, що не належать до громадян нашої республіки і що наїхали з Великоросії та інших країн бувшої Росії...» Він наказав всім командувачам фронтами, охорони залізниць, губерніяльним комендантам « висилати за межі України всіх ворогів української влади замічених в злочинній агітації проти неї, це належить і до громадян нашої Республіки. Наказую оголосити для загальної відомості, що висилці підлягатимуть не тільки самі злочинці-агітатори, а разом з ними їх жінки та сім'ї» [416. – С. 24].

Одночасно на теренах України великого розмаху набули нікому непідконтрольні анархія, грабежі й розбої. Зважаючи на таке становище, звідусіль у Київ прибували делегації, які зверталися за допомогою до Директорії з проханням навести порядок у містах і селах. Остання відмовлялася їх приймати, посилаючись на якісь невідкладні справи, а клерки відправляли з їх клопотаннями до різних міністерств. За свідченням Є. Чикаленка, 8 січня до Києва з відповідними заявами прибула депутація з Кременчука, яку очолював голова повітового земства Шарий (товариш Є. Чикаленко під час навчання у Харківському університеті), комісар Холмщини, Підляшшя, а пізніше ще й Полісся і Західної Волині О. Скоропис - Йолтуховський. 9 січня з Полтави до Директорії прибула депутація на чолі з П. Чижевським з проханням надіслати військові підкріплення П. Болбочану проти більшовиків, які зайняли Харків. Але Директорія зарадити нічим не могла оскільки в самому Києві і на місцях чинилися масові пограбування і розбої до того ж, в першу чергу, військовими [424. – С. 202-204, 356; 129. – Т. 2. – С. 402, 412].

«І не було ні кари, ні управи, ні суду, ні контролю над цими злочинцями і ворогами не тільки революції, але й національного руху», – писав Винниченко. Він підкреслив, що вся система військової влади як з Головним Отаманом і неголовними отаманами не підлягала контролю. І «ця безконтрольність ... влади цивільної й військової була основною, початковою нашою бідою. Це була й свідомо, й несвідомо наша контрреволюція, яка, користуючись обставинами, захоплювала всю владу й одтирала від неї революційні елементи, не допускаючи над собою їхнього контролю ні в якій формі, а особливо у формі рад» [180. – Ч. 3. – С.188].

10-12 січня у Києві відбувся VI з'їзд УСДРП. У центрі його уваги стояло питання про політичну ситуацію та форму влади в Україні. Ліве крило УСДРП: М. Авдієнко, М. Драгомирецький, Ю. Мазуренко, А. Пісоцький, М. Ткаченко виступали за радянську форму влади. Противниками виступили Катеринославці: Т. Грабовий, Я. Капустян, І Мазепа, І. Романенко, П. Феденко. Перелом у дискусію вніс В. Винниченко, який ще у грудні 1918 р., тобто місяць тому назад, був

прихильником радянської системи влади. Виступаючи на з'їзді, він зазначив, що українському менталітету чужий чисто російський (ленінський-Г.П.) витвір рад та ще й при диктатурі пролетаріату. В Україні «справжньою реальною силою є селянство в руках якого і має бути зосереджена влада за умови, що селянство треба «зробити трудовим». Насамкінець Винниченко підсумував, що перемога, завоювання влади в Україні нереально без підтримки широких верств селянства – це наша база і орієнтуватись потрібно «на західний і світовий високоіндустріалізований пролетаріат; ні в якому разі не на відсталий російський, бо коли з ним зв'яжемося більшовики російські нас розколють, роздавлять відіпхнуть від влади наші сили. Тут тоді буде диктатура П'яткових, Антонових тощо. Мусимо спиратись тільки на свою силу». [147. – 1919. – 16 січня; 245. – Т.1. – С. 553; 347. – С. 314-315]. Підсумкова резолюція з'їзду носила обтічний нейтральний характер. Делегати висловилися за загальнодемократичні реформи «знищення всіх останків поміщицького – самодержавного ладу», «негайне переведення земельної реформи у напрямку програми партії». [416. – С. 53].

Ситуацію, що склалася в Директорії намагалися змінити Січові стрільці. Як послідовні державники вони переконували використати державну владу для консолідації й єднання українського суспільства. Виходячи з цього, Стрілецька рада запропонувала диктаторські повноваження при повній підтримці січовиків, спочатку В. Винниченкові, а після його відмови С. Петлюрі, проте й той не наважився взяти на себе таку відповідальність. Тоді стрілецькі представники О. Назарук і Ю. Чайковський на державній нараді скликаній Директорією 16 січня 1919 р., запропонували встановити в Україні військову диктатуру-тріумвірат у складі С. Петлюри, Є. Коновальця та С. Мельника [347. – С.317]. Нарада відхилила їх пропозицію.

Невиважена внутрішньополітична діяльність Директорії призвела до того, що уже в середині грудня 1918 р. на Лівобережній Україні (Харківщина й Полтавщина) під проводом головним чином українських лівих есерів – боротьбистів організувалися повстанські загони, які вступали у боротьбу з військовими формуваннями Директорії. Протиправні дії її урядових органів на місцях гасили віру до Директорії широких верств села. Зникала також довіра і до майбутнього Трудового Конгресу, виборами до якого керували антиреволюційні сили. Не сприяла росту популярності Директорії і оцінка її діяльності в резолюціях і постановах селянських з'їздів, які натомість проголошувалися нею «більшовицькими» і «антиукраїнськими» [415. – С. 27-28].

14-15 січня 1919 р. відбулася нарада виконкому Всеукраїнської Ради селянських депутатів за участю представників від губерніяльних рад. Обговоривши питання про діяльність Директорії, вона постановила: «1. Вимагати від Директорії УНР видання негайно, протягом одної доби, розпорядження про передачу влади у волостях, повітах і губерніях відповідним об'єднаним радам селянських та робітничих депутатів... 2. Влада в центрі має належати Всеукраїнському (об'єднаному) З'їзду Рад селянських та робітничих депутатів... 3. До утворення Всеукраїнської ради Селянських і Робітничих Депутатів владу в центрі Директорія мусить негайно передати виконавчим комітетам Всеукраїнських Рад Селянських і Робітничих депутатів». 4. При невиконанні цих

вимог органи селянських депутатів і селянських спілок відкликаються своїх представників з роботи в державних установах Директорії [416. – С. 47-48]. Фактично це був ультиматум Директорії та її уряду. Одночасно їм надавався ще один шанс на порозуміння зі своїм народом. Проте вони його не використали.

У такій напруженій і нестабільній обстановці готувалося відкриття Трудового Конгресу. Напередодні – 22 січня 1919 р. – відбулася подія великої історичної ваги. На Софійському майдані було проголошено Акт про Злуку східних і західних українських земель – Української Народної Республіки (УНР) і Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) – в єдину соборну Державу [148. – 15-16 листопада]. Наступного дня Акт одностайно схвалив Трудовий Конгрес. Проте, в силу об'єктивних і суб'єктивних обставин, соборність була лише продекларована. За оцінкою М. Шаповала вона виявилась «більше теоретично юридичною, ніж фактичною» [429. – С. 127]. незважаючи на це, Акт залишився символом споконвічного прагнення українського народу до возз'єднання в єдиній державі.

23-28 січня у приміщенні Оперного театру проходили засідання Трудового Конгресу України. Згідно спеціальної інструкції Директорії від 5 січня 1919 р. до Трудового Конгресу мали бути обрані 593 делегати у т.ч. від УНР – 528, ЗУНР – 65 делегатів. Із 528 делегатів Наддніпрянської України селян мали представляти 377, робітників – 118, трудову інтелігенцію – 33 делегати. На час відкриття Конгресу прибули 400 делегатів [416. – С. 59-60; 246. –Т. 2. – С. 82]. (за іншими даними 350) [148. – 15-16 листопада]. включаючи і 36 делегатів ЗУНР, які приїхали на Акт злуки і запрошені були на засідання Конгресу. Найбільшу кількість делегатів нарахувала есерівська селянська фракція, проте не знайшовши спільної мови, вона розбилася на лівих і правих в силу чого вони голосували за різні резолюції. За підсумкам роботи на затвердження винесено чотири резолюції: українських соціал-демократів-незалежників (зачитав Я. Зіновій), дві українських соціалістів-революціонерів (М. Любинський і А. Степаненко) і українських соціал-демократів (С. Бачинський). До них примкнула і права течія УПСР. За результатами голосування перемогу отримала резолюція українських соціал-демократів. Схвалені Трудовим Конгресом 28 січня 1919 р. основні положення резолюції УСДРП зводилися до наступного «1. Висловити своє повне довір'я і подяку Директорії за її велику роботу для визволення українського народу від пансько-гетьманської влади... 3. З огляду на небезпечний військовий час доручити власть і оборону краю Директорії УНР, яка, доповнена представником од Наддністрянської України (Є. Петрушевич), до наступної сесії Трудового Конгресу має бути верховною властю і видавати закони необхідні для оборони республіки, при чім ці закони передаються на затвердження найближчої сесії Трудового Конгресу... 5. Конгрес Трудового народу України стоїть проти організації робітничої диктатури і висловлюється за демократичний лад на Україні. В цілях закріплення демократичного ладу: правительство УНР (Рада народних міністрів – Г.П.) разом з комісіями має підготувати закон для виборів парламенту Великої Соборної Української Республіки. 6. На основі всенародного голосування мають бути скликані нові органи влади на місцях, а до цього місцева власть, в інтересах національної оборони повинна належати довіреним

правительства УНР – комісарам, які повинні працювати в контакт і під контролем місцевих трудових рад, обраних пропорційно від селян і робітників...

8. З приводу своїх постанов Конгрес Трудового Народу України – видав Універсал до українського народу і ноту до народів всього світу». Універсал Трудового Конгресу, ухвалений 28 січня, зобов'язав Директорію і Раду Народних міністрів проводити й надалі земельну реформу, в основі якої лежить передача землі без викупу трудовому народові [109. – С. 110-111].

Голосувати за резолюцію відмовилися фракції українських соціал-демократів-незалежників, лівих соціалістів-революціонерів, соціалістів – революціонерів інтернаціоналістів і «Бунду». У заяві до президії Конгресу ці фракції не визнали правомірності Трудового Конгресу за схвалення ним політики Директорії, яка веде боротьбу проти революційних верств України, оголосила війну Радянській Росії і звернувся за допомогою до країн Антанти [416. – С. 66-67; 415. – С. 30-32].

Отже, Трудовий Конгрес засвідчив розкол делегатів на дві частини: праву, що складала більшість і ратувала за союз з Антантою проти більшовиків і Росії та ліву, яка виступала з більшовицьких позицій за перехід влади до рад і оголошення повстання проти Директорії. Таким чином, єдності на Трудовому Конгресі досягнуто не було. Українська національна демократія, сповідуючи загалом ідеї суверенності України, не досягла порозуміння розділившись на окремі табори, які бачили її майбутнє у різних вимірах: одні – правовою й демократичною за прикладом західних держав, інші залишалися в полоні соціалістичних ілюзій. Така роз'єднаність і вкрай нестабільне зовнішньополітичне становище ставило під питання існування Української Народної Республіки.

Практична діяльність Директорії після приходу до влади, відмежування від своїх попередніх заяв і декларацій, маневри з вирішенням поруч з національними, соціально-економічних завдань, погіршення різними підзаконними актами умов передачі землі у користування трудових селян, вимога з них: 1/3 врожаю, повної оплати оранки, інших видів обробітку, попередньої сплати усіх податків тощо, призвели її до політичного краху, втрати зв'язків з власним народом, а з ним і влади в Україні.

3.3. Селянство у війні радянської Росії проти УНР

Брестський мирний договір напровесні 1918 р. суттєво змінив політичні, соціально-економічні і національні відносини між Українською Народною Республікою і Радянською Росією. Мирні угоди в Брест – Литовську, введення на прохання української сторони німецько-австрійських військ в Україну, що призвело до окупації ними країни, справили вирішальний вплив і кардинально змінили подальший розвиток як внутрішніх, так і зовнішніх політичних процесів. Згідно VI статті цього договору між РСФРР і державами Четвертного союзу від 3 березня 1918 р. Росія зобов'язувалася визнати право українського народу на самовизначення, законність влади Української Центральної Ради, а також умови

договору Української Народної Республіки з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною від 9 лютого 1918 р., за яким Україна формально набула статусу незалежної, самостійної і нейтральної держави. Радянська Росія мала укласти з Україною мир, негайно вивести з її території формування Червоної гвардії, припинити будь-яку агітацію та пропаганду проти уряду і громадських установ Української Народної Республіки [100. – С. 122; 227. – С. 374-375; 295. – С. 4-5].

Але це був лише демагогічний демарш. Незважаючи на взяті зобов'язання, більшовицьке керівництво РСФРР вважало Наддніпрянську Україну тільки незначною окраїною загальноросійської території, навіть думки не допускало про виділення її у самостійну державу. Застосовуючи політичну кон'юнктуру, подвійні стандарти, використовуючи облудний популізм інтернаціонального єднання пролетарських верств в ім'я перемоги світової революції, РКП(б) і Раднарком ще з часу брестських мирних преговорів виношували плани повернення України «в лоно матері» – Росії. Під їх безпосереднім керівництвом і контролем так звані «українські» більшовики і споріднені з ними сили, які сприйняли і сповідували ідеї радянської форми влади, протягом 1918 р. формували на території північного сусіда партійні, радянські й інші органи для України. Наглядним прикладом стала робота І з'їзду Комунистичної партії (більшовиків) України (КП(б)У). Його засідання проходили 5-12 липня 1918 р. у Москві та перебували в центрі уваги РКП(б) і особисто В. Леніна Більше того, напередодні відкриття з'їзду делегацію більшовиків України за участю представників більшовицького підпілля і відомих партійних працівників . Гамарника, В. Затонського, Є. Квірінга, Г. П'ятакова, М. Скрипника, Я. Яковлева (Єпштейна) прийняв В. Ленін [113. – С. X]. На зустрічі були детально обговорені всі питання пов'язані з роботою з'їзду. Насамкінець Ленін націлив їх на необхідність створення Компартії України як невід'ємної складової частини РКП(б) на правах його обласної організації та керівного органу збройного повстання проти окупаційних військ і армії гетьманської держави – Всеукраїнського центрального військово-революційного комітету (ВЦВРК), підзвітного лише ЦК РКП (б) і ЦК КП(б)У [113. – С.125].

10 липня 1918 р. І з'їзд КП(б)У в резолюції «Україна і Росія» наголосив, що «відокремлення України від Росії» носить тимчасовий характер. Головним завданням на цьому етапі є боротьба «за революційне єднання України з Росією на засадах пролетарського інтернаціоналізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки...» [113. – С. 127].

12 липня 1918 р. відбулися вибори керівного органу партії - ЦК КП (б)У. До його складу було обрано 15 членів і 6 кандидатів до них, лише два з яких були українцями [113. – С.192. 224; 357. – С.209].

5 серпня 1918 р. за ініціативами секретаря ЦК КП(б)У Г. П'яткова ВЦВРК видав наказ № 1 про початок загального збройного повстання в Україні та листівку «На штурм». Наказ був помилковий, без знання дійсного становища в Україні. Повстання охопило тільки окремі повіти, легко було придушене німецькими та гетьманськими військами і призвело лише до значних втрат серед повстанських сил. Наказом за № 2 від 7 серпня це «лівокомунистичне» рішення

було скасоване. Його гостро засудив пленум ЦК КП(б)У, що відбувся 8-9 вересня у м. Орлі (Росія). Пленум звільнив Г. П'яткова від обов'язків секретаря ЦК КП(б)У. II з'їзд КП(б)У, засідання якого проходили також у Москві 17-22 жовтня 1918 р., в резолюції на звіт ЦК КП(б)У визнав «політичний напрям ЦК неправильним, організаційну діяльність – незадовільною». З'їзд обрав секретарем ЦК КП(б)У Є. Квірінга [334. – С. 287; 108. – С. 27, 33; 351. – С. 34, 303].

Напередодні II з'їзду ЦК РКП(б) знову запросив членів ЦК КП(б)У на нараду до В. Леніна. У бесіді з ними останній виклав свої погляди пов'язані із зміною міжнародного і внутрішнього становища, дав конкретні вказівки і поради стосовно шляхів і напрямів боротьби за відновлення радянської влади в Україні. В. Ленін відмовився, брати участь у роботі з'їзду, пояснюючи це необхідністю дотримання умов Брестського миру, та щоб не дати німецькому командуванню приводу звинуватити РСФРР у недодержанні статей договору. У прийнятій резолюції «Про поточний момент» з'їзд зазначив, що для відновлення радянської влади в Україні необхідно: об'єднати спільні зусилля України та Росії, перенести центр ваги організаційної роботи на територію власне самої України; вжити заходів щодо досягнення й поширення на місцях братання з революційними австро-німецькими солдатами, припинити партизанську війну проти окупаційних військ у прикордонній смузі з Росією, щоб не допустити звинувачення останньої у розв'язанні такої війни [334. – С. 287; 108. – С. 35-36]. Але всі ці хитромудрі маневри, дипломатичні ходи були спрямовані лише на затягування часу, адже на цей час усім добре відомий був наказ ВЦВРК від 22 вересня 1918 р. про формування у «нейтральній зоні» [415. – С. 36]. військових частин з числа повстанців, що відступили туди влітку – на початку осені 1918 р. під ударами переважаючих військ ворога з метою збереження своїх сил. Цей наказ засвідчив підготовку нової агресії більшовицької Росії проти України. Юридично «нейтральна зона» не належала жодній з сторін, проте саме сюди відступили селянські повстанські загони Звенигородського, Таращанського, Ніжинського та інших повітів. Восени на їх базі, за активного сприяння Радянської Росії, були сформовані Перша і Друга українські повстанські дивізії, які неодноразово інспектувалися численними російсько-українськими інспекціями і комісіями. Постачання й озброєння дивізій контролювалися відповідними російськими органами. Їх загальна чисельність не перевищувала 6 тис. воїнів і була явно недостатньою для розгортання наступу на Україну. Потрібна була значна допомога російських військових частин [347. – С. 325; 415. – С. 36].

Пленум ЦК КП(б)У, який відбувся у Москві 23 -26 жовтня 1918 р. визнав доцільним існування центрального військово-революційного (ЦВРК), (до цього часу ВЦВРК), як керівного органу повстання. Він призначався ЦК партії у кількості трьох осіб, а його місце перебування переносилося на територію України [108. – С. 39-40].

Політична ситуація, що склалася того часу в Україні, підготовка протигетьманського повстання і повсюдна селянська війна проти окупаційного режиму, революції наприкінці жовтня в Австро-Угорщині і 9 листопада у Німеччині змусили Леніна змінити свою тактичну лінію. 11 листопада 1918 р. Раднарком РСФРР зобов'язав Реввійськраду Росії протягом 10 днів приготувати

війська до наступу на Україну, а ще через 2 дні (тобто 13 листопада 1918 р.) ВЦВК РСФРР за підписами голови ВЦВК Я. Свердлова, голови РНК В. Леніна і секретаря ВЦВК В. Аванесова затвердив постанову про анулювання Брест-Литовського миру. «Всім народам Росії, населенню усіх окупованих областей і земель. Всеросійський ЦВК цим урочисто заявляє, що умови миру з Німеччиною підписані у Бресті 3 березня 1918 р. утратили силу і значення. Брест-Литовський договір (як і додаткова угода, підписана у Берліні 27 серпня і ратифікована ВЦВК 6 вересня 1918 р.) в цілому і у всіх пунктах оголошується знищеними. Усі включені в Брест-Литовський договір зобов'язання, що стосуються виплати контрибуцій або поступлення територією і областями оголошуються недійсними» [174. – С. 154].

У розвиток цієї постанови «Известия Всероссийского центрального исполнительного комитета» 24 грудня 1918 р. опублікували циркуляр, в якому повідомлялося, що Раднарком РСФРР не визнає Україну самостійною державою і припиняє діяльність її установ і урядових органів у зв'язку з анулюванням Брестського мирного договору. Підписав його заступник наркома закордонних справ РСФРР Л. Кархан. Це ще раз переконливо засвідчило те, що всі розмови більшовиків про національне самовизначення народів Росії були і залишалися пустопорожньою балаканиною [416. – С.32].

17 листопада 1918 р. спільною постановою ЦК РКП (б) і Раднаркому РСФРР було утворено Реввійськграду групи військ Курського напрямку у складі В. Антонова-Овсієнка, В. Затонського і Й. Сталіна. Завуальованість назви і справжню мету цієї Реввійськгради розкриває складова її військ. Крім уже згадуваних українських – сюди було включено кілька російських дивізій. Наприкінці грудня ця група нараховувала 22 тис. вояків командного і рядового складу [229. – С. 246]. Її командувач В. Антонов-Овсієнко звернувся до головнокомандувача збройними силами Росії Й. Вацетіса з пропозицією розпочати наступ на Україну. Отримавши відмову, він у листі 22 листопада до Леніна обґрунтував необхідність негайного наступу на Україну і сприятливі для нього умови [153. –Т. 3. – С. 73]. Зваживши всі за і проти, Ленін пристав на пропозицію Антонова-Овсієнка, але для цього вважав за необхідне декларувати ще ряд запобіжних заходів. Щоб надати такому розвитку подій «національного забарвлення», приглушити розмови про окупаційний наступ більшовицьких військ, ЦК РКП (б), за його вказівкою, 28 листопада 1918 р. благословив створення Тимчасового робітничо-селянського уряду України (ТРСУУ) у складі 7 осіб без реальної влади, власної території і власного народу. До нього увійшли: Г. П'ятаков – голова, В. Аверін, К. Ворошилов, В. Затонський, Є.Квірінг, Ю. Коцюбинський, Ф. Сергєєв (Артем). Місцем перебування його визначили містечко Суджа Курської губернії. Того ж дня ТРСУУ у маніфесті оголосив про повалення гетьманської влади та обіцяв негайно відібрати й безкоштовно передати селянам «всі землі поміщиків з усім живим і мертвим реманентом» [119. – С. 39,41]. 30 листопада 1918 р. ТРСУУ постановив: «1. Організувати Військову раду Української радянської армії; 2. підпорядкувати їй усі збройні сили, які діють на території України. 3. призначити до Військової ради товаришів Сергєєва (Артема), Затонського, Овсієнка-Антонова». [119. – С.47-48, 696].

У конфіденційному листі В. Леніна до головнокомандувача Червоною армією Й. Вацетіса необхідність створення цього маріонеткового уряду обґрунтовувалася позбавленням змоги «шовіністів» України, Литви, Латвії, Естляндії оцінювати більшовицький наступ як окупацію їх території [246. – С. 146].

Наступ більшовицьких військ на терени України розпочався майже водночас зі вступом Директорії до Києва. РСФРР сконцентрувала на кордоні з Україною 86-тисячну багатонаціональну армію з росіян, українців угорців, латишів, китайців, татар [363. – С. 194; 398. – С. 53; 447. – С. 286]. Виходячи з того, що дві українські дивізії нараховували всього 6 тис. вояків, то решту 80 тис. складала окупаційна армія. За оперативними планами Антонова-Овсієнка вона була розбита на дві групи військ. Під приводом надання допомоги українським робітникам і селянам, які повстали проти австро-німецького окупаційного режиму і гетьманської влади, ці групи вели наступ вглиб України у двох напрямках: Ворожба – Суми – Харків та Гомель – Чернігів – Київ. Їм протистояла 40-тисячна армія УНР, у т.ч. 20 тис. регулярних військ Директорії і 20 тис. повстанських загонів [363.- С. 194; 398. – С. 53; 415. – С. 39].

Наступу російських військ передували невеликий, короткочасний, скоріше демонстративний виступ з «нейтральної зони» Першої та Другої українських повстанських дивізій під командуванням М. Кропив'янського й В. Ауссема, в складі яких знаходились відомі з'єднання В. Боженка, В. Примакова і М. Щорса у період боротьби проти гетьманських військ. Починаючи з 21 листопада, ці з'єднання, протягом кількох днів, оволоділи Стародубом, Рильськом, іншими населеними пунктами Чернігівської губернії. За рішенням ТРСУУ від 30 листопада 1918 р. Українські повстанські дивізії були перейменовані у Першу (командувач І. Локатош) і Другу (Н. Бобирьов) Українські радянські дивізії, [405. – С. 291], які діяли у складі так званої Української радянської армії В. Антонова-Овсієнка. У той же день ТРСУУ затвердив декрет і «Тимчасові положення про організацію робітничо-селянської влади на місцях». При чому, організація цієї влади здійснювалась у відповідності з вимогами Конституції Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (до січня 1918 р. називалась Російська Радянська Республіка), [203. – С. 508]. прийнятої п'ятим Всеросійським з'їздом Рад 10 липня 1918 р. Це була перша Конституція радянської держави. Обнародована і вступила в силу 19 липня 1918 р. [203. – С. 488; 119. – С. 44-47].

Наприкінці грудня 1918 р. Новостворена російською більшовицькою владою Українська радянська армія зайняла Клинці, Шостку, Глухів, Новозибків, Куп'янськ, Золочів, Гайворон, Городню, Новгород-Сіверський, а 3 січня 1919 р. - Харків (за іншими даними 1,6 січня) [405. – С. 291; 348. – С. 520; 366. – С. 330].

Наступ більшовицьких військ на Україну став для Директорії головною несподіванкою. Здавалося б тільки вчора спільними зусиллями республіканських військ була повалена гетьманська влада. І враз Україна опинилась у кільці ворожого оточення, найбільшу загрозу якого складала радянська Росія. Директорія намагалася дипломатичними засобами розв'язати цей гордіїв вузол. Між тим, коли Ленін як у вищеназваному листі до Вацетіса, так і у вузькому колі наближених та однодумців визнавав факт окупації України більшовицькими військами, [246.- С. 146], нарком закордонних справ РСФРР Г. Чичерин у

перемовинах з головою українського уряду В. Чехівським всіляко заперечував це. 31 грудня 1918 р. та 3 і 4 січня 1919 р. В. Чехівський звернувся з радіограмою до Раднаркому РСФРР з вимогою припинити наступ більшовицьких військ на Україну. У відповідь на ці три ноти 5 січня 1919 р. Г. Чичерін у радіотелеграмі В. Чехівському заявив: «Перелічені Вами військові частини совітської Росії на Україну не посуваються і навіть не стоять близько її кордону. Ніякого війська Російської Соціалістичної Совітської республіки на Україні немає. Військова акція на Українській території в цей момент проводиться поміж військом Директорії і військом Українського Радянського Уряду, який є цілком незалежний . Поміж Україною та Совітською Росією немає тепер ніяких озброєних сутичок». [419. – С. 35; 415. – С. 39]. Російський нарком звинуватив Директорію, що вона веде боротьбу проти власного народу, який домагається встановлення радянської форми влади в Україні і почала переговори з Антантою про надання їй допомоги у боротьбі з російськими більшовиками. Тобто Чичерин взагалі заперечував факт про втручання Росії у внутрішні справи України як незалежної держави і запропонував для переговорів з цього приводу надіслати до Москви українського представника [180. – Ч.ІІІ – С. 206-208].

Намагаючись остаточно відмежуватися від звинувачення у наступі російських військ в Україну, ще більш підкреслити самостійність і незалежність ТРСУУ, Реввійськрада РСФРР 4 січня 1919 р. реорганізувала групу військ Курського напрямку у так званий Український фронт. 6 січня 1919 р. відбулась розмова між В. Мазуренком і членами Раднаркому РСФРР Х. Раковським і Г. Чичеріним. На його запит вони підтвердили і відповіли, що зараз ніяких збройних сутичок між Росією і Україною не ведеться: «Воєнні операції на українській території проводяться виключно між військом Директорії і П'ятаковським військом»[419. – С. 32-33].

Обговоривши ситуацію, Директорія 9 січня 1919 р. надіслала Раднаркому РСФСР ноту протесту, в якій зазначалося, що у своїй відповіді Г. Чичерін або навмисно приховує правду, або непоінформований про справжній стан справ на місцях: «В районі Харкова (воно й не дивно адже місто уже 3 січня окупували більшовики – Г.П.) оперує регулярне військо Російської армії. Складається воно переважно з китайців, латишів, мадьяр, та почасти руських». Це військо утримується і формується за кошти Російського уряду. Проходячи територією Української Республіки, воно грабує селян і все місцеве населення. Награбоване складають на вози, підвозять до залізничних станцій, вантажать на захоплені поїзди і відправляють до Росії. Представників української влади, осіб української національності латиші і китайці після зв'язного катування без суду і слідства розстрілюють. Всіма цими діями Росія намагається встановити в Україні бажаний їй лад і без усякого на те права безцеремонно «втручається у внутрішні справи українського народу». Запрошуючи мирну делегацію України до Москви, російський уряд умовами перемир'я висуває передачу влади в Україні радам робітничих депутатів, «інакше кажучи, весь трудовий український народ (85% його складає селянство) бажає піддатися владі міського робітничого класу та й то тільки тій його частині, яка зветься «більшовиками», переїхала сюди з Росії під час війни і становить не більше 4% всього населення». Але ж право вирішення

питання про форму влади в Україні належить лише Трудовому Конгресу України. Виходячи з цих передумов, Директорія запитувала російську сторону: «1. Чи згоден уряд Російської Республіки припинити воєнні операції проти Української Республіки та її трудового народу? 2. Коли згоден, то чи зобов'язується негайно вивести своє військо з території України. З свого боку Директорія заявляє, що при виконанні умов виводу російського війська з України уряд Української Республіки готовий приступити до мирних переговорів і товарообміну» Насамкінець Директорія наголосила: «Всяке ухиляння від прямої відповіді або ж мовчанка протягом запропонованих 48 годин, себто до 24 години 11 січня, вона вважатиме за офіційне оповіщення війни з боку Російського уряду Українській Республіці» [180. –Ч. 3. – С. 213-217; 419. – С.32-33; 415. – С. 40-41].

Відповідаючи на ноту протесту Директорії, 10 січня Чичерін у відпрацьованому сценарії відповів, що Раднарком РСФРР «знов підтверджує в найкатегоричнішій формі свою попередню заяву, що серед війська, яке бореться проти Директорії нема ніяких військових частин Російської Радянської Республіки. Тому ваша ультимативна вимога припинення нами військової акції проти Директорії й виводу російських військ з України являється безпредметною» . [180. –Ч. 3. – С. 218-221]. Така відверта брехня чиновника вищого урядового органу роз'яснень не потребує, адже вона стала еталоном більшовицько-комуністичного правління, практикою життя усіх гілок цієї влади. Її і зараз не легко позбутись країнам так званого соціалістичного табору навіть в умовах незалежності. Сьогодні вже нікого не дивують заяви і промови у стінах Верховної Ради, у засобах масової інформації і т.п. наших доморощених – уже своїх урядовців, які вони проголошують протягом 16 років незалежності України. І відбувається це тому, що жоден з них не поніс і, судячи з усього, не понесе будь-якої відповідальності за свої несправедливі дії. Нам лишається, хіба що сподіватись тільки на Божу кару.

Насамкінець Чичерін повторно запросив для вирішення суперечливих питань направити до Москви дипломатичну місію, обіцяючи її членам цілковиту недоторканість, екстериторіальність і забезпечення права переговорного процесу по прямому проводу з Директорією [180. –Ч. 3. – С. 221; 397. – С. 41].

Ще 4 січня 1919 р. головою уряду і міністром закордонних справ В. Чехівським було внесено на обговорення Ради народних міністрів кандидатури Семена Мазуренка (в документі помилково названо Юрія), Анатолія Пісоцького і Миколи Ковалевського на посаду голови дипломатичної місії до Російської Федеративної Республіки. Рада постановила відкласти обговорення цих кандидатур до чергового засідання, але до розгляду цього питання вона так і не повернулася. 11 січня 1919 р. за ініціативою В. Чехівського до Москви було направлено надзвичайну дипломатичну місію на чолі з С. Мазуренком, членом УСДРП (незалежних) [98. –Т. 1. – С. 152, 630, 638]. Згідно наказу Директорії місія С. Мазуренка мала обстоювати три головні засади, по-перше, «Директорія погоджується з встановленням радянської форми влади в Україні, з забезпеченням необхідного представництва у радах українського селянства (тобто систему трудових рад); по-друге, Директорія зберігатиме нейтралітет, підпише з Росією економічний договір і військовий союз для боротьби з добровольцями і

антантівськими військами і, по-третє, взамін мав бути припинений наступ більшовицьких військ на Україну, визнана незалежність Української Народної Республіки» з тою верховною владою, яку встановить Трудовий Конгрес» [415. – С. 41; 419. – С. 33; 180. – Ч.3. – С. 223].

31 січня 1919 р. за підписом В. Чехівського і військового міністра О. Грекова (Греківа), на доповнення закону Директорії УНР від 27 листопада 1918 р., опубліковано закон «Про заклик військових до дійсної служби». Згідно нього до війська призивалися усі громадяни Української Народної Республіки – підстаршини і козаки всіх родів військ та флоту, «народжені з 1 січня 1893 р. до 31 грудня 1898 р., а старшини, лікарі, фармацевти, військові урядовці ... тих же років до 50-річного віку включно». [98. –Т. 2. – С. 430-433].

Але невдовзі в Директорії гору взяли сили, які виступали проти союзу з радянською Росією і за союз з Антантою у боротьбі проти більшовиків, у зв'язку з чим 16 січня 1919 р. Директорія УНР оголосила війну РСФРР.

20 січня О. Греков на засіданні Ради народних міністрів об'явив всю територію «Української Народної Республіки на військовому стані, а Полтавську і Чернігівську губернії – в стані облоги». Проте мирні переговори у Москві продовжувалися і були припинені лише 10 лютого 1919 р. «через їх безрезультатність». [98. –Т. 1. - С. 200, 638].

Головними звинуваченнями на адресу Директорії з боку українця Д. Мануїльського, який представляв РНК РСФРР, стали захоплення у листопаді –грудні 1918 р. козачими частинами П. Краснова Луганська, Дебальцевого, Маріуполя та інших населених пунктів східного Донбасу й інтервенція Антанти на Чорноморському узбережжі. Проте вони виявилися зовсім безпідставними, адже дозвіл на ці акції надав гетьман, що легко довів С. Мазуренко. Натомість Д. Мануїльський вимагав укладення наступального союзу УНР і Росії проти П. Краснова, А. Денікіна і Антанти. Але Мазуренко й надалі домагався визнати за Директорією право на повний нейтралітет, визначити ставлення Москви до повстанських військ, які діяли в Україні, а щодо пропозицій про союз він запропонував узгодити таємний план боротьби з ворогами революційної демократії, залишити поки що відкритими питання про пропуск радянських військ через Україну на Дон та про воєнні дії проти Антанти. Водночас місія погодилася на спільні дії з Москвою проти Кримського кадетсько-есеро-меншовицького уряду на чолі з С. Кримом, але за умови приєднання Криму до України. Досягненню домовленостей на переговорах у Москві заважали дві обставини. По-перше, це непримиренна і жорстка позиція С. Петлюри щодо угоди з Росією, українськими більшовиками, бундівцями і створення коаліційного уряду УНР з представників Директорії і ТРСУУ та його прагнення до одноосібної влади. По-друге, ще більш твердолоба позиція лівого керівництва ЦК КП(б)У і ТРСУУ в особі Г. П'ятакова, який єдиним виходом для повалення Директорії вважав збройні дії. Саме вони своєю непримиренністю отримали перемогу над м'якою і поступливою позицією Винниченка й Чехівського, які змушені були податися у відставку.

Поки переговорний процес у Москві продовжувався, а С. Петлюра і Є. Коновалець збиралися з силами, війська Українського фронту В. Антонова-

Овсієнка фактично безперешкодно і нестримно просувалися вглиб України. 12 січня 1919 р. вони захопили Чернігів, 18 січня вступили до Полтави, 27 січня – до Катеринослава. 24, за іншими даними 28 січня. ТРСУУ очолив Х. Раковський. 1 лютого захоплено Кременчук. 4 лютого, коли більшовицькі війська знаходилися під Києвом, В. Ленін, Г. Чичерін і Л. Красін надіслали Директорії і ТРСУУ радіограму, в якій повідомили, що вони погоджуються на посередництво в переговорах між ними на принципах, запроваджених Директорією. Не зважаючи на вступ 5 лютого 1919 р. більшовицьких частин до Києва, 6 лютого переговори з цього приводу розпочалися у Харкові і тривали до початку березня. Закінчилися вони безрезультатно [351. – С. 284-285; 203. – С. 308; 405. – С. 291-292].

У «Відродженні нації», а у 1949 р. більш поширено у «Заповіті» В. Винниченка писав, що місія С. Мазуренка до Москви була вдалою і закінчилася повним успіхом. Мазуренко підписав з Леніним і Чичеріним договір про самостійність і незалежність України і телеграфно повідомив про це Петлюрі, який приховав його від Директорії. На 5 сторінках заповіту він наводить низку доказів, що такий договір був підписаний. На підтвердження цього факту він наводить свою розмову 1920 р. у Москві з Мазуренком та членами Раднаркому РСФРР, які посвідчили, що такий договір мав місце. Не наводить В. Винниченко лише найважливішого факту, що цей договір він бачив на власні очі. Виходячи з цього, наведені ним словесні докази, документально на підтвердженні і викликають сумнів [180. – Ч. 1. – С. 223-226; 182. – С. 33-39].

Окремо зупинимося на позиціях голови Директорії В. Винниченка, які з кінця жовтня 1918 р. до середини січня 1919 р. були далеко не однозначними. Політичні амбіції, постійні коливання, непослідовність і непевність переслідували його фактично до кінця життя. Як відомо, саму Директорію роздирали протиріччя, йшла відверта боротьба за одноосібну владу. Вона розгорнулася з моменту її утворення поміж В. Винниченком і С. Петлюрою. Перший свято вірив своїм літнім 1918 р. домовленостям з керівниками російської мирної місії в Україні Х. Раковським і Д. Мануїльським про спільну боротьбу з гетьманським режимом в Україні. Більшовики зобов'язалися при цьому виставити на кордоні з Україною надійний військовий заслін, відтягнути на себе певну частину австро-німецьких і гетьманських військ і не втручатися у внутрішню боротьбу в самій Україні. У відповідь В. Винниченко дав згоду сприяти встановленню радянської системи влади в Україні. Заангажований запевненнями Раковського і Мануїльського, він гадки не мав про підступність їх планів. Між тим сценарій їх поведінки був зарання розроблений у Москві спільно з Леніним. Саме таким розвитком подій можна оцінювати вчинки В. Винниченка цього періоду і, зокрема, його відношення до командувача лівобережного фронту полковника П. Болбачана.

Делегація Українського національного союзу, яка прибула, як уже згадувалося, у жовтні 1918 р. до Болбачана з пропозицією приєднатися до протигетьманського повстання, поінформувала його про досягнуті домовленості між Винниченком і представниками РСФРР сконцентрувати на кордоні з Українською державою російські військові підрозділи, щоб відтягнути на себе окупаційні і гетьманські війська і полегшити українським повстанцям розгорнути боротьбу всередині країни. Делегація УНС порадила Болбачану порозумітися з

командуванням більшовицьких військ, які стояли на російсько-українському кордоні і дати згоду на їх спільні дії. Погодившись на протигетьманське повстання, П. Болбачан категорично відмовився об'єднати свої зусилля з більшовиками. Ця відмова поклала початок розвитку конфлікту між ним та УНС і лівими течіями українського політичного руху. Підставою для критики і нападків на діяльність П. Болбачана з боку лівих есерів, соціал-демократів і в тому числі й В. Винниченка, став арешт Болбачаном у Полтаві революційного комітету на чолі з українським лівим есером М. Шинкарем, який опирався на місцевий повсталий елемент, не визнавав влади Директорії і закликав до збройної боротьби з нею [366 . – С. 38].

Між тим більшовицьке керівництво РСФРР, під виглядом організації спільної боротьби з гетьманом, намагалося не допустити встановлення влади Директорії на Лівобережній Україні. У такому ж дусі діяли і російські меншовики, що не зважаючи на заборону командувача, скликали у Харкові «робітничий з'їзд, на якому відкрито закликали до повалення директоріальної влади в ім'я збереження єдиної і неподільної Росії. Болбачан наказав розігнати цей з'їзд у зв'язку з його відкритою антиукраїнською спрямованістю. Така ж доля спіткала і з'їзд Селянської спілки на Полтавщині, скликаний лівими есерами, котрі також закликали його делегатів до збройної боротьби проти Директорії. Наприкінці листопада 1918 р. П. Болбачан видав наказ, в якому заявив, що він не допустить «ніяких рад робітничих депутатів, монархічних організацій і взагалі організацій, що намагаються захопити владу. Підкреслюю, що ми боримося за самостійну демократичну Українську Республіку, а не за єдину Росію, яка б вона не була монархічна чи більшовицька» [366. – С.38].

Винниченка характеризують також його відношення до депутацій з місць, які приїздили у Київ і зверталися до Директорії з проханнями допомогти республіканським військам у боротьбі з більшовицькою навалою та надіслати їм військові підкріплення. В останній декаді грудня 1918 р., наприклад, до Директорії приїхав український губернський комісар Харківщини С. Тимошенко. Він просив надіслати військову допомогу П. Болбачану для оборони Харкова, на який наступають більшовицькі частини. З приводу цього Є. Чикаленко записав у своєму щоденнику, що Винниченко сміявся, кажучи: «Ви самі бачили тих більшовиків?» – «Ні, – каже Тимошенко, – я не бачив, але Болбачан послав просити негайної допомоги, бо через тиждень – півтора большевицька армія захопить Харків», на що Винниченко відповів: «Ви і Болбачан нічого не знаєте, то зовсім не большевицька армія, а місцеві банди; у нас з большевиками умовлено, що вони воювати з нами не будуть, і я в цьому певний». Коли ж Тимошенко виїхав з Києва, то потрапити до Харкова він не зміг, оскільки місто уже було зайняте більшовицькими військами» [424. – С. 209].

8 січня 1919 р. з подібним проханням до Директорії прибула делегація з Полтави на чолі з губернським комісаром П. Чижевським. Але посилати на підмогу було нікого. Єдиною боєздатною силою у Києві залишилися Січові стрільці. Коли ж послати січовиків то і в самому Києві «почнеться повстання з середини», – писав Є. Чикаленко [424. – С. 203]. Перші сумніви про правдивість повідомлення Раднаркому РСФРР закралася в душу Винниченка під час

підготовки 9 січня 1919 р. ноти протесту. Остаточного полудна з його очей спала через кілька днів, коли він, виступаючи на VI з'їзді УСДРП, заявив, що українцям треба зорієнтуватися не на російську систему влади, а на західну – європейську і світову.

Після впертих боїв на Вороніжчині і Харківщині Запорізький корпус 6 січня почав відступати до Полтави. Директорія і її головний отаман С. Петлюра обіцяли надіслати допомогу, але корпус так її і не діждався, правда прибували якісь групи людей, але в бій вони не вступали або відразу переходили до більшовиків. Коли ж дізнавалися, що наступного дня їх буде відправлено на фронт, то відразу розбігалися [366. – С. 319]. Нарешті з Лохвиці прибув піхотний полк під командуванням М. Крата – колишній полковник російської армії, в часи Директорії – старшина, а пізніше генерал – хорунжий армії УНР. За характеристикою командувача особовому складу полку можна довіряти, він боєздатний і надійний, але категорично відмовлявся виступати на більшовицький фронт. Тоді його направили на денікінський фронт. Доїхавши до Костянтинограда, він також відмовився від виконання поставленого завдання. В результаті був роззброєний корпусом [366. – С. 320, 371-372]. Друга спроба допомогти корпусу була зроблена десь близько середини січня, за боїв з більшовиками під Полтавою. На допомогу з Києва було направлено січовий курінь під командою сотника Р. Сушка, але в дорозі він безслідно зник. Існують дві версії його подальшої долі. Перша – курінь був розбитий одним із загонів колишньої «Бригади імені Петлюри», який перейшов на бік більшовиків. Друга – курінь під Полтаву не пропустили, розпропаговані більшовиками робітники-залізничники, які перевели стрілку і відправили поїзд у бік Кременчука [366. – С. 326].

Таким чином, у січні 1919 р. армія УНР переживала не кращі часи, її лави почали швидко танути – це пояснюється як впливом лівих українських партій російської орієнтації, так і чисто суб'єктивними обставинами, коли на бік Червоної армії перейшли великі повстанські об'єднання М. Григор'єва, Н. Махна, Зеленого (Д. Терпила) і дрібніші – Богунського, Живолупа. Завдяки першим двом, авангардний загін П. Дибенка у лютому 1919 р. виріс у Задніпровську дивізію. У боях з білогвардійцями загони Н. Махна відновили радянську владу у Маріуполі й Бердянську. Загони М. Григор'єва звільнили від Антантівських військ Херсон, Миколаїв, Одесу. Напруженою залишалася обстановка в Донбасі, де Південний фронт з перемінним успіхом вів бої з денікінцями. Наприкінці квітня вся територія Наддніпрянської України фактично була окупована більшовицькими військами [246. – С. 147].

Для Директорії розпочався період скитання по світах. Правда, проявилось ще кілька сплесків, сходу її сонця, а решта часу засвідчила захід його. Поговорка чи народна мудрість: «У вагоні Директорія, під вагоном територія», – гранично чітко визначала реалії тогочасного політичного життя та її влади.

Розділ 4

Аграрна політика радянської влади в Україні

4.1. Колонізація РСФРР Наддніпрянської України

Усі питання партійно-політичного, соціально-економічного, національного, господарчого, військового життя України погоджувалися з ЦК РКП(б), Раднаркомом РСФРР та особисто з Леніном. На його розгляд, як кінцевої інстанції, виносилися усі незгоди, протиріччя й непорозуміння в ЦК КП(б)У.

У ході окупації України радянськими військами головним завданням висувалося впровадження, без всяких відхилень, стратегії і тактики російських стереотипів. Відновлення власне більшовицької влади в Україні висувало нагальність термінового поповнення партійних рядів комуністами-організаторами і пропагандистами для ведення наступальної агітаційної роботи серед широких верств українського населення, австро-німецьких окупаційних військ. За порадою Леніна ЦК КП(б)У в листопаді 1918 р. звернувся з відозвою до партійних організацій радянської Росії мобілізувати партійні кадри й направити ближчим часом в Україну сотні більшовиків-комуністів [96. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 467-468].

Місцеві організації РКП(б) великого значення надавали підготовці й утворенню українських комуністичних секцій. Наприкінці листопада – грудня 1918 р. вони були утворені при Московському, Петроградському, Курському, Орловському, Саратовському, інших комітетах РКП (б). 9 грудня 1918 р. Петроградський комітет РКП(б) постановив визнати Українську секцію більшовиків-комуністів, яка діяла у місті партійним органом при ЦК РКП(б) [415. – С. 43].

Українська секція при Курському комітеті РКП(б), зокрема, нараховувала 200 членів партії, що становило третину міської організації [144. – 29 ноября].

Як стверджує дослідниця діяльності Української секції при Петроградському комітеті РКП(б) Л. Степанова, комітети РКП(б) та Української секції оголосили загальну мобілізацію партійних сил в Україну. Туди направлялися, в першу чергу, комуністи-українці. Головним критерієм їх відбору було знання української мови, особливостей місцевої роботи. Відповідаючи на заклик ЦК КП(б)У, одним з перших за цю роботу взявся Чернігівський районний партійний комітет. Він направив Мглинському, Погарському, Середнибудському і Унечському партійним комітетам рознарядку негайно виділити по 5 комуністів з кожної організації і направити їх на роботу в Україну. В їх обов'язки входило ведення агітаційно-пропагандистської роботи і організація радянської влади на місцях. Подібні постанови про мобілізацію і направлення комуністів на роботу в Україну ухвалили також Українські секції при Курському, Московському і Саратовському комітетах РКП(б), а українська секція Петроградського комітету організувала у розпорядження ТРСУУ комуністичний батальйон із моряків-українців. Одночасно із Росії в Україну відправляли тисячами тиражі пропагандистської літератури, декрети Раднаркому, відозви, газети, листівки тощо. У грудні 1918 р. в Москві відкрили Український університет і агітаційні курси, де здійснювали

підготовку політпрацівників для українських військових частин [379. – С. 36; 144. – 29 ноября, 7 декабря; 140. – 1918. – 23 декабря; 415. – С. 44].

Особливо велику роботу в цьому напрямку провели Петроградський комітет РКП(б) спільно з Українською секцією. У середині грудня 1918 р. Петроградська «Правда» помістила відозву Української секції із закликом до українських партійних і радянських працівників зголоситися для відправки на роботу в Україну. 10 січня 1919 р. зібрання секції ухвалило негайно відправити у розпорядження ЦК КП(б)У і ТРСУУ першу групу комуністів-українців [379. – С. 37].

Наявних кадрів українських комуністів було недостатньо, тому разом з ними для роботи на теренах України відряджали також місцевих партійних працівників, які мали досвід організаційної і агітаційно-пропагандистської роботи і, в першу чергу, представників робітничого класу – спеціалістів різнобічних професій: майстри виробничих процесів, металісти, друкарі і складальники друкарень, слюсарі-механіки та ін. Перевага надавалася комуністам, що пройшли відповідну підготовку на курсах Вищої партійної школи та при агітаційно-пропагандистському відділі Петроградського окружного воєнного комісаріату. Протягом 18 і 24 квітня 1919 р. агітаційно-пропагандистський відділ Союзу комун Північної області видав посвідчення й анкети 10-ти комуністам, які направлялися в Україну [415. – С. 45].

Петроградський комітет РКП(б) і його Українська секція проводили ретельний відбір людей, які мали бути відправлені на роботу в Україну. У січні-лютому 1919 р. на їх розгляд було подано 200 заяв працівників різних установ і організацій Петрограду. Після ретельної перевірки дозвіл отримали 120 кандидатур. За підрахунками Л. Степанової, протягом названого періоду на роботу в Україну було відправлено 5 груп загальною кількістю 72 особи [415. – С. 45; 379. – С.37].

Лише у листопаді 1918 р. – січні 1919 р. ЦК РКП(б) відправив в Україну 618 комуністів [415. – С. 45]. У результаті цих заходів ряди партійних і радянських працівників в Україні значно поповнилися.

Які ж завдання вирішував Тимчасовий робітничо-селянський уряд України протягом майже півторамісячного перебування при владі? Його діяльність зводилася до наступного: по-перше, не мудруючи лукаво і «надмірно» не перевантажуючись, він поширював на теренах України декрети, закони, розпорядження і постанови, прийняті за час встановлення радянської влади в Росії, замінюючи в них лише одне слово «Російська» на «Українська», не рахуючись з тим підходять вони для України чи ні. Серед них Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України про організацію Відділу внутрішніх справ; Декрет і положення про організацію влади в центрі і на місцях; Декрет про створення Військової ради Української Радянської армії (30 листопада 1918 р.); Декрет про організацію Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУНК, 3 грудня 1918 р.); Декрет про надзвичайні комісії (27 грудня 1918 р.); Декрет про порядок націоналізації підприємств (11 січня 1919 р.); Розпорядження Відділу внутрішніх справ ТРСУУ ревкомам та радам про ліквідацію буржуазного державного апарату та відновлення радянських органів влади (13 січня 1919 р.);

Після переїзду ТРСУУ з території РСФРР до Харкова, декретом від 6 січня 1919р. (опублікований 14 січня) він проголосив Україну «Українською Соціалістичною Радянською Республікою» [351. – С. 283-285; 415. – С. 45-46]. По-друге, основна його увага була зосереджена на боротьбі за верховенство у владі, яка велася поміж головою уряду Г. П'ятаковим та членом уряду Артемом (Ф. Сергеевим) і дістала назву «Криза голови уряду».

Протиріччя, постійні конфлікти і незгоди в ЦК КП (б)У і ТРСУУ призвели до того, що більшість їх членів виступили проти перебування Г. П'якова на посаді голови уряду. 10 січня 1919 р. з Харкова до Москви на ім'я В. Леніна надійшла телефонограма: «ЦК КП(б)У вирішив, не висуваючи кандидатури із наявного складу уряду і ЦК, запропонувати Вам негайно прислати Християна Георгійовича Раковського. Тільки в цьому разі криза голови уряду, не стане урядовою...» Телеграму підписали члени Президії ЦК КП(б)У (Ф.А. Сергеев), Є. Й. Квірінг і Я. А. Яковлев (Єпштейн) [351. – С. 285].

16 січня 1919 р. ситуація в Україні розглядалася першим питанням порядку денного засідання ЦК РКП (б). Було прийнято постанову відправити в Україну Х. Раковського на посаду голови уряду республіки. На цей час ситуація в Україні настільки загострилась, що того ж 16 січня П'якова було звільнено від обов'язків голови уряду і обрано Артема. Але результати були настільки непереконливими: за звільнення П'якова проголосували 4 члени уряду, проти – 1, утримались – 2; за обрання Артема – 3, проти – 1, утримались – 3, що цей захід не вирішував проблему в цілому. Про це обидва 17 і 18 січня телеграфно сповістили В. Леніну. 19 січня 1919 р. на зустрічі Леніна з Раковським досягнута домовленість про необхідність негайного відновлення єдності в КП(б)У, ліквідації партизанщини на території України, організації там дисциплінованої Червоної армії. Події розвивалися миттєво. Через два дні Х. Раковський виїхав в Україну. 23 січня 1919 р. – брав участь в урядовому засіданні, а 24 січня 1919 р. його одногосно обрали головою ТРСУУ. Ленін у листі того ж дня до Х. Раковського писав: «Шлю вітання, ваш Ленін». В урядовому засіданні брали участь: Артем (Ф. Сергеев), К. Ворошилов, В. Затонський, Є. Квірінг, Ю. Коцюбинський, Б. Магідов, В. Межлаук, Г. Пятаков, М. Рухимович. Тоді ж це рішення підтвердив ЦК КП(б)У [351. – С. 284-285].

Новообраний голова ТРСУУ не приховував намірів Росії щодо України, її геополітичне значення у відродженні «єдиної, неподільної». Як і за часів Хмельниччини, починаючи з Переяславської Ради Наддніпрянській (Східній) Україні відводилася роль периферійної країни тепер уже РСФРР.

Таке ж недоброї пам'яті значення надавалося і маріонетковому Тимчасовому робітничо-селянському уряду України, який було використано як ширму, прикриття для окупації України більшовицькою Росією. Незважаючи на численні заяви наркома закордонних справ Росії Г. Чичеріна, до яких пізніше приєднався і Х. Чаковський, про те, що російські війська на Україну не наступають і що війна там ведеться між військами Директорії і військами цілком незалежного і самостійного ТРСУУ, останній уже в якості голови цього уряду розкрив справжню причину його створення: «1. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України створений за постановою ЦК РКП, є його органом і здійснює

усі розпорядження й накази ЦК РКП безумовно. 2. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, не будучи по суті самостійним, не створив і не збирається створювати свого незалежного командування, назвавши Реввійськграду групи курського напрямку «Реввійськградою Української радянської армії» виключно для того, щоб можна було говорити про радянську армію України, а не про наступ російських військ, тобто продовжувати ту політику, котра започаткована була організацією Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Це перейменування аж ніяк не означало і не означає ніяких суттєвих змін, тим більше, що особовий склад названої Реввійськгради визначений не нами, а центральною установою РСФРР і вона є тією ж самою Реввійськградою групи військ курського напрямку, але отримала тільки іншу вивіску для України» [347. – С. 328; 415. – С. 47].

Виступаючи через кілька днів на засіданні Харківської ради (січень 1919 р.), Х. Раковський підкреслив, що очолюваний ним уряд «продовжуватиме справу революції в Україні доти, доки Всеукраїнський з'їзд Рад, до якого вже готувалися, прийме рішення про те, до кого перейде влада», а у відповідь на заяву представників українських та єврейських соціалістичних партій, які стояли на радянській платформі й «намагалися переконати уряд, що влада в Україні може закріпитися тільки за умови співпраці лівих сил» Х. Раковський на засіданні Київської ради 13 лютого 1919 р. наголосив, що «національні домагання українців не зустрінуть в його особі підтримки» [557. – С.4]. Ось пряма мова колонізатора з колонізованими, хазяїна з рабами.

29 січня 1919 р. ТРСУУ було реорганізовано в Раду народних комісарів, а його відділи перетворені у народні комісаріати (наркомати). Певний час його ще називали ТРСУУ. 7 березня 1919 р., зокрема, Третій Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, заслухавши і обговоривши звіт ТРСУУ, висловив йому повну довіру і схвалив його внутрішню і зовнішню політику», спрямовану на встановлення диктатури пролетаріату й найбільшого селянства і постановив: «Радянський уряд України перестав бути тимчасовим і називається надалі: Робітничо-Селянський уряд Української Соціалістичної Радянської Республіки» [119. – С. 91]. Правда, уже 8 березня 1919 р. в резолюції з продовольчого питання і в затвердженій 10 березня Конституції уряд називається Раднарком [119. – С. 93-96].

Головою Раднаркому УСРР було затверджено довірену особу В.Леніна, Х. Раковського, на урядові посади висунуті відомі російські політичні і державні діячі: М. Подвойський – нарком військових справ; В. Мещеряков – нарком землеробства; О.Ж Шліхтер – нарком продовольства; М. Скрипник – голова Верховної соціалістичної інспекції і нарком державного контролю; В. Антонов-Овсієнко – командувач військами УСРР; Ю. Коцюбинський і Д. Щаденко - члени Реввійськгради. Решта членів уряду українські партійні, радянські і військові діячі, більшість яких отримала вишкіл у радянській Росії: Артем (Ф. Сереев) – нарком радянської пропаганди; К. Ворошилов – нарком внутрішніх справ; П. Жарко – нарком шляхів; В. Затонський – нарком освіти; Ф. Земіт – нарком фінансів; Є. Квірінг – голова Ради народного господарства; Б. Магідов – нарком праці; П. Тутишкін – нарком охорони здоров'я; О. Хмельницький – нарком юстиції. У різні

урядові інстанції, організації, органи радянської влади та міліції були додатково направлені тисячі комуністів з радянської Росії [415. – С. 47-48].

За співробітництво з урядом Х. Раковського на платформі радянської влади висловилися: Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (УПЛСР), Українська партія соціалістів революціонерів (УПСР – центральна течія), Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП – незалежних), Всеукраїнська рада селянських депутатів, Всеукраїнська селянська спілка та ін. Головна їх вимога: «Суверенна незалежна Українська Соціалістична Радянська Республіка в непорушному союзі з іншими соціалістичними Радянськими республіками». Їх позицію активно підтримали губернiальні і повітові з'їзди рад України. Київський повітовий з'їзд рад селянських і робітничих депутатів, засідання якого приходили 24-25 березня 1919 р., привітавши радянську систему влади в Україні, постановив: «1. Трудове селянство, котре на ділі довело свою революційну здібність, яке весь час боролось з контрреволюцією і невпинно йде до соціалізму, буде справді стояти на ґрунті радянської влади і захищати її, але, приймаючи до уваги велику чисельність селянського класу в Україні, заявляє, що всі органи влади, а особливо Ради Депутатів як в центрі, так і на місцях, мають складатися у переважній більшості з селянських представників. З'їзд закликав трудове селянство та фабрично-заводське робітництво до спільної революційної творчості і до непохитного прямування до соціалізму. 2. Радянська влада не повинна підмінятися чиновничо-бюрократичним апаратом, тобто ні комісари, ні коменданти не повинні мати більше права у повітах, ніж Ради Депутатів. Радянська влада мусить бути децентралізованою. 3. З'їзд постановляє докласти усіх зусиль до організації Радянської влади на місцях; повітові з'їзди для виборів органів влади мають скликатися і відбуватися при повній волі виборців, без всяких зловживань з боку адміністрації. Куркулі у виборах не можуть брати участі. 4. Українська Соціалістична Радянська Республіка мусить бути суверенною і ні від кого незалежною, але в міцному союзі з іншими соціалістичними республіками». [419. – С. 82-83; 415. – С.48-49].

Проте, як уже згадувалося ні І, ні ІІ з'їзди КП(б)У на співпрацію з іншими партіями, навіть тими, що визнавали радянську владу, не пішли [113. – С. 190-191; 108.- С. 22, 37]. ІІІ з'їзд КП(б)У, засідання якого, на відміну від перших двох, проходили на території України 1-6 березня 1919 р. у Харкові, на вечірньому засіданні 4 березня в резолюції «Про відношення до дрібнобуржуазних партій» записав, «ніякі узгодження з такими дрібнобуржуазними партіями, як праві есери, меншовики, ліві есери незалежні, українські соціал-демократи та інші неприпустимі» [126. – С. 201].

Окупація України російськими військами на початку 1919 р. внесла корінні зміни також у відносини більшовиків з українським селянством. Як встановлено, проголошений Другим Всеукраїнським з'їздом рад наприкінці 1917 р. декрет про землю, Ленін розглядав як популістську акцію, підступну гру на соціальних інтересах селян, з метою використання їх руху для узурпації більшовиками влади. Ідеї більшовиків, як міна сповільненої дії, спокусили широкі верстви села, які стали заручниками, зняряддям у їх боротьбі за владу. Водночас вони спрямували енергію селянського руху проти поміщиків разом з ними й проти Тимчасового

уряду та про селянської есерівської партії, тобто зафіксували у свідомості селян, що шлях до отримання ними землі відкрили більшовики, а не есери. Це призвело до розколу партії есерів на ліву і праву частини. Саме так розцінив цей підступний ленінський удар англійський дослідник Є. Кар. Виступаючи на другому Всеросійському з'їзді Рад, Ленін заявив, що оголошенням декрету про землю, уряд виконав своє завдання в аграрній сфері, реорганізацію ж сільського господарства мали проводити самі селяни чи в більшовицькому, чи в есерівському дусі, головне, щоб селянство на практиці переконалося, що поміщиків на селі більше немає, тим самим більшовики позбавили своїх опонентів спроб боротися за владу, зруйнували політичні, соціальні й економічні структури старого суспільства, які могли стати на заваді нового комуністичного. Вжиті заходи сприяли переходу влади у більшій частині Росії до Рад, ліквідації Тимчасового уряду, урядових структур, що виникли на окраїнах Російської імперії в тому числі і Української Центральної Ради, розгону Установчих зборів, розпуску регулярної армії, націоналізації близько 1 000 великих промислових підприємств, конфіскації маєтностей великих землевласників тощо.

Але на порозі постала ще небезпечніша, ніж повалений капіталізм, – соціальна стихія у місті й на селі [245. – Т. 1. – С. 560-568]. Проте одна справа проголосити стихію дрібного власника ворогом диктатури пролетаріату і соціалізму, інша – як боротися з нею. Оголошення війни всьому селянству, бо саме воно і було одним з головних дрібних власників – означало цілком прогнозовані наслідки, як це вже сталося в Україні з Тимчасовим урядом, Центральною Радою, короткочасним захопленням влади більшовиками наприкінці 1917 р. – початку 1918 р., Українською державою гетьмана П. Скоропадського, австро-німецькими окупаційними військами та власне вже і з Директорією.

Тому найважливішим завданням Ленін вважав диференціацію селянства, привнесення класової боротьби у середовище самого селянства. Ще на початку ХХ ст. він писав, що для успіху буржуазно-демократичної революції робітничому класу потрібен союз з усім селянством країни, а на етапі соціалістичної революції – з найбільш бідними його верствами. У 1905 р. у праці «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» В. Ленін наголошував на необхідності укладання союзу пролетаріату з менш заможним селянством для спрямування його під приводом боротьби за соціалістичну революцію проти більш заможної частини селян. У реальному житті, на практиці ця теза виявилась помилковою, бо і на етапі так званої соціалістичної революції у ній брало участь все селянство в цілому, яке виступало за ліквідацію великого приватного землеволодіння [245. – Т. 1. – С. 568; 414. – С. 60; 415. – С. 53].

Однак ідея досягнення союзу робітничого класу з найбільш бідним селянством не полишала Леніна. У Росії вона була проведена насильно у життя влітку 1918 р. із створенням комітетів бідноти (комбідів). В Україні у зв'язку з перебуванням при владі спочатку Центральної Ради і запрошеними нею австро-німецькими окупаційними військами, а потім їх ставленика гетьмана П. Скоропадського, якого замінила Директорія створення комітетів бідноти розпочалося під час наступу на терени України російських окупаційних військ наприкінці 1918 р. -

весною 1919 р. За декретом і положенням ТРСУУ від 30 листопада 1918 р. на комітети бідноти покладалися функції органів державної влади у волостях і селах крім тих, де уже діяли ревкоми. При чому в документі особливо підкреслювалося, що вони організуються виключно членами КП(б)У і що до них мають входити тільки прибічники радянської влади, вихідці з найбідніших селян [119. – С. 46].

В основу створення комітетів бідноти було покладено досвід РСФРР. Користуючись цим досвідом, 17 січня 1919 р. ТРСУУ прийняв постанову «Про утворення волосних і сільських комітетів бідноти». Спираючись на російський документ у ній проводилися ідентичні організаційні принципи, права, обов'язки і функції комітетів бідноти. Вони організовувалися повітовими революційними комітетами. Сільські комбідни обиралися у складі трьох осіб на загальних зборах чи сходах селян і були підзвітні волосним комітетам. Волосні – у складі 5-7 осіб на волосних з'їздах і мали подвійне підпорядкування. У продовольчому питанні вони діяли і звітувалися перед вищими продовольчими органами, в адміністративному - перед повітовими революційними комітетами. До обов'язків комітетів бідноти входили: поділ хліба, предметів першої необхідності та сільськогосподарських знарядь, сприяння продовольчим органам у вилученні хлібних надлишків у заможних селян, проведення в життя постанов і декретів радянської влади [119. – С.52-55; 415. – С. 53]. За постановою 14 травня 1919 р. Всеукраїнського виконавчого комітету рад УРСР [155. –С. 189]. (Стосовно назви цього Всеукраїнського органу: 1917 – 1918 рр. – Центральний виконавчий комітет рад України (ЦВК); 1919 р. – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет рад УСРР (ВЦВК); у 1920-1934 рр. – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет УРСР (ВУЦВК); у 1935 – 1938 рр. – Центральний виконавчий комітет УРСР (ЦВК). Компетенція комітетів бідноти як місцевих органів влади значно розширилася. Вони повинні були виконувати роль органів пролетарської диктатури на селі, складати списки господарств за кількістю їдців, землі, засіяної площі, худоби; вести облік зібраного зерна і вилучати у заможніших його лишки відповідно до розпорядків; сприяти організації громадського обробітку землі й об'єднання сільської бідноти у колективи; налагодити контроль за діяльністю радгоспів, колективних господарств та кооперативів, охорону революційного порядку; вести нещадну боротьбу з так званим «куркульським бандитизмом» в розряд якого нерідко зараховувалися численні верстви середнього селянства, з поширенням спекуляції; сприяти мобілізації до Червоної армії, в боротьбі з дезертирством; вести ідейно-політичну і культурно-просвітницьку роботу серед селянства, організувати всебічну допомогу сім'ям червоногвардійців, тощо [245. – Т. 1. – С. 569; 415. – С. 53-54].

Ідею окремої організації сільської бідноти підтримали губернські й повітові з'їзди рад, зокрема: III Лохвицький повітовий з'їзд Полтавської губернії, [484. – 1 лютого], з'їзд волосних земельних відділів Черкаського повіту, I Васильківській повітовий з'їзд Київської губернії. Другий Подільський губернський з'їзд рад у середині травня 1919 р. постановив: «Негайно приступити до створення міцної організації бідноти». Причому головним завданням радянської влади з'їзд вважав дбайливе ставлення до середнього селянства, створення союзу бідноти з середняком проти куркуля, організації «соціалістичного землеробства, тільки за якого

можливе справжнє задоволення всіх потреб трудящих». [85. – Арк. 6, 69].

Проти створення комітетів бідноти, спрямованих на розкол селянства, рішуче виступили українські ліві партії соціалістів-революціонерів (боротьбистів) та незалежників. Незважаючи жорсткий політичний тиск більшовиків, селяни одного з хуторів Василівської волості Полтавського повіту, вважаючи усіх селян рівними, виступили проти організації комітетів бідноти. Більше того, Полтавський губернський комітет КП(б)У у звіті за січень-лютий 1919 р. в ЦК КП (б) визнав на даний час розкол села небажаним, а тому організацію комітетів бідноти вважав несвоєчасною [245. – Т. 1. – С. 569].

В організаційному формуванні комітети бідноти пройшли два етапи. Перший (січень-травень 1919 р.), коли до них обиралося найбідніше селянство. Другий (червень-липень 1919 р.) розпочався з прийняття уже згаданої постанови ВУЦВК рад УСРР від 14 травня, згідно якої право обирати й бути обраними до комітетів бідноти надавалося малозаможному селянству [155. – С. 189].

Комітети бідноти потрібні були більшовикам не лише з ідейних міркувань, не тільки домогтися розколу в середовищі самого селянства, але й для вирішення таких гострих і вкрай необхідних завдань продовольчої та земельної політики. Заради цього вони йшли навіть на непопулярні й непередбачувані кроки, що в кінцевому підсумку призвело вдруге до втрати радянської влади в Україні. Одним з таких непопулярних заходів стала заміна комітетами бідноти вже діючих на місцях рад. Дані про це збереглися в архівах Волинської, де комбідами було замінено 1 528 рад, Київської – 1 113, Подільської – 1 320 і Чернігівської – 1 243 – губерній. Загалом із 16 тисяч виконкомів рад, не менше 5 тис. їх було перетворено у комбіди. Перед вступом денікінців в Україну тут нараховувалося 165 волосних і понад 15 тис. 100 сільських комітетів бідноти [394. – С.19]. За підрахунками П.М. Тригуба, із 1 666 анкет делегатів III Всеукраїнського з'їзду Рад (березень 1919 р.) з'ясувалося, що наприкінці 1918 р. – початку 1919 р. революційні комітети діяли у 65,5% місцевості України, комітети бідноти – у 7,1%. У решті 27,4% анкет відповідь на форму влади відсутня. Можна лише припускати, що там або діяли ради, або органи земельного самоврядування [394. – С.11, 15].

У цілому ж, діяльність комітетів бідноти відчутних результатів не принесла, а спроба внести розкол в середовище селянства, протиставити інтереси бідніших верств решті сільського населення закінчилася політичною кризою радянської влади.

Весною 1919 р. кістлява рука голоду охопила Росію, продовольчі труднощі її сягнули крайніх меж. Задовольнити потреби продовольства всередині країни не було чим. Тому вся увага, всі погляди, всі надії прикуті були до України. Більшовицьке керівництво РСФРР головним завданням висувало необхідність відновлення радянської влади в Україні. Лише таким шляхом можна було отримати доступ до її продовольчих ресурсів. До Першої світової війни українські селяни щорічно вирощували і збирали на своїх полях близько 1 млрд. пудів хліб, значна частина якого вивозилася за кордон і на внутрішній ринок, тобто хліб розглядався як товар, продаж якого був одним із джерел придбання промислових товарів та «задоволення господарчих, побутових і культурних потреб селянства». З Херсонської губернії, зокрема, на ринок вивозилося майже 65% зібраного

врожаю, з Таврійської 60%, Катеринославської – близько 50%. Продовольча криза, яка особливо посилилася в роки війни, хоч і суперечила інтересам селянства проте «своєрідно сприяла розвитку революційних процесів» та змушувала і царський, і Тимчасовий уряд «застосовувати державні форми продовольчого регулювання», [245. – Т. 1. – С. 569-570], які далеко не завжди виправляли становище. Виробники хліба влаштовували спротив таким заходам, які закінчувалися збройними виступами селян, особливо під час австро-німецької окупації. Ще більшої гостроти набуло це питання після окупації України більшовицькими військами й запровадження продрозверстки. Ось що писала з цього приводу Московська рада робітничих і червоногвардійських депутатів у відозві до населення 6 лютого 1919 р.: «Товариші! Перемога повстання робітників і селян на Україні, встановлення у Харківській, Катеринославській, Полтавській губерніях і частині Донецького басейну влади рад відкриває шлях порятунку робітників і трудових мас Росії від голоду і господарської розрухи. Українська червона армія робітників і бідніших селян відвоювала у німецьких імперіалістів і місцевих поміщиків, куркулів і буржуазії дуже великі запаси хліба, м'яса, жирів, цукру, солі, кормів, вугілля, взагалі всього того, без чого голодує, хворіє та вмирає людність наших місць. Запаси продуктів перевищують десятки мільйонів пудів. У цих запасах наш порятунок, наших родин, наших дітей ... Кожний завод, фабрично-заводський комітет, професійна спілка, районна рада і партійний осередок повинні виділити дійсних робітників і послати їх на цю роботу». Вона закликала послати з Москви, Петрограда, Іванова-Вознесенська в Україну «кілька сотень діяльних робітників» для заготівлі продовольства і відправки його в Росію. «Порятунок від голоду, від розрухи, – закінчувалася відозва, – у наших руках!» У такому ж дусі опублікована 26 лютого 1919 р. стаття в газеті «Правда». У ній повідомлялося, що в Україні близько 200-300 млн. пудів хлібних лишків, що, за неперебільшеними даними, вона ще до весни може дати голодуючим півночі і центру, окрім хліба: «Близько 200 тис. пудів мороженого м'яса, до 200 тис. пудів сала, 300 тис. пудів сухих овочів, значну частину картоплі, близько 7 млн. пудів цукру, цукерні вироби і небагато пшона». Частину продуктів: 175 вагонів хліба і близько 2 млн. пудів цукру уже вивезено. Зараз вантажать 392 вагони солі і 275 вагонів інших продуктів. У статті зазначалося, що це лише невелика частина продуктів, «на котру має право рахувати Совітська Росія. Головне продовольче завдання, яке стоїть перед Совітською Росією на Україні, далеко ще не вирішено. Треба якнайшвидше і як в найбільшій кількості одержати в Україні хліба і м'яса. До розв'язання цього питання ми тільки що приступаємо» [415. – С. 50-51].

Які ж шляхи розвитку продовольчої політики у Республіці бачилися партійному і радянському керівництву Росії й України? Про це дізнаємось з виступу наркома продовольчих справ українського уряду О. Шліхтера на III Всеукраїнському з'їзді Рад, засідання якого проходили 6-10 березня 1919 р. у Харкові. Головним завданням він вважав не налагодження виробництва, а розподіл продовольства, заміну капіталістичного товарообміну на соціалістичний продуктообмін, для чого необхідно провести «колосальну роботу з обліку всіх основних продуктів, що будуть вироблені народною працею» [125. – С.109]. З виступу Шліхтера стало зрозумілим, що про продуктообмін йдеться скоріше у

теоретичному плані, тоді як Наркомпрод прагнув фактично вирішити найбільш гостре, важке і термінове питання шляхом «викачки в міру можливості якомога більшої кількості хліба у надзвичайно стислі терміни» [125. – С. 114]. Зважаючи на це, будівництво продовольчого апарату «пропонувалось розглянути як класовий захід», а самі продоргани повинні бути «пронизані зверху донизу принципом панування диктатури пролетаріату і селянської бідноти» [125. – С. 110]. Продовольча політика у всіх питаннях і саме головне у продовольчому, «повинна ставитися твердо і ясно», - наголошував нарком. Ми ні перед ким не маємо звітуватися, що «навіть у ситці ми відмовляємо тому, хто є нашим класовим ворогом» [125. – С. 117]. Саме у відношеннях з куркулями усі засоби будуть добрими... «Якщо потрібно стягувати будемо стягувати, якщо потрібно зовсім задушити будемо душити» [125. – С. 117-118].

Продовольче питання настільки було болючим для селянства, що до участі в його обговоренні записалося близько 80 делегатів. Представник боротьбистів – партії найбільш прихильної до комуністів, К. Тараненко заявив: «Ми не бачимо того конкретного плану, який необхідно відразу ж провадити в життя. Ми чули тільки про план вибивання – і більше нічого», [125. – С. 119], а делегат Лопандя наголосив: «Для того щоб селяни віддали хліб «треба не тільки дати у село зброю ... самим вірним засобом буде дати товари першої необхідності: залізо, шкіру, мануфактуру, і тоді все буде завалене хлібом» [125. – С. 123]. На з'їзді голосувалися дві резолюції: лівих есерів і комуністів. Не дивлячись на висловлену критику, перемогла остання. З'їзд затвердив державну монополію на заготівлю хліба, введення твердих цін і підкреслив, що їх реалізація може бути забезпечена «продовольчими заходами класової боротьби, побудованими на принципах диктатури пролетаріату і селянської бідноти». [125. – С. 146; 228 – Т. 1. – С. 570-571]. Для успішного вирішення продовольчого питання найважливішим завданням з'їзд вважав також масову організацію комітетів бідноти.

12 квітня 1919 р. РНК УСРР затвердила Декрет «Про розверстку надлишків урожаю 1918 р. і попередніх років», який знаменував перехід до примусових, насильних методів заготівлі хліба та шляхом направлення в українські села російських робітничих продовольчих загонів. Наприкінці 1918 р. – весною 1919 р. тільки з Москви в Україну та у південні губернії Росії було направлено 210 продзагонів у складі понад 6 тис. робітників [264. – С. 39]. Всього ж у 1919 р. українських селян грабували 87 загонів із Петрограда, Москви, Іваново-Вознесенська, Кронштадта, Шуї, Володимирської, Нижньоновгородської, Смоленської та інших губернії РСФРР, які налічували понад 2,5 тис. бійців [264. – С. 40; 249. – С. 385-386] (за іншими даними 46 продзагонів чисельністю 1500 бійців.) [245. – Т. 1. – С. 571]. Навесні 1919 р. формування робітничих продзагонів розпочалася і в Україні. Вони діяли у Донбасі, Катеринославській, Київській, Миколаївській, Одеській, Харківській, Чернігівській та інших губерніях. У першому півріччі партійні і профспілкові організації України направили до них 5 тис. робітників [264. – С. 45; 231. – С. 385].

Проте хліба майже не добавилося. Значну лепту в цю справу вніс також продовольчий апарат, що розрісся до неможливих розмірів і перетягував на себе багато витрат. За планом у 140 млн. пудів вдалося зібрати – за кращими

показниками - 10,5; за даними О. Шліхтера – 8, Х. Раковського – 4-5 млн. пудів [245. – Т. 1. – С.571].

Таким чином, у 1919 р. і на Україні «законодавчо було закріплене воєнно-комуністичне відчуження селянина від результатів його праці, значно підірвана система ринкового обміну між містом і селом, встановлено централізований збір і розподіл продовольства через державний апарат... [245. – Т. 1. – С. 571].

Головним лозунгом цього періоду став «грабуй і відбирай» або «розділяй і владарюй». Одним словом, ленінська ідея привнесення класової боротьби в середовище селянства, замість простого товарообміну між містом і селом, твердо й надовго стала основним змістом радянської соціально-економічної політики.

4.2. Тотальний наступ більшовиків на українське селянство

У 1919 р. політика більшовиків щодо вирішення земельного питання кардинально змінилася. Ще 28 листопада 1918 р. створений ЦК РКП (б) Тимчасовий робітничо-селянський уряд України у маніфесті планував негайно відібрати і безкоштовно передати селянам «всі землі поміщиків з усім живим і мертвим реманентом» [119. – С. 41]. Така постановка питання безсумнівно зустріла схвалення селянства і забезпечила більшовикам його підтримку. Користуючись багатим досвідом Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, ТРСУУ поширив на терени України все її законодавство, що призвело до відчутних змін в аграрній програмі, починаючи з обнародування 25 січня 1919 р. славнозвісної декларації. «Соціалістична революція в Україні, – говорилося в ній, – є, як і Жовтнева революція в Росії, одночасно революцією робітників проти капіталу і селян проти поміщиків і куркулів. Паралельно з націоналізацією в галузі промисловості проводиться конфіскація поміщицьких, куркульських і монастирських земель для передачі їх у розпорядження малоземельних і безземельних селян. Культурні землевласницькі господарства оголошуються надбанням усього народу і залишаються у віданні Народного комісаріату землеробства.

Для піднесення продуктивності сільськогосподарської праці й полегшення важкого становища селянства, Радянський Робітничо-Селянський уряд буде сприяти поширенню колективної, громадської обробки землі, з постачанням села насінням, технічними засобами і сільськогосподарськими знаряддями, необхідними для ведення суспільних господарств. Планомірна організація комуністичного виробництва немислима без планомірної організації розподілу продуктів. Одержавлення торгівлі і заготівля предметів першої необхідності є суттєвим завданням Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України». [119. – С. 57, 59]. Поширене цитування цього документу викликано необхідністю порівняти і підкреслити зміни, що вносилися більшовиками після проголошення II Всеросійським з'їздом рад 27 жовтня 1917 р. «Декрету про землю» [281. – С.22-25]., Закону про соціалізацію землі, прийнятого III Всеросійським з'їздом рад 18 (31) січня 1918 р. і остаточно затвердженого ВЦВК РСФРР 27 січня (9 лютого) [97. – Т. 1. – С. 17-20, 406-419]. У зв'язку з окупацією території України австро-німецькими військами і відступом більшовиків, його було обнародовано II Всеукраїнським з'їздом рад у Катеринославі 19 березня 1918 р. під назвою

«Тимчасове положення про соціалізацію землі» [131. – С. 77-89] та у згадуваному, Маніфесті ТРСУУ [119. – С. 41]. Якщо у декреті і законі про соціалізацію мова йшла про те, що поміщицька власність скасується негайно і вся земля «без всякого викупу» надається селянам, а у Маніфесті «про безкоштовну» передачу землі селянам, то у декларації ці слова взагалі вилучені, а земля передавалась тільки безземельним і малоземельним селянам, [119. – С.59], тобто виключно бідності, а решта землеробів взагалі позбавлялася права її одержання. Власне 1919 р. особливий період у діяльності більшовиків, коли вони розробили систему воєнно-комуністичних заходів (червоний терор, червоногвардійська атака на капітал, запровадження командно-адміністративної системи, прискорення й насильства у проведенні в життя аграрної програми), спрямованих на перетворення території України у дослідний полігон соціалістичних експериментів, «що переросли в жорстоку й кровопролитну громадянську війну, спочатку проти капіталу, буржуазії і поміщиків, а потім у війну з власним селянством» [415. – С. 3-4].

Головним завданням в Україні у 1919 р. більшовики вважали повсюдну організацію радянських господарств і комун, колективного та інших видів громадського обробітку землі. Для проведення його в життя 14 лютого ВЦВК РСФРР затвердив «Положення про соціалістичний землеустрій та про заходи переходу до соціалістичного землеробства», розробленого на основі постанов І Всеросійського з'їзду земельних відділів, комітетів бідності і комун, засідання якого проходили у Москві з 11 по 20 грудня 1918 р. [97. – Т. 4. – С. 371-389; 285. – С. 341-342]. За ним замість соціалізації землі оголошувалася її націоналізація. Приватна власність на землю скасовувалася. Створювався єдиний державний фонд, який передавався у розпорядження Народного комісаріату землеробства. Повна перевага надавалася організації радянських господарств, комун і громадському обробітку землі, одноосібне господарство проголошувалося рудиментарним, тимчасовим і відживаючим.

Якщо в Росії, де з кінця 1917 р. і весь 1918 р. йшов процес зрівняльного розподілу поміщицької землі, в результаті чого головні вимоги Закону про соціалізацію землі були реалізовані і значна частина селян перейшла в розряд середняка, то в Україні, де перерозподіл землі тільки розпочався і був перерваний австро-німецькою окупацією, а потім і відновленням поміщицького землеволодіння в Українській Державі гетьмана П. Скоропадського, боротьба за землю та її перерозподіл складала основу селянського руху, який всі надії на його здійснення покладав на радянську владу. На численних з'їздах, мітингах, сільських сходах і зборах, стверджує радянська історіографія, селяни вітали комуністичний уряд України, висували вимоги про негайну безкоштовну передачу всіх земель трудовому селянству, планомірне будівництво радянських і колективних господарств, постачання і забезпечення їх насінням, технічними засобами, сільськогосподарськими знаряддями, ухвалювали спеціальні резолюції про шляхи вирішення земельного питання [119. – С. 39-43; 415. – С. 3-4]. Це простежується у постановах, резолюціях і рішеннях І Київського губернського з'їзду рад (26-27 лютого 1919 р.), загальних зборів селян Олександрівки Валківського повіту Харківської губернії, наказів Каховської (22 лютого) та

В'язівської (26 лютого) волосних рад селянських депутатів Павлоградського повіту Катеринославської губернії делегатам на III Всеукраїнський з'їзд рад [119. – С.234, 349-350, 352-354, 389-400, 448-449]. Характерний у цьому плані наказ Василівського волосного з'їзду селянським делегатам на Полтавський губернський з'їзд рад, що мав відбутися 25 березня 1919 р. Зобов'язавшись підтримувати і виконувати усі постанови ЦВК рад та Робітничо-селянського уряду України, селяни вимагали від делегатів підтримки закону про зрівняльний розподіл землі між трудовими масами, не чинити перепон організації обробітку землі гуртками-артілями, але їх створення мало бути тільки «добровільним і земля артільям надавалася б за нормами нарівні з іншими» [119. – С. 408; 415. – С. 3-4]. Вилучення ж значних масивів землі з розподільчого фонду України у відповідності з «Положенням» РСФРР виявилось для українських селян повною несподіванкою.

Ініціаторами форсованого будівництва в Україні радгоспів і комун, запровадження громадського обробітку землі виступили секретар ЦК КП(б)У Г. П'ятаков, голова РНК УСРР Х. Раковський, нарком землеробства В. Мещеряков і його заступник Н. Плюсніна. Для пропаганди переваг колективного господарства над індивідуальним широко використовувались інформаційна література видавничого відділу Наркомзема РСФРР 1918-1919 рр. і, зокрема, «Инструкция и положения о коммунах», «Нормальный устав сельскохозяйственных производителей коммун», «О товарищеском земледелии» (Наркомзема), брошури П. Гурова, П. Дишлера, Я. Жигура, І. Майорова, В. Мерещякова, О. Ніколаєва, О. Устинова. У 1919 р. на Україні були видані і перевидані брошури П. Гурова «О сельскохозяйственных коммунах» [411. – С. 88]., В. Мещерякова «Земельная политика коммунистов», «О земле», «О сельскохозяйственных коммунах», Н. Плюсніної «Сельскохозяйственная коммуна и ее значение» та ін. В. Мещеряков, зокрема, виступив активним пропагандистом повсюдного створення в Україні радгоспів і комун, а видавничий відділ Наркомзему Росії закликав українське селянство відмовитися від зрівняльного поділу, якого селяни, особливо біднота Великої Росії, давно уже позбулися» [317. – С.2]. Такої ж позиції дотримувалися і член НКЗ РСФРР, а у зазначений період працівник Наркомзему України Н. Плюсніна, яка писала, що Україна не повинна дробити землю, а «обробляти її, зберігаючи господарство цілим – комунами, артільями, спілками і гуртками» [346. – С. 11]. Більшовики, направлені ЦК РКП(б) у розпорядження ЦК КП(б)У, а останнім на відповідальні посади в НКЗ УСРР, намагалися провести свої задуми в життя, не зважаючи навіть на те, що селянство України ні економічно, ні політично не було готове до громадського обробітку землі, а тим більше, до організації комун, які не користувалися його довірою, починаючи з короткочасного першого періоду радянської влади в Україні наприкінці 1917 р.- початку 1918 р. Тоді в Україні було організовано 250 радгоспів [182. – С. 25] і понад 150 колективних господарств, серед них лише 17 комун або 13,3% загальної кількості [414. – С. 72]. Пробним каменем цих ініціатив стала робота І Харківського губернського з'їзду рад робітничих і селянських депутатів, засідання якого проходили 17-19 лютого 1919 р. Заслухавши доповіді наркомзема В. Мещерякова «Про основи земельної політики» і «Положення про

соціалістичний землеустрій та про заходи переходу до соціалістичного землеробства» РСФРР, з'їзд у резолюції з земельного питання постановив: « Найголовнішим завданням земельної політики є перехід від одноосібного господарства до товариського. Радянські господарства, комуни, громадський обробіток землі та інші форми товариського землекористування є найкращими засобами для досягнення соціалізму в землеробстві, тому на одноосібне землеробство треба дивитися як на тимчасове і відживаюче». Конфісковані землі за рішенням з'їзду першочергово розподілялися серед колективних господарств і в другу чергу – для потреб одноосібних землекористувачів. Причому з'їзд зобов'язав земельні відділи «енергійно роз'яснювати й проводити в життя організацію громадського обробітку» і на цих землях [119. – С. 238-241; 415 – С. 77]. Резолюції з'їзду розіслали у всі губернії України.

Справедливе, за традиціями і переконаннями, вирішення земельного питання увесь час було на слуху у селян, тим більше, що владні структури уже неодноразово їх обманювали впродовж 1917-1918 рр. Не встигли більшовики у новому, 1919 р., продумати можливі підходи, усі варіанти і шляхи навертання селян до соціалістичного землеробства, як останні внутрішньо, інтуїтивно відчували новий обман, майбутні земельні негаразди і, передчуваючи це, намагалися будь-якими заходами попередити лихоліття. Та й чутки про наміри, постанови й резолюції, скажімо того ж Харківського з'їзду, миттєво рознеслися і долинули у найглухіші закутки України. 21 лютого голова РНК УСРР Х. Раковський отримав з Олександрії поширену телеграму-резолюцію радянських повстанських загонів Херсонщини і представників від волостей прифронтової зони стосовно скликання III Всеукраїнського з'їзду рад, шляхів вирішення земельного питання тощо. Повстанці зазначали, що вони визнають єдиною і народною владою – радянську, «але вибрану вільно без насильства з будь-якого боку». Вони вимагали рівного представництва для робітників і селян на з'їзді, негайного проведення в життя закону про соціалізацію землі, затвердженого II Всеукраїнським з'їздом рад, об'єднання більшовиків з українськими лівими есерами, вважаючи, що « об'єднання радянського революційного фронту зможе привести до знищення всесвітнього капіталізму і встановлення царства праці», протестували проти арештів членів лівоесерівської партії. Подібні вимоги прозвучали також в рішеннях II з'їзду 35 волосних селянських і робітничих рад Гуляйпільського району і повстанців-махновців. З'їзд постановив, що вся земля має перейти до рук трудового селянства за принципом «земля – нічия і має належати тим, хто її обробляє і перейти у користування трудового селянства України по зрівняльно-трудовій нормі» [245. – Т. 1. – С. 576; 42. – Арк. 95; 45. – Арк.195].

Однак резолюції Харківського з'їзду стали керівництвом до дії партійних і радянських органів. Вони лягли в основу роботи III з'їзду КП(б)У, що відбувся 1-6 березня 1919 р. і без будь-яких змін затвердив харківські резолюції. Він доручив ЦК партії розробити проект «Положення про соціалістичний землеустрій та про перехідні заходи до соціалізму в землеробстві» і подати його на розгляд III Всеукраїнському з'їзду рад [126. – С. 202-204]. Виходячи з цього, стверджувати, що III з'їзд КП(б)У, який лише дослівно повторив резолюції харківського з'їзду, виступив ініціатором колективного господарства є не що інше, як фальсифікація

історичного процесу.

Земельне питання широко й активно обговорювалося на III Всеукраїнському з'їзді рад, засідання якого проходили у Харкові 6-10 березня 1919 р. За погодженням з Г. П'ятаковим і Х. Раковським, ідеологом лівацьких перегинів у земельній політиці виступив наркомзем В. Мещеряков. У преамбулі він запевняв, що підтримує ідеї зрівняльного розподілу землі, будівництво радянських господарств у розумних межах, дотримання принципу добровільності при створенні комун й інших колективних об'єднань, але в основній частині виступу перейшов до характеристики переваг соціалістичного сільськогосподарського виробництва. Він закликав делегатів після повернення на місця переконати селян, що із зрівняльним розподілом вони довго не проживуть, що дрібне господарство неминуче призведе до продовольчої кризи і голоду «не тільки в Росії, а й на Україні». Єдиний вихід з цього становища, «єдина можливість поставити землеробство на необхідну висоту – це перейти від одноосібного господарства до господарства громадського, товариського, соціалістичного» [125. – С. 151-152].

Опонентами позиції більшовиків виступили ліві есери. Вони доводили шкідливість і поспішність комуністичного курсу «націоналізації землі й переходу до усуспільнених форм землеробства». У представленій з'їзду резолюції соціалісти-революціонери наголосили, що запропонований більшовиками-комуністами курс розвитку сільськогосподарського виробництва направлений проти інтересів трудового селянства, що політика насадження радянських господарств і економій веде до застосування найманої праці, а в кінцевому результаті до створення класу державних батраків. Не допоможе вирішенню земельного питання також штучне і насильницьке створення комун. Націоналізація землі, що планується на заміну соціалізації, масова організація радгоспів і комун «з одного боку, лишає трудове селянство значної долі поміщицької землі, кров'ю завойованої ним у ході революційного повстання, а з іншого – узаконює експлуатацію праці змінивши попереднього господаря землі, поміщика, новим більш сильним – державою» [245. – Т. 1. – С. 573; 125. – С. 194].

До президії з'їзду і особисто Мещерякову було передано десятки записок, в яких висловлювався протест проти більшовицьких вимог про масове створення радянських економій і комун, тим більше, що значна частина делегатів – селян привезли на з'їзд накази виборців про негайне впровадження в життя закону про соціалізацію землі. Тому прибічники соціалістичної перебудови сільського господарства запропонували Наркомзему УСРР підготувати і направити на місця агітаторів для пропаганди і роз'яснення суті радгоспів і комун, оскільки селяни на їх думку взагалі не розуміють причини і доцільності їх створення [125. – С. 191]. Ці обставини змусили керівників з'їзду, ініціаторів соціалістичних перетворень на селі та їх прибічників запропонувати делегатам затвердити, в основному, положення про соціалістичний землеустрій, щоб передати його на доопрацювання ЦВК Рад України, що й було ухвалено з'їздом [245. – Т. 1. – С. 573]. Саме тому ЦВК лише 26 травня 1919 р. схвалив «Положення про соціалістичний землеустрій та про заходи переходу до соціалістичного землеробства». За незначними правками, воно повторювало відповідне «Положення» ВЦК РСФРР, мінялася фактично лише аббревіатура – РСФРР на УСРР [107. – С. 34-50].

Виступаючи на III Всеукраїнському з'їзді рад, представники лівих есерів звинуватили правлячу партію у становленні й запровадженні диктатури більшовиків – комуністів, які піддали переслідуванню всі інші революційні сили замість того, щоб залучити їх до спільної творчої праці. Український лівий есер Стрельцов, зокрема, у своєму виступі зазначив, що комуністи піддали остракізму, взяли курс на «переслідування усіх інших партій, котрі стоять в опозиції, але ні скільки не стоять проти радянської влади, як такої. Я кажу про партію Українських лівих есерів, тобто партію революційного соціалізму, яка має, як би ви не говорили, глибоке коріння у трудовому селянстві...» Ще різкіше з цього приводу висловився лівий есер Шелонін, наголосивши, що агресивність, нетерпимість більшовиків до інших революційних сил і особливо до лівих есерів не має меж: «Мало того, що вони абсолютно штучно видалили з усіх Рад представників харківських лівих соціалістів-революціонерів..., спустили весь репресивний апарат на нашу партію, ... закривають газети, арештовують наших товаришів, і нещодавно були випадки, коли у Куп'янську і Вовчанську було розстріляно понад 20 членів нашої партії». Він повідомив, що на сьогодні у Харківській і Катеринославській тюрмах заточені стійкі борці за революцію Карелін і Саблін – ватажок партизанських загонів і вимагав, «щоб з'їзд ухвалив постанову про негайне звільнення усіх лівих есерів, які перебувають у тюрмах різних міст».[125. – С. 51-52].

Особливо великий резонанс серед делегатів-селян викликав виступ з земельного питання одного із знаних учасників махновського руху кінця 1918 – початку 1919 рр. Чорнокнижного. Він закликав до необхідності уникнення помилок в Україні у методах запровадження комун, як це відбувалося в Росії. На його переконання, це питання треба вирішувати, виходячи з практики життя, а не теоретичних розрахунків. Чорнокнижний наполягав на тому, щоб «селянам, які до того часу самотужки вели своє господарство, самим надали право розпоряджатися землею, як вони хочуть на місцях, хоча б на цей єдиний сезон – у протилежному випадку і селяни, і робітники залишаться без хліба. Кажуть, що наше сільське господарство розрушене: не вистачає знарядь і т.д., а повинен сказати, що тут є маленьке перебільшення. Дійсно, дещо поламає і коней не вистачає, але все-таки, якщо селянам дати землю і сказати, що стільки ви напрацюєте, стільки буде ваше, то, безумовно, вся земля буде засіяна». [125. – С. 178]. Насамкінець він вніс пропозицію надати селянам право самим розробити проект резолюції з земельного питання на основі наказів виборців. Проте його пропозиція не знайшла підтримки. Повернувшись зі з'їзду, Чорнокнижний виступив ініціатором скликання чергового, III з'їзду представників від 72 волостей Бахмутського, Олександрівського, Бердянського і Павлоградського повітів, 3-ї Задніпровської бригади та ще трьох повстанських полків Червоної армії. З'їзд відбувся 10 квітня 1919 р. у с. Гуляй-Поле. Делегати обговорили політичну ситуацію в Україні, земельне й продовольче питання. У резолюції з'їзду зазначалося, що делегати прийшли до своїх рішень «без тиску якої б то не було політичної партії», після всебічного обговорення. У ній також констатовалося, що «становище України і Великої Росії характеризується захопленням влади політичною партією «комуністів-більшовиків», яка не зупиняється ні перед якими заходами для

утримання і закріплення за собою державної влади». Делегати підкреслили, що «ІІІ Всеукраїнський з'їзд Рад не став дійсним і вільним виразником волі трудящих, вони протестували проти реакційних заходів більшовицької влади, які застосовувались комісарами і агентами надзвичайок, що ЧК перетворилось у знаряддя для придушення трудящих». Резолюція вимагала проведення «соціалізації землі, фабрик і заводів, докорінної зміни продовольчої політики, заміни реквізиційних загонів правильною системою товарообміну між містом і селом, створення широкої мережі споживчих товариств і кооперативів, повної свободи преси, зборів всіх лівих політичних течій, недоторканості членів цих партій. Диктатури якої б то не було партії категорично не визнаємо. Лівим соціалістичним партіям надаємо (право) вільно існувати лише як провідникам різних шляхів до соціалізму, але право вибору залишаємо за собою», – завершувалася резолюція [245. – Т. 1. – С. 578]. Такі об'єктивні вимоги селян прозвучали в ухваленій останові.

Однак більшовицько-комуністична влада, яка все більш укоренялась в Україні, ніякої уваги на подібні постанови, резолюції та заяви селян не звертала. 19 травня 1919 р. В. Мещеряков подав на розгляд ЦВК Рад України проект «Положення про соціалістичний землеустрій...», затверджений, як уже згадувалось, 26 травня. У виступі він наголосив, що Україні немає сенсу повторювати увесь шлях радянської Росії з кінця 1917 р. до кінця 1918 р., де з самого початку частина землі була пущена у зрівняльний розподіл, а інша залишена для радянських господарств, що створювало надію на можливість забезпечення хлібом міське населення, Червону армію та голодну Північ. Така політика диктувалася необхідністю «мати, щоб то не було, свій хліб, тобто хліб, котрий не довелось б вибивати всілякими шляхами із селянства.» [415. – С. 78-79]. У питанні про комуни наркомзем Мещеряков запевнив ЦВК, що організація їх в Україні не викликає заперечень і протиборства селянських верств. Тут немає злісної агітації проти комун. Тобто Мещеряков, як у кривому дзеркалі, прикрашав справжнє становище, змалював райдужну картину «згоди» українського селянства на колективний обробіток землі, приховував факти насильницької організації комун, виділення значних земельних площ для радянських господарств і економій, створення для майбутніх колективних утворень великого резервного фонду. Такий підхід викликав невдоволення селян земельною політикою радянської влади. Воно ще більше посилювалось насильницьким створенням комун, факти якого на той час були виявлені у Донецькій, Полтавській, Харківській, Чернігівській та інших губерніях України [415. – С. 78-79]. У заключенні на документи про створення колективного господарства повітовий земельний відділ зазначав, що його Статут не відповідає принципам соціалістичного землевпорядкування, в ньому проводяться ідеї про право власності на землю, закону про соціалізацію землі, про неприпустимість оренди цих земель тощо. Або влаштовувався інший сценарій, скажімо викликає повітовий організатор ініціативну групу, яка оформляє документи на реєстрацію сільськогосподарської артілі, товариства спільного обробітку землі чи супруги і повідомляє їх, що запропонована ними форма об'єднання у даній місцевості не може бути зареєстрована, бо на неї вже використаний ліміт, а тому усі документи

потрібно переоформити на комуну, тільки тоді вона буде зареєстрована. Бували й інші форми такої реєстрації. Отримує, наприклад, ініціативна група документи про реєстрацію колективу, а у графі «форма об'єднання, замість артілі чи ТСОЗ, написано комунa». У відповідь на з'ясування цього непорозуміння секретар чи діловод, вибачаючись, говорив, що до документу вкралася досадна помилка. Ви поки що працюйте, а потім ми виправимо. Аналіз архівних матеріалів, інших джерел свідчить, що із 511 офіційно зареєстрованих Наркомземом УСРР колективів (за даними заступника наркомзему Н. Плюсніної, направленими 4 липня до Москви, комун було 251, 37 з яких у списках реєстрації не виявлені) [83. – Арк. 378]. 173 комун або майже 80,5% було створено шляхом примусу [415. – С. 94]. Дії В. Мерещякова спрямовані на організацію якомога більшої кількості радгоспів і комун формально були піддані критиці ЦК РКП(б) та Вищої ради народного господарства (ВРНГ) РСФРР. Це питання 25 червня 1919 р. було розглянуто на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, де діяльність Мещерякова на посаді керівника Наркомзема УСРР (він також був членом Політбюро) дістала підтримку і схвалення Г. П'ятакова і Х. Раковського. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення повідомити ЦК РКП(б) і ВРНГ РСФРР, що нарком В. Мещеряков у питаннях будівництва радянських господарств і комун діє у відповідності з повноваженнями ЦК КП(б)У [3. – Арк. 1].

Становище ускладнювалось тим, що ідею переходу до соціалістичних форм господарювання підтримали, під тиском партійних органів і їх каральних підрозділів, окремі з'їзди рад, губернські і повітові земельні відділи, інші структури радянської влади. Рішення про організацію якомога більше радгоспів і комун прийняли Київський і Харківський губземвідділи, а Херсонський – взагалі ухвалив 24 березня 1919 р. віддати під організацію радянських економій і радгоспів усі конфісковані маєтки, але уже в травні уточнив своє рішення про влаштування радгоспів у 250 з 500 конфіскованих приватновласницьких маєтностей [225. – С. 86; 101. – С. 73]. За повсюдне створення радгоспів і комун висловилися Борзненський – Чернігівської, Валківський – Харківської і Херсонський – Херсонської губерній повітові з'їзди рад [101. – С. 58; 92. – С. 268; 107. – С. 89]. Бюро комун при Сосницькому повітовому підвідділі землевлаштування закликала селян приступати до організації у волостях сільськогосподарських комун на всіх конфіскованих землях у поміщиків і великих нетрудових господарств, котрі велися найманою працею [411. – С. 139-140]. 23 квітня 1919 р. Полтавський губземвідділ зобов'язав Братешківський волземвідділ допомогти населенню в організації комун, артілей і товариств у колишніх поміщицьких маєтках, а в разі неможливості їх створення у найкоротші терміни, віддати їх під радянські господарства [411 – С. 140]. За створення максимального числа радянських і колективних господарств, як основи піднесення сільськогосподарського виробництва висловилася перша інформаційно-інструкторська нарада Чернігівщини, засідання якої відбулися 13-14 травня 1919 р. [79. – Арк. 42, 55], а Всеукраїнський з'їзд губернських земельних відділів у резолюції від 21 травня закликав трудові українські верстви підтримати, поглиблювати і розширювати колективний рух в Україні [415. – С. 91].

У зв'язку з таким цілеспрямованим розвитком подій гостро постало питання, як, яким чином і кому буде наділена земля? Здавалося б, його вже вирішило саме життя, – та, звичайно, тим, хто на ній працює і обробляє її власними силами,

споконвіку годуючи все населення держави продуктами харчування. Всупереч здоровому глузду Наркомзем УСРР, за вказівкою більшовиків, розробив спеціальну інструкцію, згідно якої: «Всіма землями єдиного державного фонду Української Соціалістичної Радянської Республіки відає Народний комісаріат справ земельних та органи підвідомчі йому...» Інструкція зобов'язала земельні відділи забезпечити вчасну обробку, своєчасний засів і збирання врожаю на всіх землях сільськогосподарського призначення. Вони розподілялися на : «а) землі, що залишаються у безпосередньому завідуванні Наркомзему і місцевих земвідділів, а також інших радянських установ; б) землі, призначені до розподілу в тимчасове рівнодільне користування». До першої категорії належали землі потрібні для організації великих радянських господарств, тобто: землі маєтків з дорогоцінними, довголітніми культурами (садами, городами, овочевими розсадниками, виноградниками, хмельниками, тютюновими та буряковими плантаціями й ін.), маєткові землі з раціональними та селекційними господарствами, з складним технічним обладнанням для обробки сільськогосподарських продуктів (сироварні, олійні, маслобойні, млини, цукроварні, гуральні, винарні та ін.); маєткові землі з розвинутими спеціальними галузями розведення худоби (конярство, племінне скотарство, вівчарство, птахівництво та ін.); землі маєтків з розвинутою технічною промисловою справою (ремонтні майстерні сільськогосподарських машин, знаряддя тощо); маєткові ґрунти з промисловим рибоводством, рибальством і раціональним бджільництвом ; б) землі потрібні для організації зразкових товариських господарств (комун, трудових артілей з громадським обробітком землі й ін.); в) землі особливого призначення (міські, селищні, хутірські, дослідних станцій, спеціальних шкільних закладів, курортні, зайняті під фабрично-заводські підприємства», а від себе додамо, відведені під города для робітничих колективів фабрик і заводів, рудників, працівників шляхів сполучення, [86. – Арк. 1-2, 27-28; 31. – Арк. 246; 415. – С. 63, 91] військових частин, [411. – С. 168-169, 175; 397. – С. 82-83], службовців різних установ, переселенців із Росії, які виявили бажання організувати колективні господарства) [415. – С. 82]. Створювався також окремий резервний земельний фонд для відведення ділянок майбутнім колективним об'єднанням, які ще не були і не відомо коли будуть створені.

Усі інші землі сільськогосподарського призначення колишнього нетрудового користування дозволялося розподіляти у тимчасове користування [107. – С.25-27; 415. – С. 81-82].

Вилучення значних земельних площ із розподільного фонду посилювалося за відсутності підготовлених сільськогосподарських кадрів, здатних працювати у гущі селянства з врахуванням реальної обстановки, що призводило до викривлення і перегинів у здійсненні земельної політики на місцях, порушення принципів добровільності у створенні радгоспів і комун. Свідчення про відсутність підготовлених кадрів для роботи у селах України ми отримали із зведень відділів зв'язку та інформації, обліково-розподільного і контрольно - інспекторського ЦК КП(б)У за травень, червень і серпень 1919 р. Таке становище склалося у Бердичівському, Васильківському, Липовецькому, Радомишльському, Сквирському, Черкаському, Чорнобильському повітах, містах Білій Церкві,

Фастові Київської губернії; Овруцькому, Староконстантинівському повітах – Волинської; Бахмутському і Маріупольському повітах Донецької; Зінківському і Переяславському повітах – Полтавської; у всіх повітах і волостях, а найбільше у Валківському і Сумському – Харківської; Вапнярі й Одесі – Херсонської; Бозненському, Городянському, Кролевецькому, Сосницькому, Стародубському повітах і м. Бахмачі – Чернігівської і частині Подільської губерніях. Це ті місцевості, що названі відділи ЦК КП(б)У встигли перевірити. Не має сумніву, що така ситуація склалася в усіх волостях і селах України, які залишилися самі по собі з своїми проблемами, а більшовицька влада не поширювалася далі центру або губернських і окремих повітових міст [38. – Арк. 3-5, 7-8, 12, 21-24, 26, 27, 30-31, 33, 35, 37, 62].

Конотопська повітова партійна конференція, зокрема, обговоривши наприкінці березня 1919 р. становище не місцях підкреслила, що окремі, на нашу думку, переважаюча більшість інструкторів – організаторів, через незнання місцевих умов, абсолютну невідповідність своєму призначенню, що тільки дискредитує радянську владу, відштовхують маси від ідей комунізму». [79. – Арк. 7]. А Чернігівський комітет КП(б)У у звітній доповіді 3-й губернській конференції 1-3 червня 1919 р., підкреслював, що «живий зв'язок центру з повітами, а останніх з волостями та селами досі не налагоджений». [415. – С. 83]. Друкований орган Лубенської ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів Полтавської губернії газета «Известия» у публікації від 24 липня 1919 р. особливо наголошувала, що через відсутність постійного керівництва і досвідчених кадрів, провінційні працівники будують радянську владу напомуацки, роблять безліч щонайгрубіших помилок, які боляче б'ють по найбіднішому населенню, часом доходять до грубого насильства» і закликала «негайно налагодити якнайтісніший контакт із периферією, мобілізувати найкращі пропагандистські сили і направити їх на місця». [415. – С. 83]. Тому Наркомзем УСРР, звернувся з циркуляром до всіх установ, які посилали своїх агітаторів і пропагандистів у провінцію, направляти їх спочатку в Наркомзем, губернські чи повітові земвідділи для ознайомлення з станом підготовки і вирішення земельного питання у кожній окремій місцевості та «отримання відповідних інструкції». [85. – Арк. 28].

Таким чином, з ранньої весни 1919 р. розпочався тотальний наступ більшовиків на українське селянство. Замість зрівняльного розподілу землі, за що боролися і проливали свою кров селяни, їм нав'язали радянські господарства і комуни, одноосібні селянські господарства, як форму господарювання було відсунуто на задній план. Якщо у Росії зрівняльний розподіл до грудня 1918 р. охопив 86% розподільного фонду, тобто близько 20 млн. десятин із 24,3, то в Україні, за підрахунками І. Хміля, було розподілено лише 5 млн. 4 тис. 559 із 14 млн. 13 тис. 155 десятин, що підлягали розподілу, або трохи більше 35,4% [415. – С. 82]. Було конфісковано також 500 тис. десятин надлишків землі заможного селянства [175. – С. 76-83]. Як згадував член Наркомзему УСРР Є. Пославський, у Волинській, Київській, Подільській губерніях, де буряково-цукрова промисловість була найбільше поширена, селяни отримали маленькі прирізки, що не давало їм змогу вижити без приробітку на стороні [349. – С. 1-23].

Відтак, основною масою землі володіла держава. 2,5 млн. десятин відповідно до декрету радянського уряду України від 26 січня та постанови Раднархозу від 11 лютого 1919 р. було закріплено за цукровими і винокурними заводами і радгоспами створеними при них [131. – С. 102-109; 345. – С. 7]. Понад 1 млн. 209 тис. десятин було розподілено щойно створеним 1350 радгоспам, [415. – С. 88-89], а 73 тис. 584 десятини зайняли 511 комун і артільей. Кількість останніх приведена на 4 липня 1919 р., нею заступник В. Мещеряков Н. Плюсніна звітувалася перед Наркомземом РСФРР. Напередодні ж наступу А. Денікіна в Україні діяло 835 колективних господарств, з яких 580 було зареєстровано і 255 незареєстрованих [395. – С. 17, 30; 415. – С. 92]. На жаль, кількість землі, яку займали вони невиявлена. Маючи дані про загальну кількість розподільної землі, її розміри надані однієї із державних монополій Укрголовцукру, радгоспам і комунам, іншим колективним господарствам ми можемо вирахувати резервний фонд, який залишився у віданні Наркомзема УСРР. Приведемо його у вигляді невеличкої таблиці [415. – С. 88-89].

Всього землі для розподілу	Наділено в десятинах			Зрівняльно розподілено Серед селян	Залишилось у розпорядженні Наркомзему
	Укрголовцукру	Радгоспам	Колективним господарством		
14.013.155	2.500.000	1.209.410	73.584	5.004.559	5.225.602

Звичайно, певний відсоток цього фонду відійшов до земель особливого призначення і під городи, для переселенців з Росії, але резервний фонд залишився ще досить значним. За відсутності необхідних коштів його не змогли освоїти ні радгоспи, ні комуни, внаслідок чого ця земля просто бур`янувала. Такий підхід до використання землі викликав непорозуміння, велике невдоволення і нарікання селян.

Проте більшовики – комуністи намагалися будь-що позбутися залежності від дрібного власника. Виходячи з цього, радянські господарства задумувалися як великі хлібні і м'ясо-молочні фабрики, що мали забезпечувати державу хлібом, м'ясом, молоком, салом та всіма іншими продуктами харчування. Але бажаючих батракувати тепер уже в державних підприємствах виявилося небагато, навіть біднота вимагала отримання власного наділу, який вивів би їх у розряд господарів [245. – Т. 1. – С. 574-575]. Тому Наркомпрод і Наркомзем змушені були формувати спеціальні загони для збирання врожаю, звертаючись за допомогою до промислових підприємств, військових частин тощо.

Таким чином, ленінська аграрна політика мала антиселянське спрямування, орієнтувала партійні й державні органи на ліквідацію традиційного одноосібного селянського господарства і заміну його великими колективними підприємствами. Насильно ламаючи приватно - власницькі вікові традиції селян, ліворадикальна верхівка влади більшовиків відводила півроку на перехід їх до «соціалістичного» землеробства. Більш поміркована частина планувала здійснити цей перехід протягом 3-4 років. І лише після поразки радянської влади в Україні у 1919 р. Ленін дійшов висновку і закликав своїх однодумців переглянути терміни проведення «соціалістичних» перетворень у селянській країні, а у статті «Про кооперацію» визнав, що для такої гігантської справи як залучення селянства до

колективного господарювання потрібна «ціла історична епоха», у кращому разі «одне-два десятиліття». [288. – С. 372]. На початку ж 1919 р., намагаючись насильно замінити одноосібні господарства великими колективними, більшовики ставили під загрозу існування селян як класу взагалі. Тому й не дивно, що все селянство в цілому піднялося на збройну боротьбу для захисту своїх інтересів.

4.3. Збройний супротив селян України політиці «воєнного комунізму»

Більшовицькі війська РСФРР та їх найманці – національні підрозділи з китайців, латишів, угорців татар та інших у процесі окупації України, незважаючи на соціальні, національні, економічні й політичні особливості й відмінності краю, насильно запроваджували політику чисто російського витвору під назвою «воєнний комунізм». Втілення цього нового стратегічного курсу розпочалося у Росії влітку 1918 р. Форми «воєнного комунізму» зводилися до наступного: націоналізація, в першу чергу, великих промислових підприємств, згортання товарно-грошових відносин, заміна їх державним регулюванням, розладнання ринкового механізму, насильна ліквідація товарообміну між містом і селом, введення продовольчої розкладки, утворення комітетів бідноти, як органів державної влади на селі, трудові мобілізації тощо.

Запровадження «воєнного комунізму» в Україні розпочалося з початку 1919 р., коли Червона армія здобула низку перемог над військовими формуваннями УНР і взяла під свій контроль переважну частину її території. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України реорганізований наприкінці січня в Раднарком УСРР на чолі з Х. Раковським взяв курс на повсюдне впровадження політики «воєнного комунізму», вістря якої спрямовувалося проти селян, на привнесення класової боротьби в їх середовище, про що свідчить масове створення комітетів бідноти в [245. – Т. 1. – С. 568-569; 274. – С. 3-142].

Всі ці заходи стали наслідком зупинки фабрик і заводів, а потім і залізниць. Ринок, де відбувався обмін товарів промислового виробництва на продукти сільського господарства, остаточно зник. Звідси зрозуміла й відмова селян постачати місто продовольчими товарами, скорочення посівних площ і таке інше. Виходячи з цього, більшовики вирішили силою примусити селян ділитися з містом продуктами харчування. У села були кинуті тисячі бійців продовольчих загонів, які, застосовуючи зброю, відбирали у селян хліб. Активну допомогу їм у пограбуванні селян надавали місцеві комітети бідноти.

12 квітня 1919 р. уряд Раковського затвердив декрет «Про розверстку надлишків урожаю 1918 р. і попередніх років», згідно якого вводилася продрозкладка, державна монополія на хліб, відбувалося одержавлення засобів виробництва, широкого застосування набували командно-адміністративні методи управління, трудова повинність тощо [415. – С. 96-97].

Демагогічні заяви, засоби шокової терапії, які широкого застосовувалися більшовиками-комуністами при обґрунтуванні необхідності введення політики «воєнного комунізму», певний час змушували істориків-дослідників цього періоду підтримувати і обґрунтовувати ці небиліці. Але час невпинно йде вперед, він змусив сучасних істориків визнати свою і своїх попередників неправоту і

твердо сказати, що «воєнний комунізм» був першою і безпосередньою спробою більшовиків негайно і прискореними темпами будувати комунізм. Вони, обґрунтували висновок, що саме «воєнний комунізм» був першопричиною громадянської війни, «постійно інспірував» і загострював її [245. – Т. 1. – С. 568]. Нарешті, на наш погляд, історики дійшли цілком слушного і об'єктивного висновку, що власне «воєнний комунізм» став головною рушійною силою громадянської війни, перетворив її з війни проти поміщиків, фабрикантів і заводчиків, у війну з своїм народом: селянством і робітництвом.

Вивчаючи архівні документи, мемуарну літературу, праці вчених діаспори приходимо до висновку, що найбільш класичну і об'єктивну характеристику «воєнного комунізму» і селянському повстанському рухові навели у своїх виступах на двох багатолюдних наукових конференціях 1980 р. у Архангельську і Сімферополі В.П. Булдаков, В.Ф. Верстюк, Є.Є. Вяземський та В.Л. Дячкова. У своїх виступах вони вказали, що «воєнний комунізм» був викликаний не якоюсь об'єктивною необхідністю, пов'язаною з громадянською війною, а ідейно-теоретичними переконаннями більшовицького керівництва, його прагненням здійснити швидкий перехід до соціалістичного суспільства. Запроваджуваний методами терору і насилля «воєнний комунізм» став могутнім каталізатором громадянської війни. Він не тільки сприяв масовому розмаху контрреволюції, але й породив специфічний антикомуністичний повстанський рух. Проаналізувавши різні аспекти селянського повстанського руху, учасники цих конференцій С.О. Єсіков, О.І. Козлов, І.К. Рибалка, Т.О. Осипова підкреслили загальноселянський характер цього руху і наголосили на недоцільності «подальшого вживання термінів «куркульська контрреволюція» та «політичний бандитизм» оскільки вони не відповідають реальній історичній дійсності [466. – С. 16].

Найбільш повну і розгорнуту характеристику політики «воєнного комунізму» знаходимо у працях українських правознавців. «Воєнний комунізм, – пишуть вони, – комплекс економічних і політичних засобів, застосований радянською владою на підпорядкованій їй території колишньої Російської імперії у 1918 - 1921 рр.» Вони наводять десять найбільш притаманних йому ознак: політика жорстокої концентрації промислового виробництва, землі, банків, транспорту, зв'язку цілковито у руках держави; соціалізація землі і націоналізація банків, приватних залізниць, морського і річкового транспорту, що розпочалися ще 1917 р.; у травні 1918 р. націоналізація нафтової, цукрової промисловості і заводів машинобудування та інших галузей; у червні 1918 р. сувора централізація управління господарством під назвою главкізм: Головпраця, Головторф, Головтекстиль, Головшкіра, Головптоп, Головкрохмаль тощо. Вони зосереджували у себе весь розподіл сировини і напівфабрикатів на вироблену продукцію і підпорядковувалися Президії ВРНГ. Після доведення їх неспроможності, почали виникати об'єднання підприємств-трестів, кущі, місцевий господарчий апарат головних комітетів, їх районні управління. Становим хребтом «воєнного комунізму» була політика хлібної монополії, розподілу продуктів харчування і введення продрозкладки, тобто обов'язкової задачі селянами всіх «надлишків» (поверх встановлених державою норм на особисті й господарчі потреби) сільськогосподарських продуктів. Вона була

зосередження у руках Наркомпроду. Спочатку продукторозкладка охоплювала хліб і фураж, згодом поширилась на картоплю і м'ясо, а з 1920 р. – на все продовольство. Результатом цієї політики стало перетворення кооперативних об'єднань, особливо сільськогосподарських і споживчих, членство в яких ставало обов'язковим для всього сільського населення, у допоміжний орган держави, по суті у придаток Наркомпроду, внаслідок чого кооперація занепадала і наприкінці 1920 р., в умовах товарного голоду, майже припинила своє існування. Втілення більшовиками принципу «Хто не працює – той не їсть» започаткувало розподіл продуктів за картковою системою та у вигляді пайків, тобто нормативного державного постачання населення за його класовою приналежністю. Спочатку вона поширювалася на хліб, цукор, сіль, сірники, мило, газ, а згодом на молоко і молокопродукти, тютюн, взуття тощо. Плачевні наслідки мала політика заборони приватної торгівлі нормативними продовольчими і промисловими товарами, націоналізація оптових складів, торговельних фірм, що призвело до казнокрадства, процвітання спекуляції. Важливою складовою політики «воєнного комунізму» була натуралізація зарплати, тобто надання трудящим продовольства і предметів широкого вжитку безплатно, або за твердими цінами, що паралізувало грошовий обіг, призвело до гострої нестачі товарів широкого вжитку. Тенденція до підвищення натуроплати праці весь час зростала і на кінець 1920 р. досягла майже 100% рівня. Політика зрівняльного розподілу продуктових і промислових товарів витіснила товарно-грошовий обіг і замінила його натуральним обміном, що було грубим порушенням принципів оплати праці, декретованих у грудні 1918 р. Кодексом законів про працю РСФРР та загальноросійських тарифів, прийнятих у лютому цього ж року. Як наслідок восени 1919 р. зарплата робітника найвищого розряду лише на 9% перевищувала зарплату робітника I розряду, а у 1920 р. ця різниця скоротилася до 4%. Основу промислової політики більшовиків становила мілітаризація виробництва, запровадження загальної трудової повинності, примусового закріплення робітників і службовців за підприємствами. Спочатку вона охопила військову промисловість, з листопада 1918 р. – залізниці, а згодом – усі галузі господарства. Робітників багатьох підприємств переводили на становище військовослужбовців. Їм встановлювали середні норми виробництва. Самовільне залишення підприємств прирівнювалося до дезертирства і каралося за законами військового часу. До праці в цивільних установах у примусовому порядку залучали червоноармійців або все працездатне населення у порядку трудової повинності. Політика «воєнного комунізму» була політикою всеохоплюючого жорстокого «червоного терору» на всіх територіях, зайнятих більшовиками, об'єктами якого були усі верстви населення, а жертвами – тисячі людей, у тому числі й члени українських партій або просто запідозрені у співчутті до них. Усе суспільство знаходилося у постійній атмосфері жаху, а політичні противники більшовиків безжалісно нищилися.

В УСРР, з відомих причин, запровадження «воєнного комунізму» розпочалося пізніше. Ще наприкінці 1918 р. були скасовані всі закони й розпорядження Центральної Ради, Гетьманщини та Директорії, а на її терени поширено чинність декретів РСФРР. У березні республіку було оголошено озброєним табором, запроваджено основні принципи воєнного комунізму, а

невдовзі взято курс на милітаризацію радянських установ, організацію комбідів, експропріацію капіталістів і поміщиків, ізоляцію та економічний розгром «куркульства», хлібну монополію, продрозкладку тощо. Державна монополія вводилася не лише на хліб, але й на цукор, сіль, чай.

Політика воєнного комунізму, перетворення країни у єдиний воєнний табір допомогли більшовикам насильницькими засобами утримати владу, але вкрай зруйнованому господарстві не допомогла: зупинялися заводи і фабрики, паралізованими були міське господарство і транспорт, дедалі більше занепадало сільське господарство, на очах танули запаси збіжжя. Цілковитий крах політики «воєнного комунізму» став реальністю і змусив більшовицьке керівництво терміново шукати виходу з катастрофічного становища, бо штовхали їх до цього не лише примара голодної смерті, виявлена неспроможність карколомного «стрибка в комунізм», входження до нього військовим маршем, а й численні селянські виступи [405. – С. 63-65], що призвели, у кінцевому підсумку, до втрати ними влади влітку 1919 р.

Проти більшовицьких воєнно-економічних заходів виступили українські соціалісти-революціонери ліві та українські соціал-демократи незалежники. Вони пропонували вирішувати продовольчу проблему не силовими, а економічними заходами, привести у відповідність ціни на промислові і сільськогосподарські товари, налагодити товарообмін між містом і селом, інакше насильницький розвиток цих подій призведе до братовбивчої війни. Їх підтримали і різко засудили політику російської окупаційної влади і КП(б)У широкі селянські версти, їх з'їзди тощо [415. – С. 97-98].

На що ж розраховували більшовики-ленінці, проводячи таку самовбивчу, самознищувальну і недолугу політику? Адже уже влітку 1918 р. їх політика була несприйнята російським селянством. Протягом липня було зареєстровано 96 селянських повстань, названих офіційною владою «куркульським бандитизмом», та понад 100 випадків застосування зброї проти селян робітничими продовольчими загонами. Антибільшовицькі селянські виступи охопили Вологодську, Володимирську, Воронежську, Калузьку, Пермську, Рязанську, Смоленську, Тамбовську, Тверську та інші губернії РСФРР. Наприкінці січня 1919 р. органи НКВС зареєстрували тільки в губерніях Центральної Росії декілька сотень збройних селянських повстань [466. – С. 35].

Але цього досвіду більшовикам виявилось замало. Ті ж заходи вони намагалися провести в життя і на окупованих 1919 р. українських землях, де процент заможних і середніх селян був значно вищим і засвідчував, що селянство України ще більше тяжіло до зрівняльного розподілу землі та її передачу у приватну власність. Всупереч здоровому глузду, більшовики вважали, що українському селянству достатньо російського досвіду, щоб, так би мовити, дружніми рядами підтримати ідею і зголоситися на організацію колективного господарювання. Проте не так склалося, як гадалося. Як і у попередньому випадку, більшовики переоцінили свої сподівання. У відповідь на їх відмову передати у зрівняльний розподіл пустуючи землі, жорстокі воєнно-комуністичні і командно-адміністративні заходи, насильницькі дії при організації радянських господарств і комун широкі верстви українських селян від з'їздівських резолюцій і постанов

переходили до збройної боротьби з узурпаторами влади.

Таким чином, з ранньої весни 1919 р. земельна політика в Україні набула «воєнно-комуністичного» забарвлення. На перший план аграрних перетворень висувалися великі форми землеробства: радгоспи, комуни, артїлі. Їх створенню і діяльності було відкрито зелену вулицю. Крім зазначених державних законів, з'явилася низка інших документів, які закріплювали колективне виробництво. Селянське індивідуальне і одноосібне господарство відсовувалося на задній план. Значна частина земель не потрапила до зрівняльного розподілу, якого селянство добивалося зі зброєю в руках [347. – С. 352].

Політика «воєнного комунізму» одразу зустріла різку критику з боку партій, які також виступали за відновлення радянської влади, але не на принципах диктатури, а об'єднання усіх революційних сил України. Однією з альтернатив «воєнному комунізму» можна вважати платформу українських лівих есерів, сформульовану Лівобережною конференцією цієї партії на початку лютого 1919 р.: «Перед трудящими, – зазначалося у ній, – стоять наступні завдання: забезпечення свободи виборів на робітничі, селянські і, в першу чергу, на Всеукраїнський з'їзд Рад; найшвидша заміна більшовицького уряду, необраного трудящими, урядом, який вийде із з'їзду Рад»; надання широких повноважень місцевим радам у господарському і культурному будівництві країни; ліквідація надзвичайних комісій і передання їх функцій судовим радянським установам; ліквідація ревкомів, призначених на місце розігнаних селянських Рад; неухильне проведення в життя основного закону про соціалізацію землі, який був прийнятий Другим Всеукраїнським з'їздом Рад у Катеринославі; соціалізація фабрично-заводської промисловості; докорінна зміна більшовицької продовольчої політики на основах організації через місцеві Ради продуктообміну між трудівниками міста і села; реорганізація армії на основі виборності командного складу, загального озброєння і навчання трудящих». [42. – Арк. 60; 347. – С. 354].

30 січня 1919 р. у Раднаркомі УСРР відбулася спеціальна нарада з військових питань. Заслухавши інформацію про лівих есерів та їх діяльність у армії, нарада доручила Наркомату застосувати всі заходи до ліквідації лівоесерівських військових організацій. На початку квітня 1919 р. в Україну для посилення Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВНУК) прибув М. Лоціс. У якості голови ВУНК він звернувся з циркулярним листом до усіх надзвичайних комісій, в якому зазначив, що замість «широкої підтримки населення ми знаходимо майже одну ненависть останнього ... Але ж не можна допускати, щоб майже все населення було настроєне проти Радянської влади. Ясно, що є все-таки деякі причини цього незадоволення у нашій роботі» [347. – С. 356; Арк. 22]. Запропонувавши свій план поліпшення діяльності чекістів, М. Лоціс наголосив на недопустимості дозволяти працювати у надзвичайних комісіях людям з неурядових партій, окрім єдиної правлячої партії більшовиків. Українські ліві соціалісти-революціонери (комуністи – мова йде власне про боротьбистів – Г.П.), стверджував він, ще не перевірені і не склали іспит на політичну зрілість. Їм особливо довіряти не можна. Всі інші прорадянські партії для Лоціса залишалися контрреволюційними [347. – С. 356; Арк. 23].

Значна кількість зброї накопичена українським селянством у роки Першої світової війни і, в силу цього, майже постійного перебування ворогуючих фронтів на території України, дозволяла йому досить швидко перейти від антикомуністичних настроїв до масових збройних виступів і повстань проти антинародного окупаційного режиму. Перше таке повстання підняв у районі Обухова у березні 1919 р. отаман Зелений (учитель із с. Трипілля, лівий соціал-демократ - демократ Д. Терпило). Свій загін він організував ще восени 1918 р., недовго служив у армії УНР, з якою порвав взимку 1919 р., вів окремі переговори з керівництвом Червоної армії, але зі своєю дивізією до неї так і не пристав. 1 квітня уряд Раковського оголосив його поза законом за заколот проти радянської влади, антисемітизм та «грабежі і терор проти мирного населення». 4 квітня він поширив цю постанову на інших отаманів повстанського руху Батрака (Гончара), Орловського і Соколовського, які також звинувачувалися у створенні банд, «терорі і розстрілах мирного населення» [104. – С. 405; 245. – Т.1. – С. 579; Т. 2. – С. 99]. Конотопський повітвиконком Чернігівської губернії повідомив, що повстанські загони отамана Ангела загальною чисельністю близько 8 тис. бійців 2 квітня 1919 р. роззброїли військові частини 29 піхотного полку 3-ї стрілецької дивізії [121. – С. 126].

За кілька днів на очах приголошених більшовиків народилася, за оцінками комуністичних ідеологів «куркульська контрреволюція», що означала ніщо інше, як відродження загальноселянського повстанського руху, який донедавна допомагав їм у боротьбі з петлюрівською Директорією. На перших порах цей рух найбільше проявився у Київській, Полтавській і Чернігівській губерніях. На Київщині з'явилися нові повстанські загони А. Волинця, Клименка, Коломійця, І. Струка; у Лохвицькому, Лубенському і Костянтиноградському повітах Полтавщини продовжував збройні виступи загін Ангела та новостворений – А. Гуленка, у Прилуцькому повіті Чернігівщини діяли загони Близнюка, Вернигори, Ковтуна та інших. Всього у квітні 1919 р. органи НКВС УСРР зареєстрували на теренах України 93 селянські збройні виступи [245. – Т. 1.– С.579; 415. – С. 99].

Цікаву інформацію знаходимо у праці Наталії Полонської-Василенко: «14-го лютого 1919 р. Х. Раковський переніс з Харкова до Києва советський уряд Незалежної Української Советської Соціалістичної Республіки. Але відразу виявилось, що крім назви, новий уряд не має нічого українського. Державна мова була російська, адміністрація – російська. На селах почалася реквізиція запасів збіжжя, худоби. Все це вивозили до Росії... Крім грабіжницької політики не припинявся національний терор. Для боротьби з «контрреволюцією» в Україні засновано з початку 1919 р. Всеукраїнську Надзвичайну Комісію (ВУНК), під керівництвом Лациса. У ЧК було багато латишів та китайців. Крім центральної ЧК, були губерніальні, повітові, залізничні та інші, а при військах створено окремі відділи. Так уся Україна опинилася під терором політичної поліції, яка робила труси, арештовувала, розстрілювала без суду і слідства ... У Полтаві, наприклад, чекіст Шуруп пишався тим, що «кінчає четверту тисячу хохлів». Зрозуміло, що в таких умовах вся Україна піднялася на протибільшовицьке повстання. Починаючи з Лівобережжя та Чернігівщини, воно охопило Київщину, Поділля, Катеринославщину, Херсонщину. Наприкінці квітня проти повстанців Київщини

було виставлено 14 000 багнетів, Чернігівщини – 2 500, Поділля – понад 3 000, Волині – до 600, разом 21 000, при 20 гарматах, 140 кулеметах та 3-х панцерних потягах [348. – С. 524-525].

Активну участь у придушенні селянських виступів брали інтернаціональні загони, сформовані в Росії. Боротьба з повстанським рухом набрала форм відкритих широкомасштабних фронтних дій. Проти повстанців Зеленого, зокрема, застосовувались гармати. Кораблі Дніпровської військової флотилії неодноразово обстрілювали місце дислокації його підрозділів у селах Трипілля і Плюти [177. – С. 137].

Пленум ЦК КП(б), засідання якого проходили у Києві 6-9 квітня 1919 р., на кшталт російських більшовиків, кваліфікував селянський повстанський рух як «куркульську контрреволюцію», розгортанню якої українськими лівими соціалістами революціонерами і соціал-демократами незалежними «сприяють як темнота селянської маси і неправильне уявлення про програму комунізму на селі, так і промахи окремих представників радянської влади на місцях у здійсненні земельної, національної і продовольчої політики, які іноді порушують основні вказівки партії і центральних органів радянської влади». Залишимо собі на замітку, що в резолюції пленуму навіть згадки немає про антиселянське спрямування політики «воєнного комунізму». Подолати незадоволення селян пленум планував досягти розколом його за активної участі комітетів бідноти й запровадження всеохоплюючого терору для безпощадного придушення селянських виступів. Щоб подолати «куркульську контрреволюцію», - писав Х. Раковський, - «є тільки один засіб - на білий терор, який вони застосовують з допомогою банд, ми повинні відповісти червоним терором... Перша умова у боротьбі з бандитизмом це - вважати село колективно відповідальним за бандитські дії» [139. – 1919. – 15 июля].

Проти селянського повстанського руху більшовики застосовували різноманітні форми і методи боротьби: оголошення окремих місцевостей на осадному стані чи запровадження воєнної блокади, надсилання каральних загонів, введення воєнно-польових судів і трибуналів, оголошення поза законом керівників повстань та виселення їх родин, застосування кругової поруки і взяття заручників, конфіскація майна, проведення обшуків для виявлення зброї, розстріл переховувачів зброї, накладення контрибуції, спалення цілих сіл і окремих будівель тощо [177. – С. 137; 466. – С. 23; 191. – С. 125-127; 245. – Т. 1. – С. 586; Т. 2. – С. 10; 274. – С. 119-120; 415. – С. 100; 1. – Арк.11]. Спроба використати для придушення селянських виступів українських військових частин призвела до падіння дисципліни, деморалізації армії і масового дезертирства [245.-Т.1.-С.585-586; 177.-С.110].

Незважаючи на жорстокі заходи більшовиків, керівництва Червоної армії, ВУНК антибільшовицьке селянське повстання лавиноподібно наростало. У травні – першій половині червня зафіксовано 235 селянських виступів, а загалом за червень 328, у перші дві декади липня – 207; з яких 111 припадало на Київську, 37 - Полтавську, 15- Херсонську по 12 на Подільську і Чернігівську губернії [177. – С.137; 175.-С.124; 245.- Т.1.- С. 583; Т.2.- С.9-; 274.-С.120; 348.-С.525; 415. –С.100].

Такий розвиток події змусив керівників РСФРР і УСРР визнати, що у 1919 р. влада в Україні не поширювалися далі губернських і повітових центрів. Але відмовлятися від своєї «воєнно-комуністичної доктрини» вони не збиралися, тому з самого початку захоплення влади зробили ставку на військове придушення українського опору. 17 липня 1919 р. Рада робітничо-селянської оборони УСРР ухвалила закрити постанову «Про придушення куркульських і білогвардійських заколотів на селі», якою зобов'язала повітові органи брати заложників з усіх сіл, а за їх спротиву розстрілювати на місці, здійснювати повальні обшуки для вилучення зброї і продуктів у заможних селян, накладати контрибуції на бунтівні села, проводити повсюдну депортацію ватажків та призвідників бунтів з конфіскацією їх майна [274.-С.120-121; 4. – Арк. 73].

Пленум ЦК КП(б)У 1919 р. продовжував обстоювати визначення селянських виступів як «бандитизм і куркульська контрреволюція» і лише V конференція КП(б)У, що відбулася у Харкові 17 - 22 листопада 1920 р. у резолюції «Бандитизм і боротьба з ним» констатувала: «Торішній «бандитизм» був повстанням єдиного політичного села проти робітничого і комуністичного міста» [108.-С.90, 112]. Відомий аграрник, московський історик В. Данилов так характеризував ці події: «Запізнення на рік, якщо не більше, із зміною продрозкладки продподатком, а тим самим з переходом до непу мало вкрай тяжкі наслідки, оскільки продовжувало стан громадянської війни і перетворювало її із війни, головним чином, проти буржуазії та поміщиків у війну між робітничим класом і селянством». [215. –С.90]. Від себе наголосимо, що ситуація в Україні склалася зовсім інакше, тут з ранньої весни чужоземна окупаційна влада вела боротьбу з усім українським селянством у цілому.

Демагогія, облудна більшовицька фразеологія, що легко лилася у їх виступах, ніколи не співпадала з практикою - життя. Їх заява про придушення українського опору військовою силою прозвучала, але не зрозумілим було лише одне - звідки ж візьметься та сила, на яку так покладалися більшовики? Адже для боротьби з селянськими виступами необхідно було залучити неукраїнські частини, яких було обмаль. Скажімо, в Росії було сформовано 5-ти тисячний корпус із селян-великоросів, який використовували виключно проти повсталих українських селян, [39. – Арк. 61 а]. до нього можна було долучити загони інтернаціоналістів, яких готували для надання допомоги революції в Угорщині та ще латишів і китайців ВУНК. Але ж сам Ленін у листі її голові Лацісу на початку червня 1919 р. писав, що «на Україні ЧК завдало великої шкоди ...» [289. – С.338]. Власне українські військові підрозділи у цій справі вважалися неблагонадійними.

Жорстокі розправи, здавалося б, свого робітничо-селянського уряду, правда поставленого до влади верховним керівництвом чужої, сусідньої держави (РСФРР), над селянським повстанським рухом, глуmlinня і відмова виконати його насущні потреби, а також спроба голови РВРР Л. Троцького командно-адміністративними й репресивними методами аж до розстрілу і відправки до концтаборів окремо командирів і комісарів реорганізувати українську повстанську армію, поголовну більшість якої склали ті ж селяни, шляхом «розпеченого заліза» покінчити з партизанщиною в армії, викликали велике збурення і крайнє незадоволення більшовицьким режимом у військах. До одного з

перших таких проявів необхідно віднести виступ військового гарнізону в Миргороді у другій половині березня 1919 р. Інформаційний відділ Раднаркому повідомив, що повсталий гарнізон розстріляв членів місцевого виконкому і ЧК та видав відозву про захоплення Києва й інших міст України. 2 квітня 1919 р. у Переяславі в одному з червоних полків відбувся мітинг за участю комбрига О. Богунського та комполка І. Лотакіна. Мітинг ухвалив відозву підготовлену незалежним соціал-демократом О. Грудницьким, в якій наголошувалося, що влада в Україні «повинна належати місцевим людям-українцям, а не окупантам та спекулянтам на комунізмі». Учасники мітингу особливо підкреслили, що «комуни силою ніхто не повинен заводити, коли на це немає згоди народу». Вища військова інспекція, яка проводила обслідування українських військ, повідомила, що багато частин Укрфронту і в т.ч. 1-й Богунський і 2-й Тарашанський у політичному відношенні ненадійні та пропонувала вжити негайних заходів, щоб «одягти і взути червоноармійців і хоча б перемістити у полках командний склад, щоб лишити ненадійні частини своїх ватажків» [245.-Т.1.-С.583, 586].

Зважаючи на ситуацію, що склалася, відзначаючи негативний вплив «воєнно-комуністичних» заходів на армію командувач Українського фронту В. Антонов-Овсієнко 17 квітня інформував Леніна, що «наша виключно селянська армія розхитується політикою, яка змішує середняка з куркулем... яка проводить «продовольчу диктатуру» за підтримки московських продармійців, при майже повній відсутності Радянської влади на місцях. На Правобережній Україні робота надзвичайок і продекспедиторів, які спираються на «інтернаціональні загони», відроджує націоналізм, піднімаючи на боротьбу з «окупантами» все населення без різниці. Земельна політика, яку проводить Мещеряков, не враховує місцевих особливостей... Українська армія, яку будували не лише комуністи, але й українські есери, ліві есери, анархісти, погано піддається дисципліні, не уникала партизанського повстанського духу і аж ніяк не може в масі своїй вважатися цілком надійною нашою опорою. Нашу земельну і національну політику в Україні на корені підривають усі зусилля військових перебороти ці впливи розкладу» [245.-Т.1.-С.583]. Він пропонував радикально змінити загальний політичний курс, ввести до уряду УСРР представників проселянських політичних партій, змінити аграрну політику, пам'ятати про національний такт та місцеві особливості.

Незадоволення в армії досягло такої напруги, що 8 травня 1919 р. командувач Задніпровської стрілецької дивізії М.О. Григоріїв (Григор'єв) підняв антибільшовицьке повстання і звернувся з універсалом «До українського народу», в якому закликав до боротьби проти російських продзагонів і комісарів та створення рад без більшовиків-комуністів. Політична програма григоріївців була надзвичайно простою: організувати дійсно народну владу шляхом вільного обрання системи рад аж до Всеукраїнського з'їзду рад включно, який обере «народний уряд, якому ми підляжемо і свято виконаємо волю його. Хай живе диктатура працюючого люду! Хай живуть мозоляві руки селянина та робітника!» [44.-Арк. 288 а; 220. – С. 178-179].

9 травня Повстанська армія загальною кількістю 15 тис. бійців розпочала наступ із району Знамянки – Олександрії – Куцівки на Катеринослав і Єлизаветград, 10 травня повстанці здобули Черкаси, 11 – Золотоношу, 12 –

Кременчук. Григор'єв розраховував швидким маршем пройти Лівобережну Україну і оволодіти Харковом, але наприкінці травня проти повстанців було кинуто більшовицькі частини під командуванням К. Ворошилова і О. Пархоменка, які зупинили наступ григоріївців. Після кровопролитних боїв повстанці змушені були відійти на Херсонщину. Влітку 1919 р. війська Григорієва об'єдналися із загонами Н. Махна. Григорієв був обраний командувачем Об'єднаної армії, а Махно головою реввійськради. 27 липня 1919 р. під час конфлікту з отаманом Махно спровокованим агентами Л. Троцького у с. Сентовому Харківської губернії Григорієв загинув, а окремі його загонали приєдналися до повстанців Н. Махна [220. – С.178-179].

Широкий селянський повстанський рух все ж змусив більшовиків переглянути окремі свої позиції. За вказівкою В. Леніна наприкінці березня 1919 р. була анульована резолюція третього з'їзду КП(б)У про недоцільність створення політичних блоків більшовиків з іншими партіями, а уже в квітні за спеціальною директивою Леніна ЦК КП(б)У запропонував укласти з партією боротьбистів, утвореної у березні 1919 р., угоди про включення її до уряду Х. Раковського. Нарешті у травні 1919 р. боротьбисти очолили наркомати: освіти – М. Панченко, юстиції – М. Лебединець, фінансів – М. Литвиненко, Раду народного господарства – К. Тараненко. Заступником наркома продовольчих справ призначили П. Любченка, заступником голови ВУНК Яковлєва [302. – С.56].

До складу ЦВК Рад України, крім боротьбистів, увійшли також ліві есери. На Всеукраїнський з'їзд волосних виконкомів делегатами були обрані представники українських лівих соціал-демократів незалежних. У травні поновлено видання окремих газет цих партій. Один із лідерів боротьбистів Майстренко розумів, що ця угода з більшовиками тимчасова, але потрібно було продемонструвати, що його партія виступає за радянську владу в найкритичніший для неї період. Вона публічно засудила як виступ Григор'єва, так і селянський повстанський рух, оголосивши, що ЦК УПСР боротьбистів вважає «всьяке повстання проти сучасного уряду партія рахує ударом в спину міжнародній соціалістичній революції» [302.-С.56]. Але виправляти антиукраїнську політику більшовиків було вже запізно [44. – Арк.292].

Більшовики як завжди, не роздумуючи, поклали завдання придушити Григорієвський виступ на військові частини. Було задіяно 30 тис. бійців і командирів. Спроби залучити до участі у цій операції українські формування «поставили на межу збереження ними боєздатності» [415. – С.101]. Як доповідав наприкінці травня у Москву Ворошилов, який здійснював загальне керівництво, завдання було виконано лише наполовину, адже жодна військова одиниця прямо не виступила б проти повстанців. Чимало українських полків перейшло на бік повсталих, другі проголосили нейтралітет, а треті розпочали похід з розгрому надзвичайних комісій та єврейських погромів [177. – С. 142-143; 44. – Арк. 69-70]. Незважаючи на нетривалість виступу повстанців М. Григорієва, вони залишили в історії кілька політичних уроків. Вони зламали і поховали план походу Червоної армії у Європу на підтримку світової революції, дестабілізували ситуацію у Донбасі, де білі перехопили військову ініціативу і, що напевно найважливіше,

поставили більшовицьке керівництво перед необхідністю терміново вирішувати питання про долю радянської влади в Україні [245. – Т.1. – С.585].

Григоріївський виступ прискорив розгортання антикомуністичного селянського руху влітку 1919 р., який набрав форм протистояння села і міста, міста і села. Місто під керівництвом більшовиків, які очолили колонізацію краю, за допомогою робітничих продовольчих загонів і продармії, не зупиняючись перед приміненням зброї, намагалося силоміць, безоплатно забрати хліб, інші продукти харчування із села. Селяни під проводом місцевих отаманів збройно протистояло насильникам і, в свою чергу, намагалося організувати походи на міста для вилучення промислових виробів. Для прикладу можна навести події пов'язані із захопленням махновськими загонами Катеринослава наприкінці 1919, чи куренівські події у Києві, в квітні 1919 р. чи селянські виступи у Летичівському і Літинському повітах Подільської губернії влітку 1919 р. За свідченнями В. Антонова-Овсієнка, подібні виступи носили характер прямого походу села на місто за фабричними виробами. Натовпи озброєних селян рухалися із сіл, нападали на магазини, захоплювали ситець, чоботи, колоші та інші предмети робітничих виробів [153. – С.342]. Це ще раз засвідчило те, що політика «воєнного комунізму» ліквідувала товарно-грошові відносини, а отже, й економічні стосунки між містом і селом. До них додавалися помилки у національній політиці російських більшовиків, коли вони діяли в Україні фактично як на власній території [245. –Т.1. –С.587]. Терор і насильство в аграрній політиці, запровадження нераціональних шляхів розвитку сільськогосподарського виробництва руйнували село. Наркомзем УСРР Д. Мануїльський, зокрема, виступаючи на I Всеукраїнському з'їзді комітетів незаможних селян, засідання якого проходили у Харкові 18-22 жовтня 1920 р., з питань організації громадського обробітку землі 1919 р., змушений був визнати, що «у минулому році проти цього піднялися не лише куркулі, але й бідняки». [173.-С.417].

Таким чином, антикомуністичні повстання українських селян відволікли значні сили радянських військових частин і сприяли успішному наступу денікінської білої гвардії. Вони відіграли головну роль і призвели до кризи комуністичної доктрини і падіння радянської влади в Україні влітку 1919 р

Висновки

Селянське питання було найважливішою складовою Української революції. Натомість, в умовах кривавого військового протистояння політичних таборів, у тім числі й іноземних держав, національним державно-політичним силам не вдалося вирішити земельної проблеми, заручитися підтримкою селянства і втілити на практиці свої державотворчі проекти.

В Україні, де селяни становили 85% процентів, а в окремих губерніях і до 90% населення, саме вони вирішували успіх і долю революції, тобто прихід до влади тієї чи іншої політичної сили. Нехтування ж інтересами селянства орієнтація на підтримку зарубіжних країн, призвели до поразки і сходу з політичної арени Центральної Ради, Української Держави, Директорії УНР й уряду УСРР. Результатом вивчення проблеми стали наступні висновки автора:

1. Доведено, що селянському питанню доби національно-визвольної революції 1917-1921 рр. належить чільне місце у радянській історіографії. Одночасно за ідеологічного тиску з боку комуністичної партії історики не спромоглися глибоко і всебічно вивчити проблему. Праці періоду лібералізації політичного режиму в СРСР і розбудови незалежної української держави, хоч і розширили сферу наукових знань з теми дисертації, проте засвідчили, що справжня селянська історія повільно відривається від догматичної комуністичної доктрини. Спираючись на здобутки української і зарубіжної історіографії, нові документальні матеріали й статистичні дані, здобувач здійснив спробу комплексного й аналітичного дослідження місця й ролі селянства, сутності, програмних засад, форм і методів боротьби урядових структур, політичних сил України за владу, підтримку з боку широких верств сільського населення.

Аналіз селянської історіографії показав, що подальше вивчення аграрних і соціальних проблем селянства означеного періоду зможе вийти на новий якісний етап лише завдяки системному і комплексному виявленню нових документів і матеріалів, розширенню джерельної бази і статистичних даних, інтеграції української аграрної історії у світову історію.

Завдання істориків не стільки у критиці державних українських структур та політичних сил за недолугі рішення, помилки і прорахунки, скільки у сумлінному і всебічному аналізі обставин боротьби за українську державність, за вирішення назрілих соціально-економічних і, зокрема, аграрних проблем, враховуючи також той фактор, що і сьогодні Україна має чимало застарілих і досі не вирішених питань.

2. Нездоланною перешкодою на шляху національно-демократичних сил України у проведенні соціально-економічних реформ і створенні незалежної держави стали спочатку окупаційні режими Австро-Угорщини й Німеччини, Антанти й Польщі, а потім і радянської Росії, що воювали за свої інтереси. Цьому не сприяло і те, що, починаючи з Першої світової війни, терени України перетворилися на арену жорстоких і спустошливих війн названих сил з жахливими наслідками для українського народу.

3. Витоки селянського руху, його участь в аграрній революції можна визначити як специфічну форму самоорганізації у добу національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Німецько-австрійська окупація 1917 р. й співпраця з нею Української Держави П. Скоропадського надали йому потужного розвитку.

Отже, 1917-1918 рр. були першою спробою самоорганізації селянства для захисту від поміщицького свавілля і налагодження боротьби за землю. Одночасно необхідно наголосити на відсутності масштабних об'єднуючих ідей, що спричинило стихійність, розрізненість і локальність селянських виступів, чому сприяла також нерозпорядність й топтання на місці, нерішучість їх поводарів – української інтелігенції. Ці визначені риси пояснюються, перш за все, соціальною природою селянина, його прагненнями до статусу дрібнотоварного виробника, прив'язаного безліччю ниток до свого наділу землі, натурального господарювання. У силу цього вони не усвідомлювали переваг загальнонаціонального ринку, необхідності інтеграції міста й села, легко замикалися у своєму вузькому середовищі, обороняючи свої інтереси лише в межах села, волості, рідше повіту.

Натомість, вони рішуче відкидали диктатуру якої б то не було сили, а в деякому контексті - диктатуру пролетаріату – і її носіїв – більшовиків-комуністів, які твердо і неухильно, але тільки на словах, відстоювали позиції пролетарського інтернаціоналізму, а насправді російську великодержавну політичну сутність, яка протиставлялася національним окраїнам.

4. Над селянами тяжіли породжені довготривалою виснажливою війною, економічна руїна, голод, матеріальне й фізичне виснаження. За цих умов головними їх вимогами були налагодження стабільності своїх господарів та наведення хоча б видимого порядку в державі.

5. Гетьманська влада, яка виступала за відновлення приватного землеволодіння поміщиків, церков і монастирів та прийняла низку антиселянських законів, не знайшла і не мала підпори в основній масі населення, окрім поміщиків, частини заможних селян і російських прибічників з суспільних верств України. Режим П. Скоропадського остаточно підірвав у селянській свідомості ідею можливості відродження вимріяної ними століттями власної держави – держави суспільної справедливості.

Головною метою аграрної політики гетьманської адміністрації було утворення численного прошарку селян-хліборобів. Натомість вона не відповідала дійсності, адже у колі уваги адміністрації залишилося лише близько 20% найзаможніших представників українського селянства, які мали кошти, щоб викупити землю. Більше 80% селянських господарств залишилися поза увагою держави. На заклик П. Всеукраїнського селянського з'їзду вони вступили у смертельну сутичку з гетьманським режимом й німецько-австрійськими інтервентами в ім'я визволення України від іноземних окупантів і антинародної влади. Ця боротьба супроводжувалася влаштуванням підпалів і пожеж, вирубкою лісів і потравом посівів, розгромом і захопленням маєтків, продажем їх майна, відмовою повертати землю й реманент їх власникам, працювати в економіях, саботажем розпоряджень окупаційного командування, вбивством поміщиків, адміністраційних працівників, гетьманської варти й окупантів. Опір селян засвідчив, що добровільно український народ хліба не віддасть, і для отримання продовольчих припасів німецько-австрійським окупантам потрібно застосувати силові методи, навіть військові дії. На що селяни відповідали партизанською війною. Дослідниками цієї проблеми зареєстровано у 1918 р. понад 6 тис. селянських виступів і збройних повстань, в яких брали участь більше тисячі партизанських загонів і окремих груп. За іншими даними, в Україні діяли понад 870 партизанських загонів і груп. Їх дії зірвали німецько-австрійські плани вивезення з України намічених продовольчих ресурсів.

6. Селянський повстанський рух, перехід на бік республіканських військ, переважної частини гетьманських військових формувань стали головною опорою Директорії у боротьбі за владу. Протигетьманське повстання було прискорене проголошенням 14 листопада 1918 р. П. Скоропадським федеративної спілки з майбутньою небільшовицькою Росією.

Повалення гетьманського режиму Директорія вважала лише першим етапом соціально-політичного й національного визволення України, наступним мало стати саме державотворення, налагодження системи влади. Вона проголосила

себе верховною владою революційної доби, першоджерелом якої був народ, якому вона передбачала передачу своїх повноважень. З цією метою було скликано Трудовий Конгрес. Але єдності на ньому не було досягнуто. Більше того, відбувся розкол делегатів на дві частини: праву, що складала більшість і виступала за союз Антантою проти більшовиків, і ліву, яка виступала за союз з більшовицькою Росією, перехід влади до рад і оголошення повстання проти Директорії. Українська національна демократія, сповідуючи загалом ідеї суверенності України, не досягнула порозуміння, розділившись на окремі табори, які бачили її майбутнє у різних вимірах: одні – правовою й демократичною за прикладом західних держав, інші залишалися в полоні соціалістичних ілюзій. Такі позиції ставили під питання існування Української Народної Республіки взагалі.

Практична діяльність Директорії, відмежування від своїх попередніх заяв і декларацій, недолугі маневри у вирішенні, поруч з національними, соціально-економічних завдань, погіршення різними підзаконними актами умов передачі землі у користування трудових селян: передача третьої частини урожаю державі, повна оплата наперед оранки та інших видів обробітку землі, попередня сплата усіх податків тощо призвели до того, що на кінець січня у її розпорядженні залишилися тільки 21 тис. військ, що в кінцевому підсумку призвело до витрати нею влади.

7. Аналізуючи селянську політику більшовицького уряду УСРР, дисертант дійшов висновку, що вмиле маніпулювання настроями трудових мас давало перевагу в боротьбі за владу комуністам, які на практиці виступали противниками відродження національної держави на окраїнах імперії. Російські, переважна більшість українських більшовиків, зневажаючи, зокрема, український національний фактор, водночас, зуміли переконати селянство в тому, що лише під їх керівництвом воно здобуде віками очікувані «землю і волю». Соціально-політичні, в основній масі своїй демагогічні, гасла за добре поставленої агітації та пропаганди і жорстокого терору виявилися сильнішими й привабливішими ніж національні, тому й не дивно, що значна частина селянських повстанських загонів, які воювали під керівництвом Директорії проти гетьманського режиму пішла за більшовиками і повернула зброю проти свого недавнього керівника, а власне, й проти своєї державності. За таких умов Директорія, як раніше і Центральна Рада, втратила ініціативу, опинилася у хвості подій.

Автор переконливо доводить, що наміри більшовиків у 1919 р. докорінно відрізнялися від минулорічних. Керуючись настановами В. Леніна, радянська влада не планувала задовольняти істинні інтереси селян, вона навіть думки не допускала, що цей, за оцінкою вождя революції, «дрібнобуржуазний клас стане повноправним політичним партнером пролетаріату, незалежною політичною силою». Граючи на соціальних програмних вимогах селян, більшовики все зробили для того, щоб український селянський повстанський рух не піднявся до рівня політичної й національної боротьби та став на перешкоді узурпації ними влади. Широкі верстви українських селян, спокусившись демагогічними заявами й ідеями більшовицько-комуністичного окупаційного режиму стали заручниками радянської влади, певною мірою її союзниками у боротьбі з так званою місцевою контрреволюцією. З упровадженням політики «воєнного комунізму» на теренах

України вони привнесли у середовище українського селянства класову боротьбу і, як наслідок, розгортання жорстокої і кровопролитної громадянської війни. Однак їх наміри невдовзі були розпізнані, і селянство піднялося на священну боротьбу з новими іноземними окупантами. З цією боротьбою співпав також наступ білогвардійських частин А. Денікіна на Москву, що поклало край російській окупаційній владі в Україні.

Список джерел і літератури

Джерела

1. Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

- 1.1. Центральний Виконавчий Комітет Рад УСРР. Чернетки протоколів Першого Всеукраїнського з'їзду рад. Ф. 1. – Оп. 1. – Од.зб. 1. – Арк. 33.
- 1.2. Стенограми засідань Центрального Виконавчого Комітету Рад УРСР. Ф. 1. – Оп. 1. – Од.зб. 10. – Арк.10.
- 1.3. Рада народних комісарів УРСР. Протоколи засідань Політбюро ЦК КП(б)У (копії). Ф. 2. – Оп. 1. – Од. зб. 12 – Арк.62.
- 1.4. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Ф. 2. – Оп.1. – Од. зб. 45 – Арк. 95.
- 1.5. Доповідь Кримського облревкома про хід боротьби за встановлення радянської влади в Криму. Ф. 2. – Оп. 1. – Од. зб. 64 – Арк.6.
- 1.6. Справа по обвинуваченню командира 4 партизанської дивізії Дибенка Ф. у свавіллі і незаконних діях щодо радянських та партійних організацій. Ф. 2. – Оп. 1. – Од. зб. 126. – Арк.35.
- 1.7. Інформаційний лист Бюро друку відділу Внутрішніх справ при виконавчому комітеті Харківської губернської Ради робітничих і

- селянських депутатів № 3, 5, 6, 8 за 1919 рік. Ф. 2. – Оп. 1. – Од. зб. 260. – Арк. 13.
- 1.8. Матеріали про організацію й діяльність Народного комісаріату внутрішніх справ в УРСР (структура, інструкція співробітникам відділів, виписки з бюлетенів, листування). Ф. 2. – Оп. 1. – Од. зб. 267. – Арк. 40.
 - 1.9. Протоколи засідань пленуму Всеукраїнської надзвичайної комісії та листування з нею про діяльність губернських і повітових надзвичайних комісій (Циркулярне письмо “Всем Чрезвычайным комиссиям по борьбе с контрреволюцией на Украине”). Ф. 2. – Оп. 1. – Од. зб. 270. – Арк. 25.
 - 1.10. Народний комісаріат земельних справ Української РСР. Сведения о количестве совхозов по губерниям с указанием общей площади земли и потребном количестве рабочих для совхозов Украины. Ф. 27. – Оп. 1. – Од. зб. 207. – Арк. 12.
 - 1.11. Всеукраїнська надзвичайна комісія УСРР (ВУНК). Державна Варта Української Держави м. Гришино Бахмутського повіту Катеринославської губернії. Протоколи начальника ДВ прошениях отдельных лиц. Ф. 269. – Оп. 1. – Од. зб. 2. – Арк. 7.
 - 1.12. Рапорты начальника милиции Бахмутского уезда о розыске и борьбе с контр-агитацией духовенства. Ф. 269. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – Арк. 4.
 - 1.13. Народный комисариат продовольствия Украинской ССР. Информационные бюллетени Наркомпрода УССР. Ф. 340. – Оп. 1. – Од. зб. 42. – Арк. 120.
 - 1.14. Информационные бюллетени наркомпрода УССР. Ф. 340. – Оп. 1. – Од. зб. 43. – Арк. 100.
 - 1.15. НКП Украинской ССР. Управделами. Общая канцелярия. Отчеты о деятельности Киевского губпродкома с 15 июля по 1 августа 1919 г. Ф. 340. – Оп. 1. – Од. зб. 98. – Арк. 20.
 - 1.16. Протоколы, положення, бюллетени и докладные записки об организации и деятельности украинского отделения Военпродбюро, уездных, военпродбюро и продотрядов, и положении продовольственного дела на Украине. Ф. 340. – Оп. 1. – Од. зб. 526. – Арк. 210.
 - 1.17. Центральное управление культсовхозами Народного комисариата земледелия УССР (ЦУК НКЗ УССР). Доклады и отчеты о деятельности Центрального управления культобследования инспекторами совхозов. Ф. 352. – Оп. 1. – Од. зб. 12. – Арк. 45.
 - 1.18. Рада Міністрів Української Держави П. Скоропадського. Закон про заходи боротьби з розрухою сільського господарства. Ф. 1064. – Оп. 1. – Од. зб. 243. – Арк. 8.
 - 1.19. Закон про управління земельно-ліквідаційних комісій. Статут і Положення про губернські і повітові земельні комісії. Ф. 1064. – Оп. 1. – Од. зб. 244. – Арк. 15.
 - 1.20. Рада Народних Міністрів УНР м. Київ, м. Вінниця, м. Рівне, м. Кам'янець-Подільськ. Листування з Департаментом загальних справ про надіслання законів для міністерств УНР. Ф. 1065. – Оп. 1. – Од. зб. 11. – Арк. 110.
 - 1.21. Державна комісія. Департамент загальних справ. Відділ 1. Журнал засідань Ради міністрів УНР. Ф. 1065. – Оп. 1. – Од. зб. 14. – Арк. 250.

- 1.22. Накази та листування з Директорією про призначення на посади різних осіб. Ф. 1065. – Оп. 1. – Од. зб. 25. – Арк. 75.
- 1.23. Журнал засідань та постанови Директорії. Ф. 1065. – Оп. 1. – Од. зб. 38. – Арк. 210.
- 1.24. Военное министерство УНР. Телеграммы, рапорты, сводки, донесения о настроении рабочих и крестьян в Катеринославской губернии, о борьбе трудящихся губернии против помещиков, о взаимоотношении с австро-немецкими оккупантами. Ф. 1076. – Оп. 1. – Од. зб. 17. – Арк. 170.
- 1.25. Головне Управління Генерального Штабу УНР. Копії Наказів по військовому міністерству, відомості розташування німецько-австрійських військ на Україні, список військових частин та інструкції. Ф. 1077. – Оп. 1. – Од. зб. 43. – Арк. 86.
- 1.26. Головне Управління Генерального Штабу Армії УНР. Телеграми штабу дієвої армії УНР Правобережного, Холмського та Галицького фронтів, Північної групи про події на місцях. Ф. 1078. – Оп. 1. – Од. зб. 42. – Арк. 54.
- 1.27. Міністерство внутрішніх справ УНР. Журнал засідань Директорії УНР. Ф. 1092. – Оп. 6. – Од. зб. 2. – Арк. 74.
- 1.28. Міністерство внутрішніх справ Української Держави. Доповіді, донесення та листування губернських старост про положення населення, про братання німецьких солдат з більшовицькими загонами. Ф. 1216. – Оп. 1. – Од. зб. 79. – Арк. 40.
- 1.29. Телеграми повітових старост про настрої населення та політичну боротьбу в Чернігівській губернії. Ф. 1216. – Оп. 1. – Од. зб. 103. – Арк. 13.
- 1.30. Канцелярія Директорії Української Народної Республіки. Універсали, відозви, декларації Директорії і Головного отамана військ УНР до населення, лист до воюючих і нейтральних держав про встановлення уряду Директорії, відповідь її на ноту Ради Народних Комісарів РРФСР про припинення боротьби проти Ради робітничих і селянських депутатів та меморандуми громадських організацій до Директорії. Універсал до населення отамана Григор'єва. Ф. 1429. – Оп. 1. – Од. зб. 4. – Арк. 82.
- 1.31. Бюро друку при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Харків, м. Київ 1919 р. Інформаційні повідомлення про засідання II Всеукраїнського з'їзду Рад і декрети Ради Народних Комісарів УСРР. Копії. Ф. 1738. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – Арк. 12.
- 1.32. Міністерство судових справ Української Держави із сводками військового міністерства. Зведення адміністративного відділу канцелярії військового міністерства щодо стану по губерніях. Ф. 2207. – Оп. 1. – Од. зб. 1761. – Арк. 90.
- 1.33. Міністерство юстиції УНР, м. Київ, I Департамент. Закони Конгресу трудових народів, Кабінету та Ради Народних міністрів (Збірник законів УНР). Ф. 2208. – Оп. 1. – Од. зб. 141. – Арк. 62.
- 1.34. Вісник Державних Законів 1919 р. Ф. 2208. – Оп. 2. – Од. зб. 2. – Арк. 74.
- 1.35. Представник Голови Ради Міністрів Української Держави при Австро-Угорському вищому командуванні: Освідомчий відділ. Штати і листи про

особовий склад канцелярії, статут професійних спілок службовців та робітників установ і організацій Міністерства шляхів, донесення старост про стан в губерніях і зведення контррозвідного відділу штабу III корпусу. Список представників влади м. Одеси 7 березня 1918 – 8 листопада 1918 рр. Ф. 2311. – Оп. 1. – Од. зб. 120. – Арк. 220.

- 1.36. Рада робітничо-селянської оборони УСРР м. Київ 1919 р. Оперативні зведення і бюлетені бюро інформації при Раді оборони та штабів Червоної армії про положення на фронтах. Агентурні зведення Управління особливого відділу про положення в Польщі та Галичині. Копії. 30 травня - 17 вересня 1919 р. Ф. 2579. – Оп. 1. – Од. зб. 53. – Арк. 120.
- 1.37. Особистий Ф. Ісака Прохоровича Мазепи. Матеріали Ради народних міністрів, протоколи та копії протоколів засідань Кабінету Ради народних міністрів, листи Петлюри до голови Ради міністрів 25 березня - 26 травня 1920 рр. Ф. 3933. – Оп. 1. – Од. зб. 2. – Арк. 88.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

- 1.38. Центральний комітет Комуністичної партії України. ЦК КПУ. Резолюції III з'їзду КП(б)У. Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 17. – Арк. 15.
- 1.39. Протоколи засідань Политбюро ЦК КП(б)У. Ф. 1. – Оп. 6. – Од. зб. 2. – Арк. 220.
- 1.40. Сводки отдела связи II. Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 35. – Арк. 50.
- 1.41. Сводки отдела информации ЦК КП(б)У о состоянии и деятельности местных парторганизаций, политико-экономическом положении в губерниях Украины, военных действиях частей Красной армии и другим вопросам. Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 41. – Арк. 90.
- 1.42. Ф. 5. – Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У 1917-1938 рр. Перепечатки матеріалів о боротьбі с бандитизмом на Україні, февраль 1919 - август 1919 г. Ф. 5. – Оп. 1. – Од. зб. 260. – Арк. 4.
- 1.43. Перепечатки матеріалів о боротьбі с бандитизмом на Україні, март 1919 - август 1919 г. Ф. 5. – Оп. 1. – Од. зб. 263. – Арк. 4.
- 1.44. Перепечатки матеріалів о боротьбі с бандитизмом на Україні, март 1919 - август 1919 г. Ф. 5. – Оп. 1. – Од. зб. 264. – Арк. 6.
- 1.45. Розпечатки матеріалів о боротьбі с бандитами Махно, Григорьева и др. Ф. 5. – Оп. 1. – Од. зб. 267. – Арк. 20.
- 1.46. Партархив Института истории партии ЦК КП Украины - Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Про внесення кандидатур на посаду гетьмана України. Ф. 17. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 12.
- 1.47. Копии перепечаток из “Коммуниста” – органа организационного бюро по созыву конференции партийных организаций коммунистов (б) Украины, № 1-2. Копии приказов № 1-2 за подписью Пятакова всем военно-революционным комитетам и советским штабам о начале вооруженного восстания на Украине против Гетьмана, немецких и австро-венгерских оккупационных войск. Ф. 17. – Оп. 1. – Од. зб. 86. – Арк. 8.

- 1.48. Копия статьи В. Манилова "Повстанческое движение на Киевщине в период гетьманщины (материалы и документы)". Ф. 17. – Оп. 1. – Од. зб. 89. – Арк. 5.
- 1.49. Грамота гетьмана Скоропадского ко всему украинскому народу. Копия письма Петлюры послам германского, австро-венгерского и боварского правительства и меморандум Всеукраинского земельного съезда к гетьману по поводу демократизации государственного управления Украиной. Ф. 17. – Оп. 1. – Од. зб. 90. – Арк. 15.
- 1.50. Про невідповідність комітетів бідноти покладеним на них завданням. Ф. 17. – Оп. 6. – Од. зб. 79. – Арк. 6.

Центральний державний історичний архів України у м. Києві

- 1.51. Киевская судебная палата. По обвинению мещанина Рохлина С.И. в агитации среди жителей г. Городнянска, Черниговской губернии за свержение украинского буржуазно-националистического правительства Скоропадского. Том I. Ф.318. – Оп. 5. – Од. зб. 20. – Арк. 15.
- 1.52. По обвинению казака Угнивенко М.П. в агитации среди крестьян в с. Митченках, Конотопского уезда, Черниговской губернии за свержение контрреволюционного украинского буржуазно-националистического правительства Скоропадского Том I. Ф.318. – Оп. 5. – Од. зб. 22. – Арк. 15.
- 1.53. О казаке Дионисии Михалов Белом обвиняемом по 1 части 129 ст. Уголовного Уложения. Дело по обвинению учителя начальной школы в с. Митченках, Конотопского уезда Черниговской губернии Белого Д.М. в произнесении речи в сельском суде, призывающей к свержению контрреволюционного украинского буржуазно-националистического правительства Скоропадского 13-20 декабря 1918 г. Ф.318. – Оп. 5. – Од. зб. 25. – Арк. 8.
- 1.54. Прокурор Одесской судебной палаты. Представление прокурора Херсонского окружного суда об аресте красногвардейцами и расстреле мирового судьи Володимо Н.Х. в с. Чолобам, Днепропетровского уезда, Таврической губернии. Ф. 419. – Оп. 1. – Од. зб. 7300. – Арк. 12.
- 1.55. О вооруженном столкновении с гайдамаками крестьян с. Игнатовки, Ямпольского уезда, Подольской губернии в связи с отказом крестьян выдать гайдамакам мясо и овес. Ф. 419. – Оп. 1. – Од. зб. 7308. – Арк. 5.
- 1.56. О вооруженном столкновении крестьян с. Медвежье, Луки, Семиця, Супруновки и др. Брацлавского уезда Подольской губернии с польскими legionерами. Ф. 419. – Оп. 1. – Од. зб. 7311. – Арк. 6.
- 1.57. Представления прокурора Кишинецкого окружного суда о розгроме и убийстве помещика солдатами тепловозного батальона и крестьянами м. Солтанешты, Кишинецкого уезда, Бессарабской губернии. Ф. 419. – Оп. 1. – Од. зб. 7313. – Арк. 5.
- 1.58. Копия представления тов. Прокурора Кам.-Подольского окружного суда по Проскуровскому участку о производстве дознания по обвинению крестьян в убийстве волосного старшины м. Черный Остров, Проскуровского уезда,

- Подольской губернии Банашко Т. Ф. 419. – Оп. 1. – Од. зб. 7320. – Арк. 10.
- 1.59. Об убийстве землевладельца Вишневого Ф. крестьянами с. Вербки-Волоской, Ольгопольского уезда, Подольской губернии. Ф. 419. – Оп. 1. – Од. зб. 7321. – Арк. 12.
- 1.60. Переписка со старшим прокурором Киевского апелляционного суда, прокурорами окружных судов и др. о захвате помещичьих имений крестьянами Ямпольского, Балтского, Каменецкого уездов Подольской губернии, вооруженных столкновениях крестьян Брацлавского уезда Подольской губернии с австро-венгерскими оккупационными войсками. О лицах обвиняемых в агитации за свержение правительства гетмана Скоропадского и изгнание австро-венгерских оккупационных войск, волнении студентов Новороссийского университета и по другим вопросам. 23 января – 25 декабря 1918 г. Ф. 419. – Оп. 3. – Од. зб. 403. – Арк. 72.
- 1.61. Представление прокурора Винницкого окружного суда и копии постановлений Подольского губернского старосты. Литинского, Гайсинского и др. уездных старост об арестах и ссылках лиц обвиняемых в розгромах помещичьих экономий, агитации против правительства гетмана Скоропадского и др. 19 октября – 12 ноября 1918 г. Ф. 419. – Оп. 3. – Од. зб. 404. – Арк. 25.
- 1.62. Семейный Ф. Терещенко. Сведения о взыскании с крестьян с. Червяное денег за захваченное ими имущество Червянского имения. 1918 г. Ф. 830. – Оп. 1. – Од. зб. 1641. – Арк. 13.
- 1.63. Описание имущества Ольшанского и Матвеевского имений захваченных крестьянами 1918 г. Ф. 830. – Оп. 1. – Од. зб. 1781. – Арк. 8.
- 1.64. Семейный Ф. помещиков Линке А.И. Описание инвентаря. Описание движимого и недвижимого имущества имений Линке А.И. Ведомости о приходах-расходах живого инвентаря и о посевах яровых хлебов в Темерязевском имении Линке А.И. 01.01.1917 – 12.01.1917 г. Ф. 877. – Оп. 1. – Од. зб. 7. – Арк. 10.
- 1.65. Протокол и выписка из протокола заседания Херсонского уездного земельного и продовольственного комитетов, удостоверение о переписке Линке А.И. с этими учреждениями о предоставлении пастбищ и пахотной земли для заповедника племенного скота и конного завода Линке А.И. Ф. 877. – Оп. 1. – Од. зб. 8. – Арк. 6.
- 1.66. Копия арендного обязательства Линке А.И. Одесскому отделению крестьянского поземельного банка; расписка выданная Евгениевским сельским комитетом Линке А.И. об изъятии у него запасов хлеба 1917 г. Ф. 877. – Оп. 1. – Од. зб. 9. – Арк. 4.
- 1.67. Протоколы заседаний наблюдательной комиссии при Евгениевской экономии по управлению делами бывшего имения Линке А.И. Переписка Линке А.И. с Одесским отделом крестьянского поземельного банка о возвращении ему имения в связи с постановлением украинского буржуазно-националистического правительства; список имущества Линке А.И. конфискованного органами советской власти, описи, счета, акты продажи скота и сдачи зерна Херсонской уездной продовольственной управе. Ф. 877. – Оп. 1. –

- Од. зб. 19. – Арк. 56.
- 1.68. Главная контора Мартыновского сахарного завода и имений Н. Ф. Муравьевой-Апостол (урожен. Терещенко). Опись живого и мертвого инвентаря, хлеба, фуража, товаров и пр. Беркозовской экономии Мартыновского имения на 1917 г. Ф. 606. – Оп. 1. – Од. зб. 165. – Арк. 25.
- 1.69. Инвентарная опись имущества Леонтьевского имения Н.Ф. Муравьевой-Апостол урожденной Терещенко переданого в ведение Попово-Слободского земельного комитета 1-го декабря 1917 г. Ф. 606. – Оп. 1. – Од. зб. 194. – Арк. 20.
- 1.70. Опись построек, живого и мертвого инвентаря Ниновской экономии забраного крестьянами с. Воробьевки 1918 г. Ф. 606. – Оп. 1. – Од. зб. 204. – Арк. 15.
- 1.71. Опись построек, живого и мертвого инвентаря Константиновской экономии забраного крестьянами с. Масловки. Ф. 606. – Оп. 1. – Од. зб. 205. – Арк. 9.
- 1.72. Прощение управляющего Мартыновским имением Тюнтина в Каневскую уездную земельно-ликвидационную комиссию о взыскании денег с крестьян за вырубанный лес 1918 г. Ф. 606. – Оп. 1. – Од. зб. 207. – Арк. 2.
- 1.73. Опись построек, имущества, лесных материалов и дров забраных крестьянами из лесов Мартыновского имения. Ф. 606. – Оп. 1. – Од. зб. 221. – Арк. 8.
- 1.74. Опись живого и мертвого инвентаря Котебельской экономии Мартыновского имения забраного крестьянами с. Мартыновка. Ф. 606. – Оп. 1. – Од. зб. 222. – Арк. 26.

Державний архів Київської області

- 1.75. Прокурор Київського окружного суду. 1880-1919 рр. Донесення товариша прокурора про наступ на села Сквирського повіту у серпні 1918 р. загонів партизан-більшовиків та збройне повстання селян і солдатів й захоплення ними у м. Володарці економії і дослідних станцій, а також про придушення і рости́л німецькими військами учасників повстання. Ф. 183. – Оп. 4. – Од. зб. 123. – Арк. 35.

Державний архів Російської Федерації

- 1.76. Народний комісаріат внутрішніх справ РСФРР (НКВС РСФРР). Огляд центральної і місцевої преси про політичне і економічне становище у місцевостях зайнятих австро-німецькими, про кровавий німецький терор і боротьбу з німецькими загарбниками. 5 березня - 1 серпня 1918 р. Ф. 183. – Оп. 4. – Од. зб. 26. – Арк. 73.
- 1.77. Інформаційно-статистичний відділ. Протоколи засідань і накази Полтавського губернського революційного комітету. Протокол засідання Лубенського повітового з'їзду Рад Полтавської губернії від 30 березня - 2 квітня 1919 р. і доповідь представника НКВС РСФРР про організацію радянської влади у повіті. Окремі номери газети «Известия» Лохвицького військово-революційного комітету. Ф. 393. – Оп. 13. – Од. зб. 320. – Арк. 73.

- 1.78. Протоколи засідань сільських Рад і загальних зборів громадян сіл Полтавської губернії за 1919 р. Ф. 393. – Оп. 13. – Од. зб. 321. – Арк. 42.
- 1.79. Протоколи засідань, накази, доповіді й звіти про діяльність виконкомів Чернігівської губернії за 1919 р. Ф. 393. – Оп. 13. – Од. зб. 539. – Арк. 55.
- 1.80. Агітаційно-інструкторські поїзди і пароплави. Касова книга фінансового відділу ВЦВК 1919-1921 рр. Ф. 1252. – Оп. 1. – Од. зб. 10. – Арк. 250.
- 1.81. Специфіка витрат 2-го агітаційно-інструкторського поїзда "Жовтнева революція" за серпень-вересень 1919 р. Ф. 1252. – Оп. 1. – Од. зб. 12. – Арк. 30.
- 1.82. Касова книга 2-го агітаційно-інструкторського поїзда "Жовтнева революція" за лютий – березень 1919 р. Ф. 1252. – Оп. 1. – Од. зб. 13. – Арк. 120.
- 1.83. Інформаційний відділ Вищої ради професійних спілок. Робітничий комітет допомоги організації соціалістичного сільськогосподарського виробництва при ВЦРПС. 1918-1921 рр. Інформація підвідділу колективних господарств відділу усупільнення сільського господарства Наркомзему про організацію сільськогосподарських артілей, комун і громадський обробіток землі. 8 - 23 травня 1919 р. Ф. 5557. – Оп. 1. – Од. зб. 214. – Арк. 50.

Російський державний архів економіки

- 1.84. Народний комісаріат землеробства РСФРР (Наркомзем РСФРР). Справи постійного зберігання секретаріату колегії і комісій при секретаріату. Циркуляр Наркомзему за 1918 р. Ф. 478. – Оп. 1. – Од. зб. 41. – Арк. 28.
- 1.85. Інформаційні листи № 1-27. Бюро друку 1919 р. Народний комісаріат землеробства про організацію радянських господарств у губерніях. Ф. 478. – Оп. 1. – Од. зб. 331. – Арк. 32.
- 1.86. Управління сільського господарства. Відділ господарської економії і статистики (відділ усупільнення сільського господарства. Головне управління радянських і колективних господарств). Управління приписними радгоспами). Список комун Єкатеринославської, Харківської, Полтавської, Чернігівської, Донецької губерній. Ф. 478. – Оп. 4. – Од. зб. 74. – Арк. 15.

2. Публікації документів

- 2.87. Боротьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917 р.-лютий 1918 р.): [док. і матеріали]. – Хмельницький: Обл. вид-во, 1957. – 307 с.
- 2.88. Боротьба робітників і селян за встановлення й зміцнення Радянської влади на Єлисаветградщині (1917-1920 рр.): [зб. док. і матеріалів]. – Кіровоград: Обл. вид-во, 1957. – 351 с.
- 2.89. Борьба за власть Советов в Донбассе: [сб. док и материалов]. – Сталино: Обл. вид-во, 1957. – 406 с.
- 2.90. Борьба за Советскую власть в Крыму: [док. и материалы.]. – [в 2т.]. – Симферополь: Крымиздат, 1957. Т.1. – 320 с.; Т. 2., 1961. – 364 с.

- 2.91. Борьба трудящихся Волыни за власть Советов (март 1917 г – декабрь 1920 г.): [сб. док. и материалов]. – Житомир: Обл. изд-во, 1957. – 480 с.
- 2.92. Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917-1918 гг.): [сб. док. и материалов]. – Чернигов: Парт архив Черниг. обкома Компартии Украины. Гос. архив Черниг. области, 1957. – 475 с.
- 2.93. Великая Октябрьская социалистическая революция: [док. и материалы]. – [в 9 т.]. – М.: Изд-во АН СССР, 1957-1963.
- 2.94. Великая Октябрьская социалистическая революция: хроника событий. [в 4 т.]. – Москва: Изд-во АН СССР, 1957-1961.
- 2.95. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917 – апрель 1918): [сб. док. и материалов]. – [в 3 т.]. – К.: Госполитиздат УССР, 1957. – Т. 1. -1009 с.; Т2. – 731 с.; Т.3. – 998 с.
- 2.96. Гражданская война на Украине. 1918-1920: [сб. док. и материалов]. - [в 3 т., 4 кн.]. – К.: Наук. думка, 1967. К. – Т.1. – Кн.1. – 837с; Кн. 2. – 491с. – Т.2. – 882 с; – Т. 3. – 944 с.
- 2.97. Декреты Советской власти. [в 11 т.]. – Т. 1 (25 октября 1917 г. – 16 марта 1918.). – Москва: Политиздат, 1957. 580 с.;Т.4 (10 ноября 1918 г. – 31 марта 1919 г.). 1968. – 596 с.
- 2.98. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918-1920: [док. і матеріали]. – [у 2 т.]. – К.: Вид-во імені О.Теліги, 2006. – Т.1 – 688 с; Т.2 – 744 с.
- 2.99. До історії боротьби трудящих за встановлення Радянської влади на Ровенщині в 1917-1920 рр. – Рівне: Обл.вид-во, 1957. – 102 с.
- 2.100. Документы внешней политики СССР. [в 3 т.]. – Москва: Госполитиздат, 1957. – Т. 1. – 850 с.
- 2.101. З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині. [зб. док. і матеріалів]. 1919 – 1941 рр. – Херсон: Херсон. пед. ін-т, 1957. – 591 с.
- 2.102. За власть Советов: [сб. док. и воспоминаний о борьбе трудящих за установление и упрочнение Советской власти на территории Запорожской области в 1917-1920 гг.]. – Запорожье: Обл. изд-во, 1957. – 280 с.
- 2.103. Закон про землю і ліси в УНР і Універсал Директорії УНР до трудового селянства. – К., 1919 – 16 с.
- 2.104. Збірник постанов і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – Київ – Харків: Упорядкував і видав Наркомюст УСРР, 1919-1921. – 30 с.
- 2.105. Збірник узаконень і розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету. – Харків: Упорядкував і видав Наркомюст УСРР, 1919-1920. – 47 с.
- 2.106. Збірник урядових розпоряджень у зв'язку з встановленням хлібної монополії. – К., 1918. – 18 с.
- 2.107. Історія колективізації сільського господарства Української РСР: [зб. док. і матеріалів]. – [у 3 т.]. Т.1. Колгоспне будівництво на Україні 1917-1927 рр. – К.: Вид-во АН УРСР, 1967. – 852 с.
- 2.108. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, коференцій і пленумів ЦК. [у 2 т.]. Т.1 1918-1941. – К.: Вид-во політ. літератури України, 1976. – 1008 с.

- 2.109. Конституційні акти України 1917-1920: Невідомі Конституції України. – К.: Філософ. і соціолог. думка, 1992. – 272 с.
- 2.110. Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи стенограм пленарних засідань: [зб. док. і матеріалів]. – Київ-Нью-Йорк-Філадельфія: Вид-во М.П. Коць, 1999. – 368 с.
- 2.111. Отчет о деятельности ЦК КП(б)У (с марта 1919 по март 1920 гг.). – Харьков: Всеукраиниздат, 1920. – 32 с.
- 2.112. Офіційне оповіщення уряду УНР і лист до голови Ради народних міністрів Мартоса: Декларація уряду в Рівному 12 квітня 1919 р. – Вінниця, 1919. – 16 с.
- 2.113. Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины (5-12 июля 1918 года): Протоколы. – К.: Изд-во полит. литературы Украины, 1988. – 262 с.
- 2.114. Победа советской власти на Херсонщине. (1917-1920 гг.): [сб. док. и материалов]. – Херсон: Обл. изд-во, 1957. – 382 с.
- 2.115. Под знаменем Великого Октября: [сб. статей, док. и материалов]. – Мелитополь-Запорожье: Обл. изд-во. – 1957. – 124 с.
- 2.116. Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 р. – грудень 1920 р.): [док. і матеріали]. – Вінниця: Кн.- газ. вид-во, 1959. – 487 с.
- 2.117. Работы II Полтавского губернского съезда Советов, 15-17 апреля 1919 г. – Полтава: Б.И., 1919. – 74 с.
- 2.118. Работы Харьковского губернского съезда Советов рабочих и крестьянских депутатов 16 февраля 1919 г. – Харьков: Центропечать, 1919. – 151 с.
- 2.119. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 - серпень 1919 рр.): [зб. док. і матеріалів]. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 764 с.
- 2.120. Сборник отчетов Народных Комиссариатов УССР, уполномоченных Народных Комиссариатов РСФСР при Совнарком УССР и центральных учреждений Украины за 1920 г. – Харьков: Всеукраиниздат, 1921 г. – 300 с.
- 2.121. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939. [док и материалы]. – [в 4 т.]. Т. 1. 1918-1922. – Москва: Росс ПЭП, 1998. – 863 с.
- 2.122. Трудящі Черкащини в боротьбі за владу Рад. 1917-1920 рр.: [зб. док. і матеріалів]. – Черкаси: Обл. вид-во, 1957. – 303 с.
- 2.123. Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти (1917-1920 гг.): [сб. док и материалов]. – Полтава: Архив Полтав. обкома Компартии Украины. Гос. архив Полтав. обл., 1957. – 28 с.
- 2.124. Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов (1917-1920 гг.): [сб. док. и материалов]. – Сумы: Парт. архив Сумского обкома Компартии Украины . Сумской обл. гос. архив, 1957. – 391 с.
- 2.125. Третій Всеукраїнський з'їзд Рад (6-10 березня 1919 р.): [стенограф. звіт]. – Харків: Вид-во Центр. держ. арх. управління України, 1932. – 336 с.
- 2.126. Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 1-6 березня 1919 р. – К.: Парламент. видання, 2002. – 256 с.

- 2.127. Україна у ХХ столітті: [зб. док. і матеріалів] (1900-1930). – К.: ІЗМН, 1997. – 448 с.
- 2.128. Українська революція: [документи] 1919-1921 рр. / Ред. Тарас Гунчак. – Нью-Йорк, 1984. – 478 с.
- 2.129. Українська Центральна Рада: [док. і матеріали]. – [у 2 т.]. – К.: Наук.думка. – Т.1. – 1996. – 590 с; – Т.2. – 1997. – 424 с.
- 2.130. Хроника революционных событий в Крыму: 1917-1920. – Симферополь: “Крым“, 1969. – 190 с.
- 2.131. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. [у 2 т.]. Т.1 1917 – 1941 рр. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – 771 с.

3. Періодична преса

а) журнали

- 3.132. Вісник державних законів УНР. –Директоріальний орган – 1919 р.
- 3.133. Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Видавничий центр КДЛУ. Вип.4. – 2000.
- 3.134. Державний вісник. – Гетьманський орган. – 1918 р.
- 3.135. Коммунист – Теоретический и политический журнал Центрального комитета КПСС. – 1990.
- 3.136. Літопис революції – (Летопись революции). – Орган Іспарту ЦК КП (б) У. (Видавався двома мовами в 1922-1933 рр. Всього вийшло 57 номерів.)
- 3.137. Український історичний журнал – Орган Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії при ЦК КПУ. Виходить з 1957 р.

б) газети

- 3.138. Вісті ВУЦВК Ради робітничих, селянських, червоноармійських депутатів і виконавчого комітету Київської Ради робітничих депутатів. – 1918-1920 рр.
- 3.139. Известия Всеукраинского Центрального Исполкома Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, Харьковского Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – 1918-1920 гг. У квітні-червні 1919 р. вони виходили паралельно у Києві й Харкові.
- 3.140. Известия второй армии. – Орган политотдела 2-й армии Восточного фронта 1918 – 1919 гг.
- 3.141. Известия Лохвицкого военно-революционного комитета – 1919 г.
- 3.142. Киевская мысль. – Ежедневная либеральная газета. – 1917-1918 гг.
- 3.143. Курская беднота. – Курск. издание губернского комитета РКП (б) 1919 г.
- 3.144. Курская правда – Орган Курского комитета РКП (б). 1919 г.
- 3.145. Народна воля. – Спільний офіційний друкований орган УПСР та Селоспілки . 1917 – 1919 рр.
- 3.146. Нова рада. – Офіційний друкований орган УПСФ. 1917-1918 рр.
- 3.147. Робітнича газета. – Офіційний друкований орган УСДРП. 1917- початок 1919 рр.

3.148. Україна. – Щоденна газета. Кам'янець-Подільськ. 1919 р.

4. Монографії, брошури, статті

- 4.149. Альошін А.П. Останні дні гетьманщини на Миколаївщині / А.П. Альошін // Літопис революції. – 1930. – № 3-4 (42-43). – С. 33-47.
- 4.150. Аникиєв В.В. Деятельность ЦК РСДРП – РКП(б) в 1917-1918 годах: [хроника событий] / В.В. Аникиєв. – Москва: Политиздат, 1974. – С. 35-40.
- 4.151. Антонов-Овсієнко В.О. В боротьбі проти Директорії / В.О. Антонов-Овсієнко // Літопис революції. – 1930. – № 3-4 (42-43). – С. 78-109
- 4.152. Антонов-Овсієнко В.О. Записки про громадянську війну на Україні (1918-1919 рр.) / В.О. Антонов-Овсієнко // Літопис революції. – 1929. – № 4(37). – С. 173-212; № 5-6 (38-39). – С. 142-186; 1930. – № 1(40). – С. 103-132; № 2 (41). – С. 104-151; № 5 (44). – С. 173-193; 1931. – № 1-2 (46-47). – С. 111-154; № 3 (48). – С. 85-114; № 4 (29). – С. 78-107; 1932. – № 1-2 (50-51). – С. 112-152.
- 4.153. Антонов-Овсієнко В.А. Записки о гражданской войне. [в 4 т.]. Т. 3. – Москва-Ленинград: Изд. полит. лит-ры, 1932. – 375 с.; Т.4., 1933. – 402 с.
- 4.154. Аусем В. К. истории повстанчества на Украине (О двух партизанских дивизиях) / В. К. Аусем // Летопись революции. – 1926. – № 5 (20). – С. 7-21.
- 4.155. Бабій Б.М. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917-1920 рр. / Б.М. Бабій. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – 268 с.
- 4.156. Баранник С. Проблема повстанства проти гетьманщини та австро-німецької окупації в "Коммунисте" 1918 г. / С. Баранник // Літопис революції. – 1930. – № 2 (41). – С. 232-266.
- 4.157. Баєр М. Причини аграрної революції на Україні і шляхи до розв'язання аграрної справи / М. Баєр. – Київ-Відень, 1920. – 13 с.
- 4.158. Байлов Л. Підготовка народу та війська до захисту Батьківщини / Л. Байлов. – К., 1919. – 225 с.
- 4.159. Бал М. Про реалізацію (збирання) урожаю. Зб. наказів і розпоряджень Міністерства земельних справ і пояснення / М. Бал. – Кам'янець на Поділля, 1919. – 24 с.
- 4.160. Балковий П.М. Війна без флангів. Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918-1920 рр. / П.М. Балковий. – К.: Наук. думка, 1966. – 304 с.
- 4.161. Безансон А. Війна більшовиків проти селян (1917-1933 рр.) / А.Безансон // Всесвіт. – 1993. – № 9-10. – С. 128-133.
- 4.162. Белан Ю.Я. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году / Ю.Я. Белан. – К.: Изд-во Киев. у-та, 1960. – 268 с.
- 4.163. Белаш В. Махновщина. Отрывки из воспоминаний / В. Белаш // Летопись революции. – 1928. – № 3 (30). – с.191-226.
- 4.164. Быструков В. Годы гражданской войны на Черниговщине (1919-1920) / В. Быструков // Летопись революции. – 1926. – № 6 (21). – С. 51-67.
- 4.165. Бойко Е.Д. Борьба органов диктатуры пролетариата за укрепление социалистического строя на Украине / Е.Д. Бойко. – К.: Наук. думка, 1987. – 120 с.

- 4.166. Борис Р. Німці в Україні / Р. Борис. – Львів, 1919. – 30 с.
- 4.167. Боротьба за владу рад на Україні. – К.: Наук. думка, 1977. – 200 с.
- 4.168. Боротьба за Жовтень на Прилуччині. – Прилуки, 1927. – 31 с.
- 4.169. Борьба за Советы на Екатеринославщине: [сб. статей и воспоминаний]. – Днепропетровск: Обл. изд-во, 1927. – 127 с.
- 4.170. Бош Е. Национальное правительство и Советская власть на Украине / Е . Бош. – Москва: Книгоизд-во “Коммунист”. 1919. – 56 с.
- 4.171. Бурнатович О. Українська ідеологія революційної доби / О. Бурнатович. – Львів-Відень, 1922. – 112 с.
- 4.172. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917-1920). – К.: Наук. думка, 1977. – 387 с.
- 4.173. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: енциклопед. довідник. – К.: Голов. ред. укр. рад. енциклопедії, 1987. – 632 с.
- 4.174. Великий Октябрь. Атлас. – Москва: Гл. упр. геодезии и картограф. при Совете Министров СССР, 1987. – 224 с.
- 4.175. Верстюк В.Ф. Боротьба трудящого селянства України за зміцнення влади Рад / В.Ф. Верстюк. – К.: Наук. думка, 1984. – 143 с.
- 4.176. Верстюк В.Ф. История Украинской ССР: хронолог. справочник / В.Ф . Верстюк, Є.Н. Дзюба, В.Ф. Репринцев. – К.: Наук. думка, 1990. – 600 с.
- 4.177. Верстюк В.Ф. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921) / В.Ф. Верстюк. – К.: Наук. думка, 1991. – 257 с.
- 4.178. Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради: біограф. довідник / В . Верстюк, Т. Осташко. – К.: Ініціат. комітет ”Універсал”, 1998. – 256 с.
- 4.179. Винар Л. Михайло Грушевський – історик і будівничий нації. Статті і матеріали / Л. Винар. – Київ-Нью-Йорк-Торонто, 1995. – 304 с;
- 4.180. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – Київ-Відень, 1920. Ч . I. – 349 с.; Ч. II. – 330 с.; Ч. III. – 542 с.
- 4.181. Винниченко В.В. Щоденник: в 2-х т. / [ред. вступ. стаття та примітки Г . Костюка].– Едмонтон-Нью-Йорк: Видання Канадського ін-ту Україн. студій. Т.1.: 1911-1920, 1980. – 450 с., ілюс.
- 4.182. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення / В.Винниченко. – К.: ”Криниця”, 1991. – 128 с.
- 4.183. Вышевич К. Украинский вопрос: Россия и Антанта / К. Вышевич. – Гельсингфорс, 1918. – 44 с.
- 4.184. Возняк М. Українська державність / М. Возняк – Відень, 1918. – 152 с.
- 4.185. Волобуев В.К. вопросу о закономерности Октябрьской революции / В .К. Волобуев // Коммунист.– 1990. – № 10. – С. 58-67.
- 4.186. Гайделемівський П. Українські політичні партії: Їх розвиток і програми / П. Гайделемівський. – Зальцведель: Укр. військова місія, 1919. – 44 с.
- 4.187. Гамрецький Ю.М. Радянська історіографія селянського руху в Україні: Історіографічні дослідження в Українській РСР / Ю.М. Гамрецький // Вип . 1. – К.: Наук.думка, 1968. – С. 38-42.
- 4.188. Гамрецький Ю.М. Радянська історіографія про селянство України в 1917 р. / Ю. М. Гамрецький // Іст. дослідження: Вітчизняна історія. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 62-67.

- 4.189. Гамрецький Ю.М. Триумфальное шествие Советской власти на Украине / Ю.М Гамрецький, Тимченко Ж.П., Щусь О.И.– К.: Наук.думка, 1987. – 440 с.
- 4.190. Ганжа І.Х. Перші колективні господарства на Україні (1917-1920) / І.Х . Ганжа. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 152 с.
- 4.191. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927) / О.І. Ганжа. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 208 с.
- 4.192. Гарань О.В. Початок діалогу (про зарубіжне українознавство без упередженості) / О.В. Гарань // Минуле України: відновлені сторінки. – К.: Наук.думка, 1991. – С. 265-274
- 4.193. Генік С. 150 Великих українців / С. Генік. – Івано-Франківськ: ”Лілея – НВ”, 2001. – 298 с.
- 4.194. Геращенко Т. Українська народна громада / Т.Геращенко // Вісник Київ. держ. лінгвіст. ун-ту. Серія Історія, Економіка, Філософія. – К.: Видав. центр КДЛУ, 2000. Вип. 4. – С. 196-212.
- 4.195. Геращенко Т. Українська народна громада / Т.Геращенко // Український консерватизм і гетьманський рух.: історія, ідеологія, політика. – К.: Вісник Київ. лінгвіст. у-ту. Вип. 4. – 2000. – 464 с.
- 4.196. Гладков І.А. Очерки советской экономики 1917-1920 гг. / И.А. Гладков. – Москва: Госполитиздат, 1956. – 507с.
- 4.197. Годы борьбы и побед: Материалы Всесоюзной науч. конференции, посвященной 60-летию победоносного окончания гражданской войны в СССР (1918-1920 гг.). – К. Наук. думка, 1983. – 216 с.
- 4.198. Головач Ф.В. З історії радгоспного будівництва в Українській РСР. Жовтень 1917 р. – червень 1921 р. / Ф.В. Головач. – К.: Вища школа, 1982. – 136 с.
- 4.199. Голубко В.Е. Армія Української Народної Республіки 1917-1918: Утворення та боротьба за державу / В.Е. Голубко. – Львів: Кальварія, 1997. – 228 с.
- 4.200. Голубко В.Е. Військове будівництво Павла Скоропадського – плани і реалії / В.Е. Голубко // Вісник держ. у-ту ”Львівська політехніка”, 1990. – № 377. Держава та армія. – С. 28-39.
- 4.201. Голубко В.Е. Українсько-польсько-радянська війна 1920 р. і Східна Галичина / В.Е. Голубко // Вісник держ у-ту “Львівська політехніка”. – 1999. – № 408 Держава та армія. С. 11-21.
- 4.202. Гошуляк І.Л. Про причини поразки Центральної Ради / І.Л. Гошуляк // Укр . іст. журнал. – 1994. – № 1. – С. 31-44.
- 4.203. Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. – Москва: Сов. энциклопедия, 1983. – 704 с.
- 4.204. Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине. 1918-1919 гг: Очерки о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях / А. Грациози. – Москва: Ассоциация исследователей рос. общества XX века, 1997. – 200 с.

- 4.205. Гриценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу Рад в Україні (кінець 1917 р. – початок 1919 р.): Історичні зошити / А.П. Гриценко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1993. – 101 с.
- 4.206. Гриценко А.П. Діяльність українських організацій на теренах Росії за доби Української Центральної Ради: Історичні зошити / А.П. Гриценко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – 63 с.
- 4.207. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. Репринтне відтворення видання 1913 року. – К.: Жовтень, 1990. – 524 с.
- 4.208. Грушевський М. Очерк истории украинского народа / М. Грушевський 2-е издание. – К.: Лыбидь, 1991. – 400 с.
- 4.209. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К.: “Знання”, 1991. – 240 с.
- 4.210. Грушевський М. На порозі нової України: гадки і мрії / М. Грушевський. Відтворено репринтно з видання 1918 р. – К.: Наук. думка, 1991. – 128 с.
- 4.211. Грушевський М. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали / М. Грушевський. [ред. і вступ. ст. Л. Винара]. – Нью-Йорк-Львів-Київ-Торонто-Мюнхен: Укр. іст. т-во, 1992. – 278 с.
- 4.212. Грушевський М. З політичного життя Старої України. Розвідки, статті, промови / М. Грушевський. – К., 1918. – 127 с.
- 4.213. Грушевський М.С. Автобіографія / М.С. Грушевський. 1914-1919: Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. – К.:Либідь, 1992. – 551 с.
- 4.214. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
- 4.215. Данилов В.В. Аграрная политика РКП(б) – ВКП(б) в 20-30-х гг. / В.В. Данилов. Коммунист. – 1990. – № 16. – С.90-93.
- 4.216. Деникин А. И. Очерки русской смуты / А. И. Деникин [в 3 т.] Т. 1. Крушение власти и армии (февраль-сентябрь 1917). – Москва: Айрис – пресс, 2003. – 592 с.
- 4.217. Деникин А.И. Очерки русской смуты / А.И. Деникин. Т. 2. Борьба генерала Корнилова. – Москва: Айрис – пресс, 2004. – 600 с.
- 4.218. Деникин А.И. Очерки русской смуты / А.И. Деникин. Т. 3. Белое движение и борьба Добровольческой армии. – Москва: Айрис – пресс, 2005. – 736 с.
- 4.219. Державний центр Української Народної Республіки в екзилі: Статті і матеріали. – Філадельфія – Київ-Вашингтон: Фундація ім. С. Петлюри в США, Вид-во “Веселка”, Фундація родини Фещенко-Чопівських, 1993. – 496 с.
- 4.220. Довідник з історії України. Видання 2-ге, доопрацьоване і допов. (А-Я). – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.
- 4.221. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – Львів: Світ, 1991. – 576 с.
- 4.222. Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – Прага, 1923. Передруковано репринтним способом у серії державна школа: історія, політологія, право. – К.: Українознавство, 1996. – 256 с.

- 4.223. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2002. Т.1. Доба Центральної Ради. – 320 с.; Т.2. Українська гетьманська держава 1918 року. – 352 с.
- 4.224. Дорошенко Д. Замітки до історії 1918 року на Україні: Хліборобська Україна / Д. Дорошенко. Кн. 3. Зб. 5-6, 1921. – Відень: Вид-во українського союзу хліборобів - державників, 1921. – С. 75-104.
- 4.225. Дяченко С.Я. Документальні матеріали Херсонського облдержархіву про втілення в життя Ленінського декрету про землю на Херсонщині (1918-1920 рр.) / С.Я. Дяченко, О.Д. Полякова. // Історичні джерела та їх використання. Вип. 5. – К.: Наук. думка, 1970. – С.83-90.
- 4.226. Енгельс Ф. Селянське питання у Франції і Німеччині / Ф. Енгельс, К. Маркс. – Твори. 2-е вид. Т.22. – К.: Політвидав України, 1972. – С. 127-133.
- 4.227. Енциклопедія Історії України. Т. 1. “А-В”. – К.: Наук.думка, 2003. – 685 с.
- 4.228. Енциклопедія Історії України. Т. 2. “Г-Д”. – К.: Наук.думка, 2004. – 524 с.
- 4.229. Ефремов С. Під обухом. Більшовики в Києві / С. Ефремов – К.: Вид-во «Вік», 1918. – 64 с.
- 4.230. Заставенко Г.Ф. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р. / Г. Ф. Заставенко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1959. – 155 с.
- 4.231. Затонський В. Із спогадів про українську революцію / В. Затонський // Літопис революції. – 1929. – № 4 (37). – С. 139-172; № 5-6 (38-39). – С. 115-141; 1930. – № 5 (44). – С. 140-172.
- 4.232. Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918 / П. Захарченко. – К.: Нац. ун-т ім. Т.Шевченка, Нац. академія внутр.справ., 1997. – 188 с.
- 4.233. Захарченко П.П. У поході за волею (селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 р.) / П.П. Захарченко, Н.І. Земзюліна, О.В. Нестеров. – К.: ЗАТ “Ніч лава”, 2000. – 176 с.
- 4.234. Зільберт М.І. Боротьба за встановлення Радянської влади на Вінниччині / М.І. Зільберт, А.Г. Бабенко. – Вінниця: Обл. держ. вид-во, 1957. – 37 с.
- 4.235. Ігнатов М. Червоногвардійський загін в боротьбі за хліб (Із спогадів про кінець 1917 р.) / М. Ігнатов // Літопис революції. – 1933. – № 1-2 (56-57). – С. 175-187.
- 4.236. Йоффе Г. Социалистические партии в 1917 году / Г. Йоффе // Коммунист. – 1990. – №10. – С. 23-24.
- 4.237. Йоффе Г. Россия, осень семнадцатого / Г. Йоффе, А. Рабинович. // Коммунист. – 1990. – №16. – С. 76-83.
- 4.238. Інститут історії України НАН України 1936 – 2006. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 820 с.
- 4.239. История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков): Краткий курс. Под редакцией комиссии ЦК ВКП(б). Одобрен ЦК ВКП(б) 1938 г. Москва: ОГИЗ: Госуд. изд – во полит. лит – ры, 1945. – 352 с.
- 4.240. Ідеї і люди визвольних змагань 1917 – 1923: зб. статей. – Нью – Йорк: Видавнича корпорація “Булава”, 1968. – 400 с.
- 4.241. Історія Волині: З найдавніших часів до наших днів. – Львів: Вид – во при Львів. держ. у-ті. Вид – го об’єднання “Вища школа”, 1988. – 240 с.

- 4.242. Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. – К.: Політвидав України, 1968. – Т. 3. Кн.1. – 586 с.; 1970. – Кн. 2. – 583 с.
- 4.243. Історія міст і сіл Української РСР [у 26 – ти т.]. – К.: Гол. ред., УРЕ, 1967 - 1974
- 4.244. Історія селянства Української РСР [у 2 т.]. – Т. 2. – К.: Наук. думка, 1967. – 534 с.
- 4.245. Історія українського селянства. Нариси [у 2 т.]. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 1. – 632 с.; Т. 2. – 655 с.
- 4.246. Історія України: нове бачення [у 2 т.]. – К.: Вид – во “Україна”, 1996. – Т. 2. – 496 с.
- 4.247. Історія України: Маловідомі імена, події, факти. [зб. статей]. - Вип. 5. – К.: Рідний край, 1999. – 362 с.
- 4.248. Інституту історії України НАН України. 1936-2006. – К.: Ін-тут історії України НАН України, 2006. – 818 с. ілюс.
- 4.249. Історія Української РСР [у 8 т. 10 кн.]. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. 5. – 592 с.
- 4.250. Історія української влади 1917 – 1919. – Відень – Київ, 1920. – 32 с.
- 4.251. Карпенко Г. Селянські рухи на Київщині за часів гетьманщини / Г Карпенко // Літопис революції. – 1928. – №3(30). – С. 55 – 74.
- 4.252. Кащенко С. Виникнення перших колективних господарств у Криму (1918 р.) / С. Кащенко // Архіви України. – 1966. – №1. – С. 19 – 22.
- 4.253. Калакура Я. С. Українські історики на шляху до соборності національної історіографії / Я.С. Калакура // Вісник. Історія. КНУ ім. Т. Шевченка. – К., 2001. – Вип. 54. – С. 10 – 14.
- 4.254. Камінський А. За сучасну концепцію української революції / А . Каменський. – Мюнхен: Сучасність, 1970. – 134 с.
- 4.255. Каппелер А. Коротка історія України / А. Каппелер. – Мюнхен, 1994. – 286 с.
- 4.256. Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: Історіографічний нарис Української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.) / В. Капелюшний. – К.: Київ. нац. ун-тет ім. Т. Шевченка, 2003. – 608 с.
- 4.257. Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине / В. Качинский // Вып . 1. Уравнительный раздел. – Харьков: Изд – во Наркомзема УССР, 1922. – 106 с.
- 4.258. Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине / В. Качинский // Вып . 2. Обобществление. – Харьков: Изд – во Наркомзема УССР, 1923. – 98 с.
- 4.259. Качинський В. Аграрний рух за часів гетьманщини / В. Качинський // Літопис революції. – 1928. – №1(28). – С.52-64; №2 (29). – С. 76-95.
- 4.260. Качинский В. Земельная политика Соввласти на Украине в 1919 году / В . Качинский // Летопись революции. – 1929. – №1(34). – С.7-51.
- 4.261. Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії / М. Ковалевський. – Інсбрук, 1960. – 720 с.
- 4.262. Коллективизация сельського хозяйства на Украине: Выдержка из плана мероприятий Наркомзема УССР. – Харьков: “Радянський селянин”, 1925. – 36 с.

- 4.263. Комаренко Н.В. Висвітлення боротьби за перемогу влади Рад на Україні в журналі “Літопис революції” / Н.В. Комаренко // Укр. іст. журнал. – 1967. – С. 130-137.
- 4.264. Кондуфор Ю.Ю. Робітничі продовольчі загони на Україн в 1919 році / Ю. Ю. Кондуфор. – Харків: Харк.дер. ун-тет, 1953. – 101с.
- 4.265. Кондуфор Ю.Ю. Великий Жовтень і захист його завоювань / Ю.Ю . Кондуфор. – К.: Вища школа, 1971. – 252 с.
- 4.266. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест: [пер.з англ.]. –К.: Либідь, 1993. – 384 с.
- 4.267. Коновалець Є. Причинки до історії української революції / Є. Коновалець // Історія січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. – К.: Золоті ворота. Історія січових стрільців 1917-1919, з світлинами, 1992. – 346 с.
- 4.268. Кононенко К.С. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917-1960 / К.С. Кононенко. – Мюнхен: Укр . тех.-госп. ін-т , 1965. – 535 с.
- 4.269. Копиленко О.Л. “Сто днів” Центральної Ради / О.Л. Копиленко. – К.:Вид-во “Україна”, 1992. – 206 с.
- 4.270. Королівський С.М. Братерська допомога великого російського народу українському народові у боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні / С.М. Королівський. – К.: Т-во для поширення політ. та наук. знань УРСР, 1953 . – 30 с.
- 4.271. Королівський С.М. Перша Всеукраїнська селянська конференція: 40 років КП України / С.М. Королівський. – Харків: Облвидав, 1958. – 60 с.
- 4.272. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / [Крипякевич І., Гнатевич В., Стефанів З. та ін.] – [4-е видан., змінене і допов.]. – Львів: Світ, 1992. – 702 с.
- 4.273. Кузеля З. Рік 1918 на Україні / З. Кузеля. – Зальцведель, 1918. – 39 с.
- 4.274. Кульчицький С.В. УСРР в добу “воєнного комунізму” (1917-1920 рр) Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С. В. Кульчицький // Історичні зошити. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. – 142 с.
- 4.275. Кульчицький С. Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919-1928 рр.) / С. Кульчицький. – К.:Основа, 1996. – 394 с.
- 4.276. Лазорський В. З повстанського руху на Полтавщині 1918 року / В . Лазорський // Літопис революції. – 1930. – № 2 (41). – С.211-225.
- 4.277. Лантух И. Из истории гражданской войны на Екатеринославщине (1919 год) / И. Лантух // Летопись революции. – 1926. – №2(17). – С.51-59.
- 4.278. Левинський В. Соціалістична революція і Україна / В. Левитський. – Відень, 1920. – 23 с.
- 4.279. Ленін В.І. До сільської бідноти / В.І. Ленін // Повне зібрання творів (Далі ПЗТ). Пер. рос. Видання – Т.7. – К.: Політвидав України, 1970. – С. 125-194.
- 4.280. Ленін В.І. Солдати і земля / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т.31. – К.: Політвидав України, 1973. – С. 257-258.

- 4.281. Ленін В.І. Декрет про землю / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т.35. – К.: Політвидав України, 1973. – С. 22-25
- 4.282. Ленін В.І. Промова про роковини революції 6 листопада. VI Всеросійський надзвичайний з'їзд Рад робітничих, селянських, козачих і червоноармійських депутатів 6-9 листопада 1918 / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т.37. – К.: Політвидав України, 1973. – С. 131.
- 4.283. Ленін В.І. Промова на нараді делегатів комітетів бідноти центральних губерній 8 листопада 1918 / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т.37. – К.: Політвидав України, 1973. – С. 167-174.
- 4.284. Ленін В.І. Збори партійних працівників Москви 27 листопада 1918р. / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т.31. – К.: Політвидав України, 1973. – С. 198-223.
- 4.285. Ленін В.І. Промова на I Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун 11 грудня 1918 р. / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т.37. – К.: Політвидав України, 1973. – С. 337-348.
- 4.286. Ленін В.І. VIII з'їзд РКП(б) 18-23 березня 1919 р. / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 38. – К.: Політвидав України, 1973. – С. 123-209.
- 4.287. Ленін В.І. VIII з'їзд РКП(б). Доповідь про роботу на селі 23 березня / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т.38. – К.: Політвидав України, 1973. – С. 182-200.
- 4.288. Ленін В.І. Про кооперацію / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т.45. – К.: Політвидав України, 1973. – С. 351-358.
- 4.289. Ленін В.І. Телеграма Княгининському повітовому земельному відділу / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т.50. – К.: Політвидав України, 1973. – С. 381.
- 4.290. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський Т. 6. Кн.1. – Київ-Філадельфія: Інститут Східноєвропейських досліджень НАН України, Східноєвропейський дослідний інститут імені В.К. Липинського, 1955. – 471 с.
- 4.291. Литвин В.М. Україна: доба війн і революцій (1914-1920) / В.М. Литвин. – К.: Альтернатива, 2003. – 488 с.
- 4.292. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана / С. Литвин. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2001. – 640 с.
- 4.293. Лозовий В. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба) / В. Лозовий. – Київ-Кам'янець-Подільський: "Аксіома", 2005. – 224 с.
- 4.294. Локатош І.С. Стародуб-Чернігів-Київ. (Спогади про 1918-1919 рр.) / І. С. Локатош // Літопис революції. – 1930. – № 5(44). – С.248-273.
- 4.295. Лупандін О.І. Українсько-російські мирні переговори 1918 р. / О. І. Лупандін // Історичні зошити. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. – 42 с.
- 4.296. Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917-1923 рр.) / Р.Д. Лях. – Київ-Донецьк: Вища школа, 1975. – 120 с.
- 4.297. Мазепа І. Большевизм і окупація України: Соціально-економічні причини недозрілості сил української революції / І. Мазепа. – Львів-Київ, 1922. – 156 с.
- 4.298. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921./ І. Мазепа – [у 3-х т.]. Т. I. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. – Прага, 1942. – 212 с.

- 4.299. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921/ І. Мазепа. Т.ІІ: Кам'янецька доба – Зимовий похід. – Прага, 1942. – 232с.
- 4.300. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921 / І. Мазепа. – Т. ІІІ: Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР. – Прага, 1943. – 234 с.
- 4.301. Мазепа І. З історії Української Революції / І. Мазепа, П. Феденко. (Відбиток зі збірника пам'яті Симона Петлюри). – Прага, 1930. – 94 с.
- 4.302. Майстренко І.В. Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні / І.В. Майстренко. – Едмонтон: Вид-во Канадського ін-ту україн. студій Альбертського у-ту, 1985. – 416 с.
- 4.303. Максименко Я. До історії боротьби з денікінцями й петлюрівщиною 1919 р. / Я. Максименко // Літопис революції. – 1930. – № 1 (40). – С. 161-173.
- 4.304. Малий словник історії України. – К.: Либідь, 1997. – 464 с.
- 4.305. Малик Я. Земельне питання в Українській Гетьманській Державі. Останній гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського 1873 -1945 / Я. Малик. – К.: Академпрес, 1993. – С. 97-106.
- 4.306. Малик Я. Історія української державності / Я. Малик, Б. Вол, В.Чуприна. – Львів: Світ, 1995. – 248 с.
- 4.307. Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917-1991 / М. Маля: [пер. з англ. А.Д. Грищенко]. – К.: Мегатайп, 2000. – 607 с.
- 4.308. Маляревский П. Гетьман всея Украины: Биограф. Очерки / П. Маляревский. – К., 1918. – 23 с.
- 4.309. Маргулиес М.С. Год интервенции. Кн.1 (сентябрь 1918-апрель 1919) / М.С . Маргулиес. – Берлин, 1923. – 364 с.
- 4.310. Маргулиес М.С. Год интервенции. Кн.2 (апрель-сентябрь 1919 г.) / М.С . Маргулиес. – Берлин, 1923. – 327 с.
- 4.311. Маркс К. Конспект книги Бакуніна “Державність і анархія” / К. Маркс, Ф . Енгельс. – Твори. – 2-е вид. – Т.18. – К.: Політвидав України, 1964. – С. 555-596.
- 4.312. Марочко В.І. Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.) / В.І. Марочко. – К.: М.Р. Kots Publishin, 1995. – 218 с.
- 4.313. Мартос Б. Завоювання України більшовиками / Б. Мартос // Український збірник. Кн 1. – Мюнхен, 1954. – С. 30-55.
- 4.314. Махно Н. Русская революция на Украине: (От марта 1917 г. по апрель 1918 г.) / Н. Махно. Кн.І. – Париж, 1929. – 216 с.
- 4.315. Мельгунов С.П. Красный террор в России 1918-1923 / С.П. Мельгунов. – Москва: СП „РИСО“, “Р.С.“ 1990. – 208 с.
- 4.316. Мельниченко В.Ю. Чи був Раковський конфедералістом? / В.Ю . Мельниченко // Про минуле заради майбутнього. – С. 283-299.
- 4.317. Мещеряков В. О сельскохозяйственных коммунах / В.О. Мещеряков. – Харьков: 7-я Советская типография, Пушкинская – 21, 1919. – 29 с.
- 4.318. Минуле України: відновлені сторінки. – К.: Наук.думка, 1991. – 280 с.

- 4.319. Мироненко О.М. Витоки українського революційного конституціоналізму 1917-1920 рр.: Теоретико-методологічний аспект / О.М. Мироненко. – К.: Ін-тут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2002. – 260 с.
- 4.320. Мироненко О.М. Світоч української державності: Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради / О.М. Мироненко. – К.: Наук. думка, 1995. – 328 с.
- 4.321. Минц И.И. История Великого Октября / И.И. Минц [в 3 томах.]. – Москва: Наука. – Т. 1, 1977. – 784 с.; Т.2,1978. – 902 с.
- 4.322. Минц И.И. Год 1918-й / И.И. Минц. – Москва: Наука, 1982. – 576с.
- 4.323. Мірчук П. Українсько-московська війна (1917-1919) / П. Мірчук. – Торонто, 1957. – 80 с.
- 4.324. Мірчук П. Українська державність (1917-1920) / П. Мірчук. – Філадельфія, 1967 . – 400 с.
- 4.325. Мусиенко В.В. На защите завоеваний Великого Октября: Компартия Украины во главе борьбы трудящихся за установление Советской власти и защите ее завоеваний (октябрь 1917-1920 гг) / В.В. Мусиенко. – К.: Изд-во полит. литературы Украины, 1986. – 238 с.
- 4.326. Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ століття / І. Нагаєвський. – К.: Україн. письменник, 1993. – 413 с.
- 4.327. Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з Української революції / О. Назарук. – Відень: Вид-во Українського прапора, 1920. – 344 с.
- 4.328. Огарін Д.А. З історії боротьби селянства Волині за радянську владу в 1917-1918 рр. / Д.А. Огарін // Наук.записки Луцького держ. педінституту. Т. 7. Серія суспільних наук, 1957. – С. 21-28.
- 4.329. Октябрь и гражданская война на Украине: Страницы истории. – К.: Наук. думка, 1987. – 256 с.
- 4.330. Октябрь на Николаевщине: Очерки по истории революции 1917-1920 гг. – Николаев: Обл. гос. изд-во, 1927. – 53 с.
- 4.331. Октябрь на Одещине: [сб.статей и воспоминаний]. – Одесса: Обл. гос. изд-во, 1927. – 95 с.
- 4.332. Октябрь и советское крестьянство 1917-1927. – Москва: Наука, 1977. – 120 с.
- 4.333. Останній гетьман : Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського 1873-1945 . – К.: Академпрес, 1993. – 400 с.
- 4.334. Очерки истории Коммунистической партии Украины. Изд.четвер. допол. – К.: Политиздат Украины, 1977. – 816 с.
- 4.335. Пайпс Р. Русская революция / Р. Пайпс. Ч.1. – Москва: РАСПЭН, 1994. – 398 с.
- 4.336. Патер І. Союз визволення України: Проблеми державності і соборності / І. Патер. – Львів: Ін-тут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 346 с.
- 4.337. Пачовський В. Кубань і Україна / В. Пачовський. – Вінниця, 1919. – 30 с.
- 4.338. Першин П.Н. Нариси аграрної революції в Росії / П.Н. Першин. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 420 с.

- 4.339. Першин П.Н. Аграрная революция в России: Историко-экономическое исследование / П.Н. Першин – [в 2-х кн.]. – Москва:Наука, 1966. – Кн.1. – 490 с ; Кн 2. – 576 с.
- 4.340. Петлюра С. Статті, листи, документи / С. Петлюра. – Нью-Йорк: Українська вільна академія наук США, 1956. – 480 с.
- 4.341. Петлюра С. Статті, листи, документи / С. Петлюра. – Нью-Йорк: Українська вільна академія наук США, 1979. – 627 с.
- 4.342. Петлюра С. Статті / С. Петлюра. – К.: Дніпро, 1993. – 341 с.
- 4.343. Петлюра С. В. Вибрані твори та документи / С. Петлюра. – К.: Просвіта і Довіра, 1994. – 271 с.
- 4.344. Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали других наук. читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Дніпропетровськ:Промінь, 1997. – 205 с.
- 4.345. Підсумки аграрної революції на Україні. – Харків: Вид-во Наркомзему УРСР, 1923. – 8 с.
- 4.346. Плюснина Н.И. Сельскохозяйственная коммуна и ее значение / Н. И. Плюснина. – К.: Изд-во Наркомзема УССР, 1919. – 35 с.
- 4.347. Політична історія України ХХ ст. [у 6-т.]. Т. 2. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917-1920). – К.: Генеза, 2003. – 488 с.
- 4.348. Полонська-Василенко Н. Історія України: Т.2. Від середини 17 століття до 1923 року / Н. Полонська-Василенко – К.: Либідь, 1992. – 608 с.
- 4.349. Пославский Е. О советских хазяйствах / Е. Пославский. – К.:Изд-во Наркомзема УССР, 1919. – 23 с.
- 4.350. Потарикіна Л.П. Ревкоми України в 1918-1920 рр. / Л.П. Потарикіна. – К.: Вид – во АН УРСР, 1957. – 156 с.
- 4.351. Про минуле заради майбутнього. – К.: Вид-во при Київ. держ. у-ті, 1989. – 440 с.
- 4.352. Рафес М.Г. Накануне падения гетьманщины: Из переживаний 1918 года / М. Г. Рафес. – К.: 1919. – 96 с.
- 4.353. Реєнт О.П. Більшовизм і українська революція: Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів / О.П. Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. – 39 с.
- 4.354. Реєнт О.П. З'їзд поневолених народів: Історичні зошити (21-28 вересня 1917 р.) / О.П. Реєнт, Б.І. Андрусин. – К.: Ін-тут історії України НАН України, 1994. – 72 с.
- 4.355. Реєнт А.П. Рабочий класс советской Украины на завершающем этапе гражданской войны 1920 / А.П. Реєнт. – К.: Наук.думка, 1984 – 168 с.
- 4.356. Реєнт О.П. Українсько-російські переговори в Москві (січень-лютий 1919) : док. і матеріали / О.П. Реєнт, Р.Г.Симоненко. – К.: Ін-тут історії України НАН України, 1996. -85 с.
- 4.357. Реєнт О.П. У робітнях історичної науки / О.П. Реєнт. – К.: Пошуково-видавниче агенство “Книга пам'яті України”. Видав. центр “Просвіта”, 1999. – 352 с.
- 4.358. Рибалка І.К. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні / І. К. Рибалка. –Харків: Вид-во Харк. у-ту, 1956. –187 с.

- 4.359. Рибалка І.К. Аграрні перетворення в період громадянської війни (1919 р.) / І.К. Рибалка. – Харків: Вид-во Харк. у-ту, 1967. – 192 с.
- 4.360. Російщення України: [наук.-популяр. Збірник]. – К.: Видання Укр. конгресового комітету Америки, Ради оборони і допомоги Україні, 1982. – 408 с.
- 4.361. Рубач М.А. Перші кроки колективного землеробства на Україні (листопад 1917 р. – березень 1918 р.) / М.А. Рубач // Наук. записки Ін-ту історії України: Вид-во АН УРСР, 1952. – Т. 4. – С. 53-81.
- 4.362. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции / М.А. Рубач. – К.: Изд-во АН УССР, 1956. – 458 с.
- 4.363. Рубльов О.С. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр.: Україна крізь віки / О.С. Рубльов, О.П. Реєнт. Т. 10. – К.: Видав. Дім Альтернатива, 1999 . – 320 с.
- 4.364. Рядніна У.І. Перший з'їзд КП(б)У / У.І. Рядніна. – К.: Держполітвидав УРСР, 1958. – 155 с.
- 4.365. Саліковський О. Нова Україна (Шлях нашої державності) / О . Саліковський. – К.: Друкарня тов-ва “Криниця”, Хрещатик-42, 1919. – 112 с.
- 4.366. Сідак В. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника / В. Сідак, Т. Осташко, Т. Вронська. – К.: Темпора, 2004. – 415 с.
- 4.367. Скаба А.Д. Парижская мирная конференция и иностранная интервенция в стране Советов (январь-июнь 1919 года) / А.Д. Скаба. – К.: Наук.думка, 1971. – 160 с.
- 4.368. Скоропадський П. Спогади: кінець 1917-грудень 1918 / П. Скоропадський. – Київ-Філадельфія: Східноєвропейський дослідний ін-тут імені В.К . Липинського, Ін-тут Української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, Ін-тут східноєвропейських досліджень НАН України, 1995. – 494 с.
- 4.369. Скрипник Марія. Начало коллективного хозяйства на Украине / Марія Скрипник. – Москва: Госиздат, 1920. – 37 с.
- 4.370. Сметанич І. Із спогадів про громадянську війну й перші кроки будівництва Радвлади на Полтавщині (1919-1920 рр.) / І. Сметанич // Літопис революції. – 1930. – № 5(44). – С. 236-247.
- 4.371. Солдатенко В.Ф. Збройні сили в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) // Укр. іст. журнал. – 1992. – № 12. – С. 42-59.
- 4.372. Солдатенко В.Ф. Путь на Голгофу (Володимир Винниченко) / В. Ф. Солдатенко // Українська ідея. Постаті на тлі революції. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 59-66.
- 4.373. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія / В. Ф. Солдатенко. – К.: Пошуково-видавниче агенство “Книга пам'яті України”, 1997. – 416 с.
- 4.374. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.) / В.Ф. Солдатенко. – К.: Пошуково-видавниче агенство “Книга пам'яті України” Видав.центр “Просвіта”, 1999. – 508 с.

- 4.375. Солдатенко В.Ф. Українська революція: Істор.нарис / В .Ф. Солдатенко. – К.:Либідь, 1999. – 975 с.
- 4.376. Солдатенко В.Ф. Три Голгофи: політична доля Володимира Винниченка / В.Ф. Солдатенков. – К.: Світогляд, 2005. – 350 с.
- 4.377. Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. [у 2-х т.]. – К.: Політвидав України, 1967. – Т.1. – 512 с; Т.2. – 1968. – 696 с.
- 4.378. Социалистическое строительство на Украине в годы гражданской войны. – К.: Наук.думка, 1986. – 192 с.
- 4.379. Степанова Л.П Українська секція Петроградського комітету РКП(б) (грудень 1918-квітень 1919 рр.) / Л.П. Степанова // Укр. іст. журнал. – 1973. – № 2. – С . 35-37.
- 4.380. Супруненко М.І. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні / М.І. Супруненко. – К.: Держполітвидав України, 1957. – 105 с.
- 4.381. Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920) / Н.И. Супруненко. – Москва: Наука, 1966. – 455 с.
- 4.382. Супруненко М.І. Жовтнева революція і боротьба за владу Рад на Україні / М.І. Супруненко // Укр. іст.журнал. – 1967. – С. 3-10.
- 4.383. Терещенко Ю.И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине / Ю.И. Терещенко. – К.: Наук. думка, 1986. – 256 с.
- 4.384. Тимощук О.В. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918 р.) / О.В. Тимощук. – Харків: Вид-во Ін-ту внутрішніх справ, 2000. – 462 с.
- 4.385. Тимченко Ж.П. Трудящі жінки в боротьбі за владу Рад на Україні (1917-1920 рр.) /Ж.П. Тимченко. – К.: Наук.думка, 1966. – 152 с.
- 4.386. Тимченко Ж.П. Селянські з'їзди на Україні / Ж.П. Тимченко // Укр. іст. журнал. – 1971. – № 11. – С. 113-120.
- 4.387. 1917-1920 роки на Білоцерківщині: (факти і документи). – Біла Церква, 1927. – 57 с.
- 4.388. Тичина В.Е. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 році / В.Е. Тичина. – Харків: Вид-во Харк.у-ту, 1969. – 284 с.
- 4.389. Ткаченко Ф. (Лунний). Біловодське селянське повстання / Ф. Ткаченко // Літопис революції. – 1929. – № 3 (36). – С. 191-208.
- 4.390. Ткаченко В. На межі цивілізацій [історико-політологічні розвідки] / В .Ткаченко, О. Реєнт. – К.: Ун-тут.історії України НАН України, 1995. – 160 с.
- 4.391. Токаревський І. Самостійна Україна / І. Токаревський. – К., 1918. – 16 с.
- 4.392. Точеный П. Эпизоды августовских боев 1918 года на Нежинщине / П . Точеный // Летопись революции. – 1926. – № 2 (17). – С. 79-93.
- 4.393. Тригуб П.М. Про кількість, партійний та соціальний склад Рад України у грудні 1917 – квітні 1918 рр. / П.М. Тригуб // Укр. іст. журнал. – 1972. - № 1. – С. 109-118.

- 4.394. Тригуб П.М. На защите завоеваний Великого Октября / П.М. Тригуб. – Киев-Одесса: Вища школа, 1987. – 152 с.
- 4.395. Труды 1 Всеукраинского съезда работников по коллективизации сельського хозяйства 25-28 февраля 1923 г. – Харьков: Изд-во Наркомзема УССР, 1923. – 57 с.
- 4.396. Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине / Ф.Г. Турченко. – Киев-Одесса: Вища школа, 1987. – 200 с.
- 4.397. У боротьбі за Жовтень: зб. наук.праць. – К.: Наук. думка, 1981. – 215 с.
- 4.398. Удовиченко О.І. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил. 1919-1921 / О.І. Удовиченко. – К.: Україна, 1995. – 206 с.
- 4.399. Україна в 1917-1921 гг. Некоторые проблемы истории: [сб. науч. трудов]. – К.: Наук. думка, 1991. – 280 с.
- 4.400. Україна: інтелект нації на межі століть. – К.: Інтелект, 2000. – 516 с.
- 4.401. Верстюк В.Ф. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси [у 3 т.]. Т.1. Українські проекти в Російській імперії / В.Ф. Верстюк, В.М. Горобець, О.П. Толочко. – К.: Наук. думка, 2004. – 398 с.
- 4.402. Українська РСР в період громадянської війни. 1917-1920 рр. [у 3-х т.]. – К.: Наук. думка, 1967-1970; Т.1. – 475 с.; Т. 2. – 423с.
- 4.403. Українська революція і державність (1917-1920 рр.). – К.: Парламент. видання, 1998. – 248 с.
- 4.404. Українська революція 1919-1921. [у 2-х т.]. Т.2. – Нью-Йорк, 1984. – 478 с.
- 4.405. Українське державотворення. Невитребуваний потенціал: словник-довідник. – К.: Либідь, 1997. – 560 с.
- 4.406. Уряди України у ХХ ст.: наук.-докум. видання. – К.: Наук. думка, 2001. – 608 с.
- 4.407. Фаворський В. Повалення Центральної Ради / В. Фаворський // – К.: Глобус. – 1929. – № 3. – С. 49-53.
- 4.408. Феденко П. Український рух у ХХ столітті / П. Феденко. – Лондон: Наше слово, 1959. – 267 с.
- 4.409. Феценко-Чопівський І. Хроніка мого життя: Спогади міністра Центральної Ради та Директорії / І. Феценко-Чопівський – Житомир, 1992. – 126 с.
- 4.410. Хміль І.В. Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад / І.В. Хміль – К.: Наук. думка, 1977. – 200 с.
- 4.411. Хмель И.В. Аграрные преобразования на Украине 1917-1920 гг. / И.В. Хмель – К.: Наук. думка, 1990. – 240 с.
- 4.412. Хміль І.В. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917) / І.В. Хміль // Іст.зошити. №4. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1992. – 36 с.
- 4.413. Хміль І.В. На шляху відродження української державності (Український національний конгрес-з'їзд 6-8 квітня 1917 р.) / І.В. Хміль // Іст. зошити. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. – 62 с.
- 4.414. Хміль І.В. Аграрна революція в Україні: березень 1917-квітень 1918 рр. / І. В. Хміль. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 90 с.

- 4.415. Хміль І.В. Під гаслом комуни (Аграрна політика РКП (б) у 1919 році) / І.В. Хміль. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 117 с.
- 4.416. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917-1920 рр. / П. Христюк. – Прага, 1921. – 152 с.(т. 1).
- 4.417. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917-1920 рр. / П. Христюк. – Прага, 1921. – 200 с.(т. 2).
- 4.418. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917-1920 рр. Т. 3. – Прага, 1921. – 160 с.
- 4.419. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917-1920 рр. / П. Христюк. – Прага, 1922. – 192 с.(т. 3).
- 4.420. Хроника революционных событий в Крыму: 1917-1920 – Симферополь: Крымиздат, 1969. – 190 с.
- 4.421. Центральна Рада на тлі української революції: наук.-теоретичні читання в Ін-ті історії України НАН України 16 березня 1995 р. – К.: Ін-т історії України НАН України. 1996, – 132 с.
- 4.422. Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради): матеріали наук. конф. 20 березня 1997 р. [у 2-х ч.]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – Ч.1. – 234 с; Ч.2. – 409 с.
- 4.423. Чижевський П. Основи української державності / П. Чижевський. – Відень – Київ. 1921. – 64 с.
- 4.424. Чикаленко Є. Щоденник. Т.ІІ. (1918-1919 рр) / Є. Чикаленко. – К.: Темпора, 2004. – 464 с.
- 4.425. Чикаленко Є. Щоденник 1919-1920 рр. / Є. Чикаленко. – Київ-Нью-Йорк, 2005, – 640 с.
- 4.426. Чикаленко Л. Уривки зі спогадів з років 1919-1920 / Л. Чикаленко. – Нью-Йорк: Наша Батьківщина, 1963. – 166 с.
- 4.427. Чмыга А.Ф. Колхозное движение на Украине (1917-1929 гг.): очерки истории / А.Ф. Чмыга. – Москва: Изд-во Москов.ун-та, 1974. – 320 с.
- 4.428. Шаповал М. Революційний соціалізм на Україні / М. Шаповал. – Прага: Вільна спілка, 1921. – 185 с.
- 4.429. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма / М. Шаповал. – Прага, Вільна спілка, 1927. – 333 с.
- 4.430. Шаповал М. Засади української визвольної програми / М. Шаповал. – Прага: Вільна спілка, 1927. – 61с.
- 4.431. Шаповал М. Соціологія українського відродження. (передрук з пражського видання 1936) / М. Шаповал. – К.: Україна, 1994. – 48 с.
- 4.432. Шаповал М. Загальна соціологія [3-є видання] / М. Шаповал. – К.: Укр. центр духовної культури, 1996. – 368 с.
- 4.433. Шаповал Ю. Україна ХХ ст. Особи та події в контексті важкої історії / Ю. Шаповал. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.
- 4.434. Шаров І.Ф. Сто видатних імен України / І.Ф. Шаров. – К.: Видав. Дім Альтернатива, 1999. – 496 с.
- 4.435. Шельгін Я. Партизанская борьба с гетьманщиной и австро-германской оккупацией / Я. Шельгін // Летопись революции. – 1928. – № 6. (33). – С . 61-101.

- 4.436. Шиян К.К. Минуле і сучасне села / К.К. Шиян, С.Я. Островський. – Харків: Харків. книж. вид-во, 1963. – 332 с.
- 4.437. Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917-1921 рр.: спомини і роздуми / М. Шкільник. – Торонто, 1971. – 366с.
- 4.438. Шлихтер А. Борьба за хлеб на Украине в 1919 году / А. Шлихтер // *Летопись революции*. – 1928. – №2 (29). – С. 96-135.
- 4.439. Шульгин О. Політика. Державне будівництво і міжнародні справи: [статті, документи, промови] / О. Шульгин. – К., 1918. – 111с.
- 4.440. Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині / О. Шульгин (автентичне відтворення влад 1934 р.). – К.: Юнікорн Інтер, 1998. – 352 с.
- 4.441. Щепетільникова В.О. Революційне минуле Старобільщини / В.О. Щепетільникова. – Старобільськ, 1937. – 37 с.
- 4.442. Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 в правничому аспекті / О.Юрченко. – Мюнхен, 1971. – 402 с.
- 4.443. Яблонський В. Від влади п'ятох до диктатури одного: Історико-політичний аналіз Директорії УНР / В. Яблонський. –К.: Альтерпрес, 2001. – 160 с.
- 4.444. Якиманский В.А. К итогам аграрной революции на Украине (по данным анкетного обследования за 1922 г.) / В.А. Якиманский. – Харьков: Изд-во ЦСУ УССР, 1924. – 35 с.
- 4.445. Якимович Б. Збройні сили України: нариси історії / Б. Якимович. – Львів: Просвіта, 1996. – 360 с.
- 4.446. Яневський Д.Б. Маловідомі конституційні акти України 1917-1920 рр. / Д.Б. Яневський // *Іст. зошити*. № 2. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1991. – 69 с.
- 4.447. Яневський Д.Б. Політичні системи України 1917-1920 рр. Спроби творення і причини поразки / Д.Б. Яневський. – К.: Дух і література, 2003. – 775 с.
- 4.448. Янковський О. Посягання на мову – посягання на державність / О. Янковський // *Віче*. – 1999. – № 4. – С. 117-135.
- 4.449. Яременко В. Український комплекс “Хама і Яфета” в минулому за європейським виміром та сучасне державотворення / В. Яременко // *Розбудова держави*. – 1994. – №4. – С. 27-32.
- 4.450. Ярченко Ю.В. Хліборобські артїлі М.В. Левитського в історіографії / Ю. В. Ярченко // *Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали других наук. читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди*. – Дніпропетровськ: Промінь, 1997 – С. 92-96.
- 4.451. Ясь О. Українська зарубіжна історіографія 1945-1991 рр. Проблема поколінь та організації дослідницької праці / О. Ясь // *Історіографічні дослідження в Україні*. – Вип.10. [у 2-х частинах]. Ч. 2. – Історіографія. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – С. 352-391.
- 4.452. Adams A. The Awakening of the Ukraine / A. Adams // *Slavic Review*. Vol. XXII. 1963. – №2. – 217-224 p.

- 4.453. Borys I The sovietization of Ukraine, 1917-1923. The communist doctrine and practice of national self-determination /I. Borys // Canadian inst. of Ukr. Studies . – Rev.ed.-Edmonton, 1980.-XV, – 448 p.
- 4.454. Dmytryshyn B. Moscow and the Ukraine, 1918-1953. A study of Russian bolshevic nationally polisy /B. Dmytryshyn. – New York: Bookman assoc., 1956. – 310 p.
- 4.455. Krawchenko B. Social change and national consciouness in twentieth-centure Ukraine /B.Krawchenko. – Edmonton, 1987. – 333 p.
- 4.456. Krawchenko B. Building the Cuture: Ukrainian Canadians in the 21 st centure: A blueprint for action: a report presented to the Ukr. Canadian comm... – National headquaters by the Ukr.comm development comm... – Prairie region / Ed. B. Krawchenko a.o. – Edmonton, 1986.-111, – 40 p.
- 4.457. Manning C. Ukraine unter the Soviet /C. Manning – New York, 1953. – 223 p.
- 4.458. Paliy M. The Ukrainian-Polish defensive olliance, 1919-1921: An aspect of the Ukrainian revolution /M. Paliy – Edmonton, Toronto; Canadian inst. of Ukrainian studies press, 1995. – 391 p.
- 4.459. Schapiro L. The Commynist Party of the Soviet Union /L. Schapiro – N.Y., 1964. – XVI. – 631 p.

5. Дисертації, автореферати дисертацій

- 5.460. Анісімов К.В. Однострої збройних сил України періоду національних змагань 1917-1920 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / К.В. Анісімов. – Донецьк, 2002. – 19 с.
- 5.461. Архипов В.І. Еволюція державної політики національних меншин в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.01 “Теорія та історія політичної науки” / В.І. Архипов. – К., 1994. – 19 с.
- 5.462. Барвінська П.І. Українсько-німецькі відносини в 1917-1922 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / П.І. Барвінська. – Одеса, 2001. – 23 с.
- 5.463. Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 р.р): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / С.І. Білокінь. – К., 2000. – 35 с.
- 5.464. Борисов В.І. З досвіду рішення продовольчої проблеми 1917-1921 рр. (Зрівняльний аналіз політичних партій): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В.І. Борисов. –К., 1993. – 48 с.
- 5.465. Васьковський Р.Ю. Діяльність Директорії УНР (листопад 1918 р. – квітень 1919 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Р.Ю. Васьковський. – Дніпропетровськ, 1999. – 21 с.

- 5.466. Верстюк В.Ф. Махновщина – селянський повстанський рух на Україні в роки громадянської війни (1918-1921): дисерт. доповідь на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В.Ф. Верстюк. – К., Ін-т історії України НАН України, 1992. – 49 с.
- 5.467. Ковальова Н.А. Аграрна політика українських національних урядів (1917-1921 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Н.А. Ковальова. – Дніпропетровськ, 1999. – 21 с.
- 5.468. Малик Я.Й. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917-1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Я.Й. Малик. – К., 1997. – 48 с.
- 5.469. Малиновський Б.В. Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні, 1918 р.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Б.В. Малиновський. – Дніпропетровськ, 2001. – 18 с.
- 5.470. Тереля Г.В. Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Г.В. Тереля. – Запоріжжя, 2000. – 18 с.
- 5.471. Чіхрадзе О.Ш. Друга Українсько-більшовицька війна (листопад 1918 – грудень 1919 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.Ш. Чіхрадзе. – Львів, 2003. – 19с.